

T.C
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

HÛD b. MUHAKKEM el-HUVVÂRÎ
ve
TEFSİRİNDEKİ YÖNTEMİ

Abdumelik VERGİ

Danışman
Yard. Doç. Dr. Muammer ERBAŞ

İZMİR- 2006

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans Tezi olarak sunduğum “**Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî ve Tefsîrindeki Yöntemi**” adlı çalışmanın, tarafımdan, bilimsel ahlâk ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

20/11/2006

Abdumelik VERGİ

YÜKSEK LİSANS TEZ SINAV TUTANAĞI

Öğrencinin

Adı ve Soyadı : Abdumelik VERGİ
Anabilim Dalı : Temel İslâm Bilimleri
Programı :
Tez Konusu : Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî ve Tefsîrindeki Yöntemi
Sınav Tarihi ve Saati :

Yukarıda kimlik bilgileri belirtilen öğrenci Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün/...../..... tarih ve sayılı toplantısında oluşturulan jürimiz tarafından Lisansüstü Yönetmeliği'nin 18. maddesi gereğince yüksek lisans tez sınavına alınmıştır.

Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini dakikalık süre içinde savunmasından sonra jüri üyelerince gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin,

BAŞARILI O OY BİRLİĞİ İLE O
DÜZELTME O* OY ÇOKLUĞU İLE O
RED edilmesine O** karar verilmiştir.

Jüri teşkil edilmediği için sınav yapılmamıştır. O***

Öğrenci sınava gelmemiştir. O**

* Bu halde adaya 3 ay süre verilir.

** Bu halde adayın kaydı silinir.

*** Bu halde sınav için yeni bir tarih belirlenir.

Tez burs, ödül veya teşvik programlarına (Tüba, Fullbright vb.) aday olabilir. Evet
Tez mevcut hali ile basılabilir. O
Tez gözden geçirildikten sonra basılabilir O
Tezin basımı gerekliliği yoktur O

JÜRİ ÜYELERİ

İMZA

..... Başarılı Düzeltme Red

..... Başarılı Düzeltme Red

..... Başarılı Düzeltme Red

ÖZET
Yüksek Lisans Tezi
Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî ve Tefsîrindeki Yöntemi

Abdumelik VERGİ

Dokuz Eylül Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

“Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî ve Tefsîrindeki Yöntemi” isimli bu çalışmada el-Huvvârî’nin (210-280/825-893) hayatı, eserleri ve tefsiri çeşitli yönleriyle ele alınıp incelendi.

Bu çalışmada özellikle Kur’an-ı Kerim, tefsir, hadîs ve biyografi kaynaklarından istifâde edildi.

Çalışmamız bir giriş ve iki bölümden oluşmaktadır.

Giriş kısmında araştırmanın önemi ve metodu hakkında bilgi verildi.

Birinci Bölüm’de, el-Huvvârî’nin hayatı, eserleri, Tefsirinin genel özellikleri ve kaynakları incelendi.

İkinci Bölüm’de ise tefsiri, rivâyet ve dirâyet tefsiri açısından ele alındı.

Sonuç kısmında ise çalışmadan elde edilen sonuçlar anlatıldı.

Anahtar Kelimeler: 1) el-Huvvârî, 2) Tefsîru Kitâbillâhi’l-Azîz 3) Tefsîr
4) Rivâyet 5) Dirâyet

ABSTRACT

The Thesis of Master

Hûd b. Muhakkem al-Huwârî and His Method in His Commentary

Abdulmelik VERGİ

Dokuz Eylul University

Institute Of Social Sciences

Department Of Fundamental Islamic Disciplines

In this thesis, titled “Hûd b. Muhakkem al-Huwârî and His Method in His Commentary”, al-Huwârî’s life (210-280/825-893), his works and his commentary were examined from the different aspects.

Here, The Holy Quran, tefsir (the Quranic commentary), hadith (The prophet’s sayings) and biography sources were benefited.

Our study consists of an introduction and two chapters.

In the introduction, the aim and the method of the thesis were analyzed.

In the first chapter, the al-Huwârî’s life, his works, general features of his commentary and its sources were examined.

In the second chapter, his commentary was examined from the view points of al-Tefsir bi’l-Rivâyah and al-Tefsir bi’l-Dirâyah.

Finally, the results that got from this thesis were explained.

**Key Words: 1) al-Huwârî, 2) Tefsîru Kitâbillâh al-Azîz, 3) Tefsir,
4) Rivâyah, 5) Dirâyah.**

ÖNSÖZ

Allah tarafından bütün insanlığa gönderilen son ilâhî kitabın maksadını ve evrensel mesajını ortaya koymayı temel gaye edinen Tefsîr ilmi, tabiûn döneminden itibaren tedvîn edilmeye ve bu alanda müstakil eserler yazılmaya başlanmıştır. İslâm devletinin sınırlarının giderek genişlemeye başlaması ve farklı kültür ve medeniyetlerle karşılaşılması sonucunda değişik milletlerden ve dinlerden birçok insanın ihtidâ etmesi, pek çok zenginliği ve yeniliği beraberinde getirmekle birlikte dinin aslî unsurlarını zedeleyecek cinsten şeyleri de yanında getirmesi büyük sorunlara yol açmıştır. Bu sorunlarla birçok yönden mücâdele edilmiştir. Ancak bu problemlerden bazıları kalıcı olmuş ve Tefsîr ilmi de bunlardan nasîbini almıştır. Nitekim isrâiliyyât örneği bunlardan biridir.

Bu tür olumsuzluklara rağmen birçok ilim gibi tefsîr de gelişimini devam ettirmiştir. Çok sayıda ilim adamı bu sahada çalışmış ve bıraktığı eserlerle Kur'an'ın doğru anlaşılıp yorumlanmasına katkıda bulunmuştur. Değişik İslam beldelerinde yetişmiş müfessirlerin yazdığı tefsîrler, bu sahanın gelişim seyrine katkıda bulunmuş; kütüphaneleri dolduran bu muazzam eserler -geçmişte olduğu gibi- günümüzde de İslâm medeniyeti için zengin bir miras olmuştur. Bu zengin miras diğer milletlerden ve dinlerden olan insanların da hizmetindedir.

Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî bu zengin mirasa katkıda bulunan önemli müfessirlerden biridir. Zira onun tefsîr alanındaki eseri, hicrî III. asra âit olup tedvîn döneminin ilk ürünlerindedir. Ancak -maalesef- kaynaklarda müellifi tamıca yeterli miktarda malumat bulunmamaktadır. Bu üzüntü verici duruma mukâbil eserin yazmalarının bulunması ve kitabın tahkîk edilip ilim âlemine sunulması ise tek teselli edici durumdur.

Bu çalışmayı yapmaya karar verdiğimizde, yaptığımız araştırmalar neticesinde çalışma konumuz üzerine benzer herhangi bir çalışmanın yapılmadığı sonucuna ulaştık. Böylece çalışmamıza başladık. Muhtelif nedenlerden dolayı geciken araştırmamızı ikmâl edireceğimiz bir sırada bezer bir çalışmanın doktora çalışması olarak yapılmış olduğunu öğrendik. Hiç vakit kaybetmeden söz konusu çalışmanın bir nüshasını temin ettik. Yaptığımız incelemede bahis konusu doktora çalışmasının, üzerinde çalıştığımız konu hakkında eksik kalan hususları olduğuna kani olduk. Böylece çalışmamızı devam ettirmeye karar verdik.

“Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî'nin Tefsîrinde Yorum Yöntemi” başlığını taşıyan mevzu bahis çalışma Prof. Dr. Halis ALBAYRAK danışmanlığında Hatice CERRAHOĞLU TEBER tarafından Ankara'da 2004 yılında doktora tezi olarak sunulmuş ve kabul edilmiştir. Bilimsel ahlâk gereği bu çalışmadan bahsetmeyi gerekli gördük. Hadd-i zâtında böyle bir çalışmanın yapılmış olması ilim dünyası adına son derece sevindirici bir gelişmedir. Ancak biz de, yaptığımız bu çalışmanın birtakım eksiklikleri gidereceği kanaatini taşıyoruz. Umulur ki, bu çalışmamız, müellifimizin daha iyi tanınmasına ve metodunun daha iyi yansıtılmasına yardımcı olur. İşte böyle bir gayeye matuf olmak üzere çalışmamızda bazı ikmâlleri yapmaya karar verdik. Böylelikle “Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî ve Tefsîrindeki Yöntemi” adını verdiğimiz bu çalışmamızda imkân nisbetinde müfessirin hayatını ele almayı ve ağırlıklı olarak da tefsîrini, rivâyet ve dirâyet tefsîri açısından incelemeyi hedefledik.

Araştırmamızın konu seçimi, gelişimi ve sonuçlandırılması aşamalarında teşvik ve yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Yard. Doç. Dr. Muammer ERBAŞ Bey'e; engin bilgi ve tecrübelerinden istifâde ettiğim değerli hocam Prof. Dr. Ömer DURLU Bey'e; yardım ve desteklerinden dolayı diğer bütün hoca ve arkadaşlarıma; hele maddi ve manevi yardım ve desteklerini her zaman gördüğüm başta muhterem ebeveynime ve diğer aile fertlerime minnet ve şükranlarımı arz etmeyi bir borç ve görev addetmekteyim.

Abdumelik VERGİ

İzmir-2006

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ.....	III
YÜKSEK LİSANS TEZ SINAV TUTANAĞI.....	IV
ÖZET.....	V
ABSTRACT.....	VI
ÖNSÖZ.....	VII
İÇİNDEKİLER.....	IX
KISALTMALAR.....	XIV

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE METODU

I. ÖNEMİ.....	1
II. METODU.....	2

BİRİNCİ BÖLÜM

HUVVÂRÎ'NİN HAYATI ESERLERİ VE TEFSİRİ

I. HAYATI.....	5
A. DOĞUMU VEFÂTI ve KİŞİLİĞİ.....	5
B. İLMÎ ŞAHSİYETİ.....	8
C. YAŞADIĞI DÖNEMİN ÖZELLİKLERİ.....	10
1. Genel Olarak Siyâsî ve Dînî Durum.....	10
2. İlmî ve Kültürel Durumu.....	11
II. ESERLERİ.....	13
III. TEFSİRİNİN KAYNAKLARI.....	13
A. TANITIMI.....	13
1. Tefsîr Hakkında Genel Bilgiler.....	13
2. Mukaddimenin İncelenmesi.....	15
3. İbn Sellâm'ın Tefsîriyle Olan Benzerliği Meselesi.....	17
a. Tefsîrin Huvvârî'ye Âidiyeti.....	17
b. Yahya b. Sellâm'ın Tefsîriyle Olan Benzerliği.....	20
B. KAYNAKLARI.....	24

1. Hadîs Kaynakları.....	25
2. Fıkıh Kaynakları.....	26
3. Tarih ve İsrâiliyyâta Yönelik Kaynakları.....	27
4. Kırâat Kaynakları.....	28
5. Lügat ve Nahiv Kaynakları.....	29
6. Tefsîr Kaynakları.....	30
8. Müfessirin Kaynakları Kullanmasına Yönelik Değerlendirme.....	31

İKİNCİ BÖLÜM

HUVVÂRÎ'NİN TEFSİRİNDEKİ METODU

I. RİVÂYET TEFSİRİ AÇISINDAN İNCELENMESİ.....	33
A. RİVÂYETLERE YAKLAŞIMI.....	33
1. Genelde Rivâyetlerin Kaynağı Belirtmesi.....	33
2. Kaynağı Belli Olmayan Rivâyetlere Yer Vermesi.....	34
3. Umûmî İfâdelerle Kaynak Belirtmesi.....	36
4. Detay Sayılabilecek Gereksiz Rivâyetlere Yer Vermesi.....	37
5. Tarih İle İlgili Rivâyetlere Yer Vermesi.....	39
a. Kadîm Tarih İle İlgili Rivâyetlere Yer Vermesi.....	39
b. Hz. Peygamber (s.a.s) Dönemiyle İlgili Rivâyetlere Yer Vermesi.....	40
c. Tarihî Açıdan Hatalı Olan Rivâyetlere Yer Vermesi.....	42
6. Tefsîr Etmediği Âyetlerin Bulunması.....	43
a. Atıf Yoluyla tefsîr Etmediği Âyetler.....	44
b. (هي مثل الاولى) “Birincisi Gibidir” Diyerek Tefsîr Etmediği Âyetler.....	44
c. Hiçbir Rivâyet ve Yorum Belirtmeyerek Tefsîr Etmediği Âyetler.....	45
7. Rivâyetleri Değerlendirmesi.....	45
a. Rivâyetler Arasında Tercihle Bulunması.....	47
b. Rivâyetleri Yorumlaması.....	48
c. Rivâyetleri Tenkîd Etmesi.....	49
8. İsim Belirtmeden Kendi Görüşüymüş Gibi Tefsîr Etmesi.....	50
B. RİVÂYET METOTLARINI KULLANIŞ BİÇİMİ.....	51
1. Sûrelere Giriş.....	51

2. Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsîri.....	51
a. Lafzen Verdiği Âyetler.....	52
b. İşâreten Verdiği âyetler	53
3. Kur'ân'ın Sünnetle Tefsîri.....	54
4. Kur'ân'ın Sahâbe Sözüyle Tefsîri.....	56
5. Kur'ân'ın Tâbiûn Sözüyle Tefsîri.....	57
6. Âyetlerin Kırâatlerle Tefsîri.....	58
a. Kaynak Belirtmeden Âyetin Okunuşunu Vermesi.....	59
b. Âyetin Farklı Kırâatlere Göre Aldığı Manayı Belirtmesi.....	60
c. Âyetin Kaç Şekilde Okunduğunun Belirtmesi.....	60
c.1. (وهى تقرأ على وجهين) “İki Türlü Okunur” Şeklinde Olanlar.....	61
c.2. (وهى تقرأ على وجه آخر) “Başka Türlü de Okunur” Şeklinde Olanlar.....	61
7. Nüzûl Sebepleri	62
a. Bir Âyet İçin Tek Bir Nüzûl Sebebi Belirtmesi.....	64
b. Bir Âyet İçinden Birden Fazla Nüzûl Sebebi Belirtmesi.....	65
c. Âyetin Kim/Kimler Hakkında İndiğini Belirtmesi.....	67
d. Nüzûl Zamanını Belirtmesi.....	68
8. Nâsîh-Mensûh	69
a. Nesh İle İlgili Âyetleri Tefsîr Etmesi.....	71
b. Mensûh Olduğunu Kabul Ettiği Âyetler.....	72
c. Nâsîhini “Kıtâl Âyeti” Olarak Gösterdiği Âyetler.....	73
d. Neshini Tartıştığı Âyetleri.....	73
9. Muhkem ve Müteşâbih.....	74
a. Muhkem ve Müteşâbihten Bahseden Âyetleri Tefsîr Etmesi.....	76
b. Müteşâbih Addedilen Âyetleri Tefsîri Etmesi.....	78
c. Bazı Sûrelerin Başında Bulunan Hurûf-ı Mukattaa'yı Tefsîr Etmesi.....	79
10. Kur'ân'ın Fazîletleri.....	82

11. İsrâliyyât.....	83
12. Usûl Bilgilerine Yer Vermesi	86
a. Tefsîr Usûlü.....	87
b. Hadîs Usûlü	88
c. Fıkıh Usûlü.....	89
II. DİRÂYET TEFSİRİ AÇISINDAN İNCELENMESİ.....	92
A. ÂYETLERİ İZÂH TARZI.....	92
1. Kavram Analizi.....	92
a. Kavramın Tanımını Vermesi.....	92
b. Kavramların Maksadını Belirtmesi.....	93
c. Kavramlara Muhtelif Anlamlar Vermesi.....	94
d. Kavramların Tasnîfini Yapması.....	94
2. Kelime İştikâkı.....	95
a. Kelimelerin Hangi Kökten Geldiğini Belirtmesi.....	95
b. Kelimelerin Arapça Dışında Hangi Dilden Geldiğini Belirtmesi.....	96
c. Kelimelerin Müterâdiflerini Vermesi.....	96
d. Kelimelerin Tekil ve Çoğulunu Vermesi.....	97
3. Atıf.....	97
a. Eser İçi Yaptığı Atıflar.....	98
a.1. Genel Olarak Sûrelere Atıf Yapması.....	98
a.2. Konulara Atıfta Bulunması.....	98
b. Tefsîr Dışında Kendi Eserlerine Yaptığı Atıflar.....	98
4. İzâh İçin Kullandığı Kelimeler.....	99
a. Ey/أي.....	99
b. Ya'nî/يعني.....	100
c. Yekûlü/يقول.....	100
d. Emmâ/أما.....	101
5. Gramer.....	102
a. İ' râba Dâir İzâhlarda Bulunması.....	102
b. Âyette Takdîm-Te'hîr Olduğunu Belirtmesi.....	103
c. Âyetin İstifhâm Üzere Olduğunu Belirtmesi.....	104
d. Âyette İzmârın Olduğunu Belirtmesi.....	104

6. Şiir İle İstişhâd.....	105
B. ÇEŞİTLİ BİLİM DALLARI AÇISINDAN YAKLAŞIMI.....	106
1. Fıkhî Açından Âyetlere Yaklaşımı.....	106
a. Fıkhî Mevzuları Ele Alması.....	106
b. Kendi Mezhebî Görüşünü Yansıtması.....	108
2. Kelâmî Açından Âyetlere Yaklaşımı.....	109
a. Muhtelif Kelâmî Meseleleri Ele Alması.....	110
a.1. İmân-Amel İlişkisi.....	110
a.2. Şefâat.....	112
a.3. Ru'yetullah.....	114
b. Kelâmî Fırkalardan Bahsetmesi.....	115
b.1. Müşebbihe.....	115
b.2. Ehl-i Firâk.....	115
b.3. el-Fırkatü'ş-Şâkke.....	116
3. İşârî Tefsîr Açısından Âyetlere Yaklaşımı.....	118
4. Pozitif Bilimler Açısından Âyetlere Yaklaşımı.....	119
C. KENDİ RE'Yİ İLE TEFSİR.....	121
SONUÇ.....	124
KAYNAKLAR.....	127

KISALTMALAR

a.g.e.	: Adı geçen eser
a.g.m.	: Adı geçen makale
a.g.md.	: Adı geçen madde
a.s.	: Aleyhisselâm
A.Ü.İ.F.Y.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları
A.Ü.İ.F.D.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
a.y.	: Aynı yer
b.	: Bin (Oğul, oğlu)
bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
c.c	: Celle Celâlühü
Çev.	: Çeviren
D.İ.A.	: Diyânet İslâm Ansiklopedisi
D.İ.B.Y.	: Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları
D.İ.R.Y.	: Diyânet İşleri Reisliği Yayınları
h.	: Hicrî
Haz.	: Hazırlayan
H.z.	: Hazreti
h.n.	: Hadîs numarası
İ.A.	: İslâm Ansiklopedisi
İ.İ.F.V.Y.	: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
İlh.	: İlâ âhirihi (Sonuna kadar)
Krş.	: Karşılaştırınız
m.	: Milâdî
m.m.	: Muhakkık mukaddimesi
M.Ü.İ.F.V.Y.	: Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
no	: Numara
Nşr.	: Nâşir, neşreden
ö.	: Ölüm tarihi
s.	: Sayfa

s.a.s	: Sallallahü Aleyhi ve Sellem
Tdk.	: Tedkîk eden
T.D.V.Y.	: Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları
Thk.	: Tahkik eden
Thr.	: Tahrîc eden
T.Ö.V.	: Türkiye Öğretmenler Vakfı
Trc.	: Tercüme eden
trs.	: Tarihsiz
vb.	: Ve benzeri
yrs.	: Yersiz

GİRİŞ

ARAŞTIRMANIN ÖNEMİ VE METODU

I. ÖNEMİ

Kur'an-ı Kerim, Allah'ın insanlara hidâyet rehberi olarak indirdiği son ilâhî kitaptır. Tefsîr de, nihâî olarak inen bu ilahî kelâmın maksadını ortaya koyup insanlık âlemine ışık tutan bir ilimdir. Bilindiği gibi bu işi ilk yapan, yani Kur'an'ı ilk tefsîr eden Hz. Peygamber (s.a.s.)'dir. Daha sonra bu iş, sahâbe ve tabiûn ile devam etmiştir. İlimlerin tedvîn ve tasnîf edilmesiyle birlikte, muhtelif ilim dallarında olduğu gibi, tefsîr dalında da büyük şahsiyetler yetişmiş ve Kur'an'ın insanlığa rehber olmağını yerine getirme gayretinde olan bu zâtlar, ilim âlemine de büyük katkıda bulunmuşlardır. Zira Kur'an'ın tefsîrinde müfessirlerin te'lif ettiği pek çok tefsîr külliyyâtı, kütüphanelerimizde mevcûd olup bunlar, İslâm ve insanlığın ilim ve irfân âleminin hizmetine sunulmuştur.

İşte bu maksatla te'lif edilmiş tefsîrlerden biri de Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî'nin (210-280/825-893) “**Tefsîru Kitâbillahil-Azîz**” adlı eseridir. Kaynakların kendisinden çok az bahsetmesi nedeniyle hayatı ve eserleri hakkında kâfi miktarda malumat sahibi olamıyoruz. En eski yazmalarının hicrî XI. asır tarihli olması ve bu yazmaların da şahsî kütüphanelerde saklı tutulması nedeniyle ilk dönem tedvîn eserleri arasında sayılabilecek bu tefsîrin tahkîkinin de geç bir tarihte (1990) yapılmasına sebebiyet vermiştir. Müellifin, Haricîliğin İbâdiye koluna mensup olması bu tefsîri biraz daha önemli kılmaktadır. Çünkü bu eser Haricilerin görüşlerinin özet olarak bir arada verildiği en eski eser olarak kabul edilmektedir. Bu yönüyle bir mezhebî tefsîr olma özelliğini hâiz olan bu eser üzerindeki çalışmaların ülkemizde henüz yeni yapılmış olması ve yaptığımız araştırma neticesinde en son yapılan çalışmanın, müellifi yeterince tanıtmadığı hakkındaki kanaatimiz, bizi, yaptığımız araştırmayı ikmâl etmeye yöneltti. Zira böyle bir çalışmayı daha önce yapmaya karar vermiş; fakat çeşitli sebeplerden ötürü zamanında tamamlayamamıştık. Araştırmamızı bitirmek üzere olduğumuz bir sırada aynı konunun bir süre önce çalışıldığını öğrendik. Yapılan çalışmayı temin edip incelemeye başladık. Ancak yaptığımız incelemede müellifin metodunun kâfi derecede yansıtılmadığına kani olduk. Böylece var olduğunu düşündüğümüz bu

eksikliği ve bundan kaynaklanan bu boşluğu doldurmak amacıyla “**Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî ve Tefsîrindeki Yöntemi**” adını verdiğimiz bu çalışmamızı devam ettirmeye karar verdik. İlmî miras, bilimsel araştırmaların birbirini ikmâl etmesiyle teşekkül eder. Biz de bu ilke gereğince çalışmamızı idâme etmeye karar verdik. Zira bu araştırmamızın bu husustaki eksikliği giderip boşluğu dolduracağı ümidini taşıyoruz.

II- METODU

Araştırmamız, okuyucuya daha çok fayda sağlasın diye şekil ve muhteva bakımından belli bazı metotlara göre düzenlenmiştir.

Çalışmamız bir giriş, iki ana bölüm ve sonuçtan müteşekkildir. Girişte araştırmamızın önemi, amacı ve metotları gibi hususlara değindik. Birinci bölümde müellifimizin hayatını inceledik. Doğumu, kişiliği ve vefâtı üzerinde durduk. Mümkün merteye bir portresini çizmeye gayret ettik. Yaşadığı dönemin genel özelliklerini -siyasî, ilmî ve kültürel olarak- yansıtmaya çalıştık. Tefsîrini, genel özellikleriyle tanıtmaya gayret ettik. Ardından tefsîrdeki müellife âit mukaddimeyi içerik itibariyle ele alıp inceledik. Devamında tefsîrin Huvvârî’ye âidiyeti üzerinde durduk. Huvvârî’ye ait olan bu tefsîr, Yahya b. Sellâm’ın tefsîrine şaşırtıcı bir şekilde benzemektedir. Nitekim bu benzerlik, titiz bir çalışmayla eseri tetkik eden muhakkik tarafından tesbît edilmiştir. Bununla ilgili hususları ele aldık ve İbn Sellâm’ın tefsîriyle olan benzer ve farklı yönlerini inceledik. Konunun değerlendirmesini yaparak meseleyi sonlandırdık. Huvvârî’ye ait olan bu tefsîrin sahasındaki ilmî konumu ve kıymetini ortaya koymak için kaynakları hakkında bilgi sunduktan sonra kaynakların kullanılmasına yönelik bir değerlendirmede bulunduk.

İkinci Bölüm’ün ilk kısmında Huvvârî’nin Tefsîri’ni rivâyet tefsîri açısından ele aldık. Bu kısımda evvela müfessirin genel manada rivâyetlere yaklaşımını inceledik. İkinci olarak, eseri, tefsîrde klasik rivâyet metotları olarak kabul edilen Kur’an’ın Kur’an’la, sünnetle, sahabe ve tabiûn sözleriyle tefsîri açısından inceledik. Bunun yanında Huvvârî’nin; kırâatleri, esbâb-ı nüzûlü, nesh, muhkem-müteşâbih, isrâiliyât ve Kur’an’ın fazîletleri gibi konuları nasıl ele aldığını inceledik.

Bu bölümün ikinci kısmında ise Huvvârî’nin Tefsîrini, dirâyet tefsîri açısından ele aldık. Burada müfessirin âyetleri îzâh ederken kavramları nasıl tahlîl ettiğini, yani

nasıl bir îzâh tarzı izlediğini, kelimelerin iştikâkını nasıl verdiğini, eserde atıflara nasıl yer verdiğini, îzâh için ne tür kelimeler kullandığını ve gramer ile şiire ne derece yer verdiğini inceledik. Ardından müfessirin çeşitli bilim dalları açısından, mesela fıkıh, kelâm, işârî tefsîr ve pozitif bilimler açısından, ayetlere yaklaşımını ortaya koyduk. Son olarak da müfessirin kendi re'yi ile ne derece tefsîr yaptığını tesbît ettik.

Sonuç kısmına gelince, orada, çalışmamız esnasında elde ettiğimiz verileri ve bulguları, yer yer yaptığımız değerlendirmeleri toplu olarak sunduk ve gerekli önerilerimizi takdîm ettik.

Çalışmamızda, Belhâc b. Saîd Şerifi tarafından tahkîk edilen ve dört cilt olarak Daru'l-Ğarbi'l-İslâmî (Beyrut-Lübnan, 1990, 1. Baskı)'de neşredilen Huvvârî'ye âit “**Tefsîru Kitâbillâhi'l-Azîz**”, temel kaynak olarak kullandığımız eserdir.

Müellif hakkında, kaynakların çok az bilgi vermesi ve bu bilgilerin geçtiği kaynaklara ulaşmadaki sıkıntı, bu konuda bizi muhakkik mukaddimesine âdeta mecbur etmiştir. Dolayısıyla müellif hakkında bilgi verilirken büyük ölçüde mezkûr mukaddimeden istifâde edilmiştir. Bir de internetten aldığımız Mehnâ b. Râşid'in “**Hûd b. Muhakkem el- Hevvârî**” adlı makalesinden istifâde ettik.

Çalışmamızda yer alan hadislerin tahrîcinde, Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim (ö. 261/875)'in **Sahîh**'leri, İbn Mâce (ö. 273/886)'nin **es-Sünen**'i ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)'in **el-Müsned**'i gibi eserlerden istifâde ettik.

Muhtevâ ile alâkalı diğer konularda ise Râğıb el-İsfahanî (ö. 502/1108)'nin **el-Müfredât**'ı, İbn Teymiyye (ö. 728/1328)'nin **Mukaddime fî Usûli't-Tefsîr**'i, Vâhidî (ö. 468/1075)'nin **Esbâbü'n-Nüzûl**'ü, İsmail Cerrahoğlu'nun **Tefsîr Tarihi**, **Tefsîr Usûlü**, Ömer Dumlu'nu **Kur'an Tefsîrinde Yöntem**'i, Muhsin Demirci'nin **Tefsîr Usûlü ve Tarihi**, Abdullah Aydemir'in **Tefsîrde İsrâiliyyât**'ı, Sait Şimşek'in **Kur'an'ın Anlaşılmasında İki Mesele**'si, Osman Keskioglu'nun **Kur'an Tarihi**, Suat Yıldırım'ın **Peygamberimizin Kur'an'ı Tefsîri**, Ali Yardım'ın **Hadîs**'i, Ethem Ruhi Fığlalı'nın **İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri** ve daha pek çok eser, makale ve ansiklopedi maddelerine mürâcaat ettik. Bununla birlikte, araştırmamızda başvurduğumuz bütün eserleri bibliyografya kısmında yazar isimlerine göre alfabetik olarak verdik

Eser ve yazar isimlerini ilk geçtikleri yerde tam olarak verdik. Daha sonraki kullanımlarda ise gerekli kısaltmaları yaparak zikrettik. Aynı eserlerin tekrar kullanımları söz konusu olduğunda a.g.e. (adı geçen eser) kısaltmasını kullandık. Makaleler için ise a.g.m. (adı geçen makale); ansiklopedi maddeleri için de a.g.md. (adı geçen madde) şeklindeki kısaltmaları kullandık. Ayrıca tahkîk edenin mukaddimesinden çokça istifade ettiğimizden dolayı bu durum için de m.m. (muhakkik mukaddimesi) şeklinde bir kısaltma kullanmayı uygun bulduk. Yaptığımız direkt alıntılarını “tırnak” içinde ve *italik* olarak verdik.

Çalışmalarımızda ilgili konular hakkında verdiğimiz örnekleri iki ile sınırlı tuttuk. Bu örnekleri verirken hem ayet metinlerini hem de meallerini bir arada vermeyi uygun bulduk. Metin ve mealleri **bold** olarak yazdık. Ayet meallerini de Prof. Dr. Ömer DURLU ve Prof. Dr. Hüseyin ELMALI'nın ortaklaşa hazırladıkları “**Âyet Âyet Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı (Meal)**” isimli eserden iktibâs ettik. Birkaç istisnâ dışında âyet meallerini olduğu gibi verdik. Muktezâ-yı hale göre bazı müdahalelerde bulunduk. Bu durumda tasarrufta bulunduğumuz yerleri dipnotlarda zikrettik.

BİRİNCİ BÖLÜM

HUVVÂRÎ'NİN HAYATI, ESERLERİ VE TEFSİRİ

I. HAYATI

A- DOĞUMU, VEFÂTI ve KİŞİLİĞİ

Müfessirimizin tam adı, Hûd b. Muhakkem b. Hûd el-Huvvârî'dir¹. Bunu el-Hevvârî şeklinde okuyanlar da mevcuttur². Ancak şunu hemen belirtmek gerekir ki, kaynaklarda müellif ile ilgili bilgi yok denecek kadar azdır. Bu konudaki bilgilerin azlığı ve bunları derleyip müellifin kişiliği hakkında bir değerlendirme yapmanın zorluğuna dikkati çeken muhakkik, İbâdî tarihçi ve siyer yazarlarının eş-Şeyh Hûd'un biyografisi hakkında -sanki intikam alırcasına- bizlere yardım etmediğini, onun hayatının, bu yazarların kitaplarında geniş olmayıp eserlerinin de kendilerince bilinmediğini dile getirmektedir. Huvvârî hakkında onların anlattıklarının tamamı sadece iki veya üç kaynakta tesadüf eseri geçen ve selef ile haleften tekrar edilegelen birkaç satırlık basit haberlerden ibarettir. Bu bilgiyi yazan da diğerinden, kayıtlı ve ayrıntılı bir rivâyete veya müellifin asrında yaşayan herhangi bir görgü tanığına dayandırmadan naklediyor³.

Müellifimiz Hûd b. Muhakkem, Cebel-i Avrâs'ta dünyaya geldi. Kaynaklarda kendisi hakkında var olan bilgilerin az oluşu, onun doğum tarihinin tam olarak tesbît edilmesindeki zorluğu beraberinde getirmektedir. Bu da onun doğum tarihinin takrîbî olarak verilmesini gerektirmektedir. Buna göre, Huvvârî'nin kaynaklardaki takrîbî

¹ Nisbesinin bu şekilde okunuşu hem eserinin kapak sayfasında hem de muhakkikin esere yazdığı mukaddimede -kabilesinin ismini verirken- harekeli olarak bu şekilde kaydetmiştir. Buna istinaden bizde bunu bu şekliyle tercih ettik. Bkz. Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî, **Tefsîru Kitabillahi'l-Azîz**, (Thk. Belhâc b. Saîd Şerîfî), Dâru'l- Ğarbi'l-İslâmî, Beyrût-Lübnan, 1990, I, 8.

² Bkz. Mehnâ b. Râşid b. Hamd es-Sa'dî (2004), **Hûd b. Muhakkem b. Hûd el-Hevvârî**, Erişim: 25.07.2006, <http://istiqama.net/olama/hood-bin-mhakkem-alhavvari.html> Ayrıca bu nisbe Ziriklî'de de Hevvârî şeklinde geçmektedir. Ancak burada geçen isim ve nisbelerin müfessirimizle bir ilgisi yoktur. Hadd-i zâtında müfessirimizin ismi de geçmemektedir. Bkz. Hayruddin ez-Ziriklî, **el-A'lâm**, 3. Baskı, Beyrût, 1969, IX, 109.

³ Huvvârî, **Tefsîr, Muhakkik Mukaddimesi**, I, 7.

doğumu, hicrî III. asrın birinci veya ikinci onlu yılıdır. Yani 200-220/816-835 arası bir tarihtir⁴.

Müfessirimiz, Huvvâre kabilesine mensup olduğu için “el-Huvvârî” nisbesini almıştır. Huvvâre, Berberî kabilelerinin en önemlilerinden biridir⁵. Bu kabilenin kolları Afrika Mağrib’in çeşitli yerlerinde meskûn olmuştur. Bunlardan bazı kollar bugünkü Tûnus-Cezayir sınırının güneyinde Bilâde’l-Cerid’de yerleşti. Bunlardan bir kısmı da Cebel-i Evrâs’ın çevresine yerleşmişti⁶. Bu bölgelerin halkı o gün olduğu gibi bugün de İbâdiyye mezhebine bağlıdır⁷. Günümüzde de hala bu bölgelerde Huvvâre kabilesine nisbetini korumakta devam eden bir çok aile mevcuttur⁸.

Çocukluk ve gençlik devrelerindeki ilk bilgilerini babasından öğrenmiştir. Önce Kur’ân’ı ezberlemiş daha sonra çöllerde veya dağ köylerindeki mescitlerde oluşturulan ders halkalarına ve ilim meclislerine katılmıştır. Kaynaklarda kendisinden ziyade babası hakkında bilgi bulunmaktadır. Babası Şeyh Muhakkem; büyük bir âlim, örnek ve âdil bir hâkim, dininde vera’ ve takvâ sahibi güçlü ve sağlam karakterli biriydi. Rüstemîler Devleti (160-297/777-909)’nde İmam Eflah b. Abdilvehhâb tarafından devletin başkenti Tâhert’e kâdî olarak tayin edilmiştir⁹. Babasının bu şekilde tanınmış olması ve kâdî olarak bilinmesi, bazıları tarafından tefsîrin sahibi olan oğlu Hûd ile karıştırılmasına sebebiyet vermiştir. Yani bu durumu

⁴ Huvvârî, **Tefsîr, m.m.**, I, 13. Ayrıca bkz. Buhâz ve Diğerleri, **Mu’cemu A’lâmi’l- İbâdiyye**, Dârü’l Ğarbi’l-İslamiyye, Beyrût-Lübnan, 2000, 2. Baskı, II, 961; Süleyman Dâvûd b. Yûsuf, **Müsâhemetü Ulemâi’l-İbâdiyye fî İlmi’t-Tefsîr ve’l-Hadîs ve’l-Fıkh ve’l Beyân**, Matbaatü Ebû Dâvûd, 1992, yrs., s. 25; Amr Halîfe en-Nâmî, **Dirâsât ani’l-İbâdiyye**, Dârü’l-Ğarbi’l-İslâmî, Beyrût-Lübnan, 2001, s. 112; Süleymân b. Mübârek eş-Şeybânî, **el-İntâcü’l-İbâdî fî İlmi’t-Tefsîr**, sayı: 13, Müellifin el yazısı ile yazılmıştır, Bu seriler, Ammân’daki “el-Vatan” dergisinde hicrî 1419-1420 yılları arasında neşredilmiştir. s. 1, Mehnâ b. Râşid’in **a.g.m.**’sinden naklen.

⁵ Rene Basset, “Hüvâre”, **İ.A.**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1964, V, 664.

⁶ Huvvârî, **Tefsîr, m.m.**, I, 8; Mehnâ b. Râşid, **a.g.m.**

⁷ Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdulaziz el-Bekrî, **el-Muğreb fî Zikri İfrîkiyye ve’l-Mağrib**, Cezayir, 1857, s. 50, 72, 73, 145; Huvvârî, **Tefsîr, m.m.**, I, 8; M. Mahfuz Söylemez, **İlk Hâricî Devlet: Rüstemîler (160-297/777-909)**, A.Ü.İ.F.D., XXXVIII, 1998, s. 457.

⁸ Huvvârî, **Tefsîr, m.m.**, I, 9.

⁹ Huvvârî, **Tefsîr, m.m.**, I, 11-12. Ayrıca bkz. Mehnâ b. Râşid, **a.g.m.**

karıştıranlar Müfessir Hûd'u kâdî olarak tanımaktadırlar¹⁰. Muhakkikin ifâde ettiğine göre kesin olan şu ki, müfessirimizin babası Muhakkem, üçüncü asrın ilk yarısında yani İmam Eflah b. Abdilvehhâb (208-258/831-871)'in zamanında yaşamıştır. Muhtemelen vefâtı da ya İmam Eflah'tan önce ya da kısa bir süre sonradır¹¹.

Erdemli, çevresine verdiği güvenden dolayı itibarı olan ve yardımsever kişiliği ile tanınan müfessirimiz hakkında kaynaklarda zikredilen şu rivâyet, onun şahsiyetine dâir bize bazı malumatlar vermektedir:

“eş-Şeyh Meymûn b. Hamûdî zikretti ki, uzlet ehlerinden bir adam, Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî'ye geldi ve kendisine âit beş dinar değerindeki kitapların rehin olarak inkârcılardan bir adamın yanında olduğunu söyleyip bu durumu çözmek için kendisinden yardım istedi. Bunun üzerine Hûd b. Muhakkem, adamın birini çağırdı ve ona: Bu adamla birlikte Mizâte bölgesine git, dedi. O da onlara gitti ve hikayeyi anlattı. Onlar da kendisine yardım etmek için toplandılar. Bir kilim getirip serdiler. Kadınlar ve erkekler, her biri kendi imkanları ölçüsünde oraya dinarlar ve dirhemler atmaya başladılar. Böylece pek çok mal toplandı. Kilimin etrafından tutup kaldırdılar ve Hûd b. Muhkem'e getirdiler. Kitapların sahibi olan adam, sadece beş dinarı aldı ve geri kalanı bıraktı. Ardından Hûd'a: Sen çok iyi birisin, ya Şeyh; çünkü senin yaptığın iyilik, sana musallat olanlardan ve senden yardım isteyenlerden büyüktür, dedi”¹².

Bu olayı mukaddimesinde değerlendiren muhakkik: *“Bu hikayeden, alimimizin faziletini, onun kavmi arasındaki değerini, kabilesi Huvvâre'nin fertleri arasındaki konumu ve komşu Mizâte kabilesindeki büyük mertebesini özet olarak çıkarabiliriz”¹³* şeklindeki ifâdelere yer vermektedir.

¹⁰ Ferhat b. el-Ca'birî, **el-Bu'du'l-Hadârî li'l-Akîdeti'l-İbâdiyye**, Matbaatu'l-Elvâni'l-Hadîse, Saltanatü Amman, 1987, s. 144; Ferhat el Ca'birî, **Nizâmu'l-Azâbe İnde'l-İbâdetiyyeti'l-Vehbiyye fi Cerbe**, el-Ma'hedü'l-Kavmî li'l-Âsâr ve'l-Fünûn, el-Mektebetü't-Tâhiriyye, Tunus, 1975, s. 273; Süleymân Dâvûd b. Yûsuf, **Halakâtün min Târihi'l-Mağribi'l-İslâmî**, Matbaatü Ebû Dâvûd, 1993, s. 158; Buhâz ve Diğerleri, **a.g.e.**, II, 355, biyografi no: 722; II, 443, biyografi no: 961, Mehnâ b. Râşid, **a.g.m.**'den naklen.

¹¹ Huvvârî, **Tefsîr, m.m.**, I, 12. Ayrıca bkz. Mehnâ b. Râşid, **a.g.m.**

¹² Ebû Zekerîya Yahya b. Ebî Bekr el-Varcelânî, **Kitâbu's-Sîre ve Ahbâru'l-Eimme**, (Thk. Abdurrahman Eyyûb), ed-Dâru't-Tunusiyye li'n-Neşr, Tunus, 1985, s. 360.

¹³ Huvvârî, **Tefsîr, m.m.**, I, 17.

Müfessirimiz Huvvârî, bu dünyadaki ömrünü, kaynaklarda kesin ve net bir bilgi olmadığı için Muhakkikin bazı karinelere yola çıkarak yaptığı tahmine göre, hicrî III. asrın 8. veya 9. onlu yıllarında yani takriben 280/893 senesinde tamamlamıştır. Tarihçi ve siyer yazarlarının onu altıncı tabaka (250-300) alimleri arasında zikretmesi ise bunun en belirgin işaretidir. Rüstemîler Devleti'nin sonu olan hicrî 297 senesine yetişip yetişmediği hususunda ise bir kesinlik bulunmamaktadır¹⁴.

B- İLMÎ ŞAHSİYETİ

Daha öncede belirtildiği gibi müellifimiz hakkında kaynaklarda yeterli bilgi bulunmadığı için gerek kimliği, kişiliği ve sosyal hayatı gerekse ilmî durumu yani hocaları, talebeleri, çalışmaları ve faaliyetleri hususunda kapsamlı bir bilgilendirme ve değerlendirme yapılamamaktadır. Ancak bu konuda sadece küçük çapta bazı bilgileri vermekle iktifâ edebiliyoruz. Hemen şunu belirtmek gerekir ki, muhakkikin de belirttiği gibi,¹⁵ babası istisnâ edilecek olursa müellifin kendileriyle beraber ilim meclislerinde oturduğu ve kendilerinden ilim aldığı herhangi bir hocası -ismen-bilinmemektedir. O dönemin şartları, eğitim ve öğretimdeki hoca-talebe ilişkisi göz önünde bulundurularak bakıldığında, elbette ki, böyle bir konumda bulunan bir şahsın mutlaka devrin önde gelen bazı ilim adamlarından ders aldığı ve rahle-i tedrisinde bulunduğu düşünülebilir. Nitekim babasının, zamanın devletinin başkentinde kadılık yapması buna bir işaret olarak kabul edilebilir. Ancak maalesef bu şahısları ismen kaynaklarda göremiyoruz. Bu durum talebeleri açısından da geçerlidir. Yani kaynaklarda hocalarının ismi geçmediği gibi talebelerinin ismi de geçmemektedir.

Daha önce de ifâde edildiği gibi, Huvvârî ilk eğitimini ve gençlik dönemindeki ilim ihtiyaç ve arzusunu, babasının rahle-i tedrisinde bulunarak elde etmiştir. Bu konuda Mehnâ b. Raşîd, makalesinde, Ali Yahya Ma'mer'in şöyle dediğini aktarıyor: *“Muhakkem'in bir çocuğu dünyaya deldi. Onu Hûd diye isimlendirdi. Onu İslâm terbiyesi ile terbiye etti. Onu Allah korkusuyla yetiştirdi. Küçüklüğünden beri onu*

¹⁴ Huvvârî, **Tefsîr, m.m.**, I, 17-18.

¹⁵ Huvvârî, **Tefsîr, m.m.**, I, 17.

İslâmi bilgilerle donattı Meşhurlardan oluncaya kadar öğrenimindeki bu durumunu sürdürdü”¹⁶.

Çocukluğunda ve gençliğinin bir döneminde kendisi için lazım gelen bu temel bilgileri aynı zamanda bir kâdî olan babasından alan Huvvârî'nin, bu seviyeye ulaşmasında muhtemel bir ilim seyahati gerçekleştirdiği düşünülmektedir. Nitekim muhakkik, buna emin olacak derecede meylettiğini ve bunu uzak bir ihtimal olarak görmediğini belirtmektedir. Bu amaçla, muhtemelen, seyahat ettiği yerler de Kayravan ve Tâhert'tir. Zira bu dönemde Afrika'daki bu iki büyük merkezde, genel olarak çeşitli bilgiler özel olarak da dînî bilgiler veriliyordu. Bu iki merkezin varlığı, yetişmiş meraklı bir alimin dikkatini celbetmesi, içindeki merakın sâikiyle harekete geçip ilmî merakını ve bilgi açlığını gidermek için yönünü bu iki merkeze çevirmesi gâyet mümkündür. Bu durumu Mehnâ b. Raşîd de desteklemektedir¹⁷. Muhakkik ise bu durumu, esere yazdığı mukaddimede şöyle değerlendirmektedir:

“Alimimiz, Evrâs'ın doğu ve batısında bulunan bu iki merkeze, bilgisini arttırmak ve tartışma ve ders meclislerine katılıp alimlerle bir araya gelmek için seyahatler yapmayı istemiştir. Bu iki merkeze veya ikisinden birine yaptığı ilmi seyahatlerini uzun tutması ve kısa tutması aynı derecededir. Şeyh Hûd, kırbasını faydalı ilimlerle doldurmuş bir şekilde bilgi ufkunu genişletip tecrübelerini de arttırarak ilk vatanına döndü. İşte bu, babasının ilmini ve ahlâkını aldıktan ve alimler arasında ismi parladıktan sonraki durumudur. Evras'ta ikâmet eden Hûd, orada bütün dikkatler üzerinde ve özel olarak ilim talebeleri, genel olarak da insanlar için umutların odak noktası oldu. Talebeler onun tecrübelerinden, ahlâkından ve ilminden pay almak istediler. Diğer insanlar da onun, sıkıntılı problemleri çözmesinden, sağlam görüşleri ve doğru yönlerinden istifâde etmeye çalıştılar. Ona yönelen herkesin istediği yerine geldi ve amacına ulaştı”¹⁸.

el-Bedr eş-Şemmâhî de Şeyh Hûd el-Huvvârî ve kitabını, şu gelen vecîz ibâreyle bize takdîm etmiştir: *“Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî, yetenekli ve çok yönlü bir alimdir. O, Allah Kelamı'nın tefsîrinde üstün bir kitap olarak bilinen meşhur bir tefsîrin de sahibidir. Onda nahiv ve i'rab ile ilgili herhangi bir müdahalede*

¹⁶ Mehnâ b. Raşîd, **a.g.m.**

¹⁷ Huvvârî, **Tefsîr, m.m., I, 14.** Ayrıca bkz. Mehnâ b. Raşîd, **a.g.m.**

¹⁸ Huvvârî, **Tefsîr, m.m., I, 16.**

*bulunmamıştır. Bilakis öncekilerin yolu üzerindedir”*¹⁹. Bununla birlikte Huvvârî'nin bu eserini, gerek hicrî III. asır olaylarına ışık tutan ve gerekse kendisinin Kayrevan'da ilim tahsîl etmiş olabileceğini gösteren ilk tarih kitabı olarak tanımlamak da mümkündür²⁰.

C- YAŞADIĞI DÖNEMİN ÖZELLİKLERİ

İçinde yaşanan mekân ve şartlar, kişilerin huy, karakter, ahlâk gibi kişilik yapısı; düşünce ve fikir olarak da zihinsel yapısı üzerinde etkili olduğu muhakkaktır. Şâyet bir kişi fikir, düşünce ve eserleri bakımından tanıtılacaksa o kişiyi daha iyi tanımak ve tanıtmak için onun yaşadığı dönemin fizikî, siyâsî, kültürel vb. açılardan iyice araştırılması gerekir. Aynı şekilde olaya objektif ve önyargısız yaklaşılması da gerekmektedir. Müellifimiz Huvvârî hakkında kaynaklarda kâfi miktarda malûmât bulunmaması iyi bir değerlendirme yapmak için bizi sınırlandırmaktadır. Yaşadığı devri genel olarak bilsek bile onun nasıl bir hayat yaşadığını bilmeden hakkında sağlıklı bir değerlendirme yapamayız. Bu, bizim bu husustaki temel eksikliğimizdir.

1- Genel Olarak Siyâsî ve Dînî Durum

Yukarıda müellifin nisbesini açıklarken bağlı bulunduğu kabilesi Huvvâre'den bahsetmiştik. Bu durumdan bahsederken Huvvâre kabilesinin, ismini yaşadığı bölgeden aldığını ve Berberî kabilelerinin en önemlilerinden biri olduğunu, pek çok oymaklarının bulunduğunu ve bunların da Mağrib ve Afrika bölgelerinde dağınık bir şekilde yaşadığını, müfessirimizin doğduğu yerin de Güney Trablusgarp bölgesinde bulunan Cebel-i Nefûse'nin kabilelerine komşu olduğunu belirtmiştik. Bu ise bugünkü Cezayir-Tunus sınırının güneyini göstermektedir.

Bu bölgenin yani Huvvâre kabilesinin yaşadığı bölgenin niteliklerine, özelliklerine gelince kaynaklar bize şu bilgileri aktarmaktadır:

“Cebel-i Evrâs, bu bölgeye nâzır bir konumdadır. Orada pek çok sağlam kaleler bulunmaktadır. Çevresinde bulunan bu kaleler eski taşlardan yapılmış kaleler şeklindedir. Bunlar, neredeyse üç bölge büyüklüğündeki surları

¹⁹ Ahmed b. Saîd eş-Şemmâhî, **Kitabu's-Siyer**, (Thk. Ahmed b. Saîd es-Siyâbî), Neşru Vezâreti't-Turâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, Saltanatü Amman, 1987, s. 381. Ayrıca bkz. Mehnâ b. Raşid, **a.g.m.**

²⁰ İsmail Cerrahoğlu, **eş-Şeyh Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî “Tefsîru Kitâbillâhî'l-Azîz” (Kitap Tanıtma ve Tenkîdi)**, Diyanet İlmî Dergi, Ocak-Mart, 1993, c. 29, sayı: 1, s. 118.

andırmaktadır. Huvvâre ve Miknâse kabileleri burada meskûndur. Onlar, Haricî-İbadî mezhebi üzerindedirler. Surların içinde hanlar, hamamlar ve çarşılar vardır. Camileri kalenin içindedir. Burası, âdeta yere serilmiş halı gibi geniştir. Suyu çoktur. Şehrin önde gelen Mizâte ve Darîse kabileleri bölgenin bu en güzel yerinde meskûndur. Develerinin yavrulama korkusuyla yağmur ve karın olmadığı kış mevsiminde buralardan ayrılıp çöllere ve Berberî Rumların sığındığı Bâğâyeye şehrine giderler. Bu bölgenin halkı bugün tamamen İbadiyye mezhebindedir”²¹.

Bu bölgeler siyâsî olarak -aynı zamanda ilk Hâricî devleti²² olan- Rüstemîler (160-297/777-909)’in hâkimiyeti altındaydı. Ancak bir dönem Ağlebîler (184-297/800-909)’in de nüfûzu altında kaldı²³. Daha önce müfessirimiz Huvvârî’nin babası Muhakkem’den bahsederken onun Rüstemiler devrinde İmam Eflah b. Abdilvehhâb döneminde kâdî olduğunu belirtmiştik. Bu da müellifin Rüstemîler Devleti döneminde yaşadığını göstermektedir.

Müellifimizin ilim için seyahat etmiş olabileceği muhtemel şehirlerden biri olan Kayrevan, Ağlebîler döneminin²⁴; Tâhert ise Rüstemîler döneminin önemli merkezlerindedir²⁵.

2- İlmî ve Kültürel Durum

Huvvârî, ilk bilgilerini aynı zamanda doğum yeri olan Cebel-i Avrâs’ta babasının yanında öğrenmiştir. Kur’ân’ı hıfzedip ilim meclislerinde ve ders halkalarında bulunarak fıkıh ilmini tahsîl etmiş; kırsal kesimlerde ve yerleşim yerlerinde toplanan meclislere sık sık katılmıştır. Müellif, gençliğinin bir bölümünü geçirdiği bu yerdeki ilmî faaliyetleri yeterli bulmayıp dönemin ilim ve kültür merkezleri olan Kayrevan ve Tâhert’e gitmiştir. Bu merkezler, dönemin bilim adamları, fukahâ, muhaddis ve müfessirleriyle ve onların ilim halkalarıyla meşhur olan yerlerdi²⁶.

²¹ El-Bekrî, **a.g.e.**, s. 145; Huvvârî, **Tefsîr, m.m.**, I, 8; ayrıca bkz. Mehnâ b. Raşid, **a.g.m.**

²² Bkz. Söylemez, **a.g.m.**, s. 457.

²³ Abdülkerim Özaydın, “Ağlebîler”, **D.İ.A.**, İstanbul, 1988, I, 476.

²⁴ Özaydın, **a.g.md.**, s. 477.

²⁵ Georges Marçais, “Tâhert”, **İ.A.**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1970, XI, 630.

²⁶ Georges Marçais, **a.g.md.**, s. 630.

Kayrevan, Ağlebiler döneminde İbâdî âlimlerin çokça rağbet ettiği bir merkezdi. Aynı zamanda burası diğer İslâm mezheplerinden Hanefî ve Mâlikî âlimlerinin de bulunduğu bir merkezdi²⁷. Bu dönemde Kayrevan, dînî ilimler ve edebiyatın merkezi haline geldi. Ülkedeki Sünnîler’le Cebriye, Mürcie, Mu’tezile ve İbâdiye mezhebi mensupları arasında zaman zaman çatışmaya varan şiddetli tartışmalar meydana gelmiştir²⁸.

Tâhert ise Rüstemîler Devleti’nin kurucusu Abdurrahman b. Rüstem (160-170/776-786) tarafından kurulmuş ve devletin merkezi olarak kabul edilmiştir. Şehir kurulduktan sonra buraya yerleşen ve İbâdilik’i benimsemiş Berberî kabileleri, ilk defa bir liderin etrafında toplanmış ve onu Emîru’l-mü’minîn diye isimlendirmişlerdir²⁹. Hem bir ticâret hem de ilim ve kültür merkezi olan Tâhert Huvvârî’nin seyahat ettiği diğer bir yerdir. Burada da çeşitli ilim dallarında şöhret bulmuş âlimler bulunmakta ve muhtelif mezhebî grupların ilim erbapları ile ediplerinin oluşturduğu meclisler kurulmakta ve tartışmalar yapılmaktaydı. Bu merkezlerde mezhebî farklılığın çok olması, dolayısıyla onun da bu tartışmalara katıldığını söylemek mümkündür. Buralara yaptığı seyahat muhtemel de olsa -çünkü bu konuda kaynaklarda herhangi bir bilgi mevcut değildir- müfessirimizin bu iki merkeze gitmiş olması onun ilmî şahsiyetinin oluşmasında büyük katkıda bulunmuştur. Son olarak da bu iki merkez hakkında kaynakların verdiği şu bilgiyi kaydetmek istiyoruz:

“Bu iki baş şehir, çeşitli İslâmî beldeler ve dini mezheplerden gelen edip ve âlimlerle dolup taşıyordu. İlim ve tartışma meclisleri hareketlilikte zirve noktadaydı. Tartışmanın şiddeti bazen artıyor hatta mezhep güreşleri şeklini alacak sınıra ulaşıyordu. Bazen de hoşgörü hüküm sürüyor, konuşmalar bir düzen içinde oluyor, âlimler arasında meclisler oluşturuluyor ve fikir alışverişleri yapılıyordu. Kendi mezhebinden veya grubundan olmasa bile biri diğerinden bir şeyler almakta ve ondan istifâde etmekte gönülsüz davranmıyordu”³⁰.

²⁷ Nadir Özkuyumcu, “Kayrevan”, **D.İ.A.**, İstanbul, 2002, XXV, 89.

²⁸ Özaydın, **a.g.md.**, s. 477.

²⁹ Söylemez, **a.g.m.**, s. 464.

³⁰ İbnu’s-Sağîr, **Ahbâru’l-Eimmeti’r-Rüstemiyyîn**, (Thk. Muhammed Nâsır ve İbrahim Buhaz), Cezayir, 1985, s. 81-85.

II- ESERLERİ

Müfessir hakkında kaynaklardaki bilginin çok az oluşu, diğer konularda olduğu gibi, bu konuda da bizi sınırlandırmaktadır. Nitekim eseri tahkik edenin yazdığı mukaddimedede, müellifin, tefsîri dışında herhangi bir eserinin olup olmadığına dair hiçbir işaret bulunmamaktadır. Bu da Huvvârî'nin bu eseri dışında herhangi bir eserinin bulunmadığını göstermektedir. Ancak tefsîr içindeki bazı ipuçlarından yola çıkan muhakkik, atıf yapılan bazı eserlerin müfessire âit olabileceğini ifâde etmektedir. Muhakkikin bahsettiği bu eserler, “Ehâdîsü’z-Zekât” ve “Sünenü’s-Salât” isimlerini taşımaktadır. Bunları söylerken, aynı zamanda, kaynakların bu duruma işaret etmediğini de belirtmektedir. Hadd-i zâtında bu husus, sadece muhakkikin bir değerlendirmesidir³¹.

III- TEFSİRİNİN KAYNAKLARI

A- TANITIMI

1- Tefsîr Hakkında Genel Bilgiler

Huvvârî'nin tefsîrinin tam adı “Tefsîru Kitâbillâhi'l-Azîz” (تفسير كتاب الله العزيز) 'dir. Kaynaklar³² bu eserden, müfessire nisbetle, “Tefsîr” diye bahsetmektedir. Bu kitaptan bahseden en eski kaynak, hicrî VI. asrın başlarında vefât eden Ebû Zekeriyya Yahya b. Ebî Bekr el-Varcelânî'nin “Kitâbu's-Sîre ve Ahbâru'l-Eimme” adlı eseridir. Kitapta anlatılan şu olay, bu duruma işaret etmektedir:

“Zikredildi ki, iki adam Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî'nin tefsîri üzerinde tartıştılar. Hatta bu tartışmaları kabilelerine ulaştı ve neredeyse aralarında isyan çıkacaktı. Bu iki grup karşılıklı saf tuttular ve neredeyse aralarına şer giriverecekti. Ebû Muhammed Cemâl, bu durumu gördüğünde Tefsîri aralarından çekip aldı. Onu ikiye ayırdı. Her iki yarımı da birbiriyle uyumlu hale getirdi ve her birine bir yarım verdi. Böylece şer giderildi ve barış yaptılar”³³. Görüldüğü gibi bu rivâyet eldeki mevcûd tefsîrin Huvvârî'ye âit olduğunu göstermektedir.

³¹ Bkz. Huvvârî **Tefsîr**, I, 82, 416; III, 129.

³² Bkz. Ebu'l-Abbas Ahmed b. Sâid ed-Dercînî, **Kitabu Tabakâti'l-Meşâyih bi'l-Mağrib**, (Thk. İbrahim Talay), Matbaatü'l-Ba's, Kasantîne, 1974, II, 345.

³³ Ebu Zekeriyya, **a.g.e.**, s. 359; Huvvârî, **Tefsîr, m.m.**, I, 19. Ayrıca bkz. Mehnâ b. Raşid, **a.g.m.**

Eser, yazmalardan yola çıkarak, Belhâc b. Saîd Şerîfî tarafından uzun yıllar üzerinde çalışarak tahkîk edilmiş, Daru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut-Lübnan'da 1990 yılında ilk defa 4 cilt hâlinde neşredilmiştir. Çalışmalarımızda bu baskıyı esas aldık. Yaptığımız araştırmaya göre eserin ikinci bir neşri daha yapılmamıştır. Eser, bu haliyle, muhakkik mukaddimesi, kitabın yazmalarından örnekler, müellif mukaddimesi, eserin ana kısmı olan tefsîr, tahkikte kullanılan kaynak eserler, sûrelere göre yapılmış genel fihrist, hadîs fihristi, dipnotlarda açılan kelime fihristi, dipnotlarda biyografisi verilen şahıslar fihristi, millet ve kabileler fihristi ve dipnotlarda açıklanan belde ve mekânlar fihristini ihtivâ etmektedir. Eserin yazmaları ise kitabı tahkîk edenin belirttiğine göre beş adet olup, arada bazı farklılıklar olmakla birlikte, hepsinde eksiklikler mevcuttur. Bunlardan üçü Vâdî Mîzâb şehirlerinde diğer ikisi Cebre Adasıdır. Takîkte esas alınan yazmalar şunlardır: Karrâre nüshası, Cerbe yazması (iki adet), Atf yazması ve Benî Yescûn yazması³⁴.

Erken dönem rivâyet tefsîr türünün örneklerinden olan bu tefsîrin özelliklerini şöyle sıralamak mümkündür:

1- Sûreleri ve âyetleri mushaftaki tertibe göre -114 sûresinin tamamını- ele almakta ve âyetleri bazen tam bazen de bölerek tefsîr etmektedir.

2- Bazen atıf yoluyla, bazen benzer âyetlerin geçtiği yerlerde “birincisi gibidir” diyerek, bazen de hiçbir rivâyet ve yorum belirtmeyerek tefsîr etmediği âyetler bulunmaktadır.

3- Ekseriyetle âyetleri önce başka bir âyetle sonra, varsa, Hz. Peygamber'in sözleriyle, sonra sahabe kavliyle sonra tabiînden olan zâtların tefsîriyle açıklamaktadır. Yerine göre kendi görüşünü belirtmekten geri durmamıştır. Ayrıca kendi mezhebi görüşünü aksettirmeyi de ihmal etmemiştir³⁵.

4- Naklettiği görüşlerin sahibini belirtmeye îtinâ göstermiştir. Ancak sâhibini belirtmeden bazı umûmî ifâdelerle sıkça görüş naklettiği de gözlenmektedir.

5- Rivâyetlerde -birkaç istisna dışında- hemen hepsinde senedleri hazfedip râvî zincirinin ilk veya son halkasını zikrettiği görülmektedir.

6- Âyetlerin tesirinde lügavî tahliller üzerinde çok az durmuştur.

³⁴ Huvvârî, **Tefsîr, m.m.**, I, 40-44.

³⁵ Çalışmamız esnasında yaptığımız incelemede bu tür görüş izharlarının mezhebî taassubla yapılmadığına şahid olduk. Bu da müfessirin böyle bir kaygı içinde olmadığını göstergesidir.

7- Eserin dili oldukça sade, anlaşılır ve kolay bir Arapça ile yazılmıştır. Uzun ve karmaşık cümleler yerine durumu açıklayan kısa ve öz cümleler kullanılmıştır.

8- Eserinde bir kaç örnek dışında şiire yer verilmemiştir.

9- Sûrelere girişi çok kısa olup sûrenin kaç âyet olduğu, Mekkî mi Medenî mi olduğu ve varsa içinde hangi âyetlerin Mekkî veya Medenî olduğu şeklinde bilgiler içermektedir.

10- Kelimelerin izâhında, onların müterâdiflerini vermekle yetinmiştir. Kelimenin iştikâkı üzerinde çok fazla durmamıştır.

11- Kelâmî ve -özellikle- fikhî meseleler üzerinde önemle durmuş ve gerekli izahları ayrıntılı bir biçimde yapmıştır.

12- Âyetlerin anlaşılmasında sebep-i nüzûllere gereken önemi vermiştir.

13- Tefsîrinde, hem Hz. Peygamber dönemine âit tarihî mâlûmâta hem de kadîm ümmetlerle ilgili İsrâiliyyât kaynaklı bilgilere yer vermiştir.

14- Eserinde tekrâra yer vermemek için gerek konu gerekse sûre merkezli atıflarda bulunmuştur. Bununla birlikte eserde bir çok tekrâr göze çarpmaktadır.

15- Âyetlerin manalarının ortaya konmasında kırâatlere gereken ihtimâmı göstermiş, yer yer âyetlerin okunuşlarını vermekle iktifâ etmiş, bazen de âyetlerin okunuşuna göre aldığı manayı vererek tefsîr etmiştir.

16- Rivâyetler arasında tercih belirtmiş -çok az da olsa- bazen tenkitte bulunmuştur.

2- Mukaddimenin İncelenmesi

Bilindiği gibi mukaddimeler, ortaya konan eserlerin girişi mâhiyetinde olup çoğunlukla müelliflerin eserlerinde takip ettiği yöntemi ihtivâ eden bölümlerdir. Bu bölümde takip edilen klasik yöntem kısaca şöyledir: Besmeleyle başlar, hamdele ve salvele ile devam eder. Ardından yazar hem kendi ismini hem de kitabın ismini belirtir. Kitabı niçin yazdığından bahseder ve eserde takip ettiği metodu anlatır. Bunun yanında kitabı yazdığı alan ile ilgili usûl bilgilerine de yer verir. Müellifler bütün mahâretlerini burada sergilerler. Bundan dolayı mukaddimeler, eserler için büyük önem arz etmektedir. Mesela İbn Haldûn'un "el-İber" adlı eserine yazdığı mukaddime, eserinin de önüne geçerek "Mukaddime" adıyla Doğuda ve Batıda büyük bir şöhrete ulaşmıştır.

Bu söylenenleri, müfessirimiz Huvvârî'nin eserindeki mukaddimesinde görmemiz pek mümkün görünmemektedir. Zira mukaddime besmele ve salvele ile başlamaktadır. Ardından “*Âlim, Allâme Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî'nin -Allah ondan râzı olsun, onu kendisine râzı etsin ve varacağı yeri ve konumu cennet kılsın-Tefsîr kitabının ilk çeyreği*” şeklinde bir başlıkla devam etmektedir ki, muhakkik bunun yazmaların birinde bulunduğunu ve fakat kitabın gerçek başlığı olmayıp müstensihlerin cümlesi olduğunu belirtmektedir. Ayrıca mukaddimenin baş kısmının yarım olup eksik olan bu sayfaların miktârını tesbît etmenin ne derece zor olduğunu da ifâde etmektedir.³⁶ Hemen şunu belirtelim ki, mukaddimenin tamamı menkûl rivâyetlerden müteşekkil olup müellifin kendisine âit açıklayıcı mahiyette bir-iki cümle dışında hiçbir ifâdesi bulunmamaktadır. Müfessirin naklettiği bu haberler, şu mevzularla alakadardır:

İlk inen âyetlerden bahseder ki, aktardığı rivâyetlerin birinde bunların Alak sûresinin ilk sekiz âyeti olduğunu belirtir. Son inen âyetlerden bahseden rivâyetin birinde Tevbe sûresinin son iki âyeti; diğesinde ise Bakara sûresinin 281. âyeti olduğu belirtilir. Yedi harf meselesinden bahseden rivâyetlerde içerik itibariyle Kur'ân'ın yedi harf üzere indiği ve manaları değiştirmedeği müddetçe kelimelerin eşanlamlılarının kullanılabileceği belirtilmektedir. Kur'ân'ın toplanması ve çoğaltılması rivâyeti aktarılmaktadır. Ardından Kur'ân'ın arzı ve sahabenin faziletlerinden bahseden rivâyetler gelmektedir. Kur'ân'da bulunup bulunmadığı tartışma konusu edilen âyet veya sûreler ve sûre sayıları meselesiyle ilgili rivâyetler aktarılmaktadır. Burada Muavvizeteyn (Felak ve Nas sûreleri)'in İbn Mesûd'un mushafında bulunmadığı belirtilmekte; peşindeki iki rivâyette ise bu iki sûrenin fazileti anlatılmaktadır. Tevbe sûresinin son iki âyetinin mushafa yazılışı hikayesi aktarıldıktan sonra mushaftaki sûre sayısının tartışıldığı rivâyette bugün Hanefilerce okunan Kunut Duâsının Übey'in mushâfında iki sûre olarak geçtiği ifâde edilmektedir. Diğeri bir rivâyette de Tevbe ve Enfâl Sûrelerinin arasına besmele yazılıp yazılmayacağı anlatılmaktadır. Kur'ân'ın noktalanması ya da harekelenmesi ve mushafların süslenmesi meselesi de aktarılan rivâyetlerde anlatılmaktadır. Sûre veya âyetlerin Mekkî veya Medenîliği hususu ve bunların özellikleri, Kur'ân'ın tefsîr edilip edilmeyeceği, âyetlerin zâhir ve bâtını, müfessirde aranan şartlar, tefsîr ile

³⁶ Huvvârî, **Tefsîr**, I, 61.

ilgili rivâyetlerin gelişi, Kur’ân’ı öğrenme, öğretme ve onunla amel etme meseleleri mukaddimede müellifin temas ettiği diğer hususlardır. Bunların ardından eser Fâtiha Sûresinin tefsîriyle devam etmektedir³⁷.

Müfessirin eseri hakkındaki bazı bilgileri aktardıktan sonra kitabın âidiyeti hususunda cereyan bir tartışmaya -ehemmiyetine binâen- temâs etmek istiyoruz. Değirmek istediğimiz konu; müellifin bu tefsîrinin, kendisinden yaklaşık seksen yıl önce vefât eden Yahya b. Sellâm(200/815)’ın tefsîriyle olan şaşırtıcı benzerliğidir.

3- İbn Sellâm’ın Tefsîriyle Olan Benzerliği Meselesi

Elimizde bulunan ve Huvvârî’ye âit olduğu kabul edilen bu tefsîr, Yahya b. Sellâm’ın tefsîrine şaşırtıcı bir şekilde benzerlik arz etmektedir. İbn Sellâm, Huvvârî’ye mukaddem olduğu için bu tartışma Huvvârî’nin tefsîri üzerinde odaklanmaktadır. Bu sebeple önce eldeki mevcûd tefsîrin Hûd b. Muhakkem’e âit olup olmadığı üzerinde duracağız. Daha sonra da bu tefsîrin İbn Sellâm’ın tefsîrine olan bezerliğini ele alıp meseleyi değerlendireceğiz.

a- Tefsîrin Huvvârî’ye Âidiyeti

Elimizde yazmaları bulunan ve bu yazmalardan yola çıkılarak tahkik edilen bu tefsîrin Huvvârî’ye âidiyeti hakkında, Ebû Zekerîya’dan aktardığımız bir hikaye ile yukarıda tefsîrin tanıtımı başlığı altında kısaca temâs etmiştik.

Kaynaklar eserin Huvvârî’ye âit olduğunu bildiriyor. Bundan bahseden en eski kaynak hicrî VI. asrın başlarında vefât eden Ebû Zekerîya’nın “**Kitâbü’s-Sîre ve Ahbâru’l Eimme**” adlı eseridir. Daha evvel bu kitaptan aktardığımız rivâyetin bir benzerini daha ayrıntılı bir şekilde râvîsiyle birlikte -ki râvîsi Ebû Zekerîya’nın hocası Ebu’r-Rebî’ Yahlef el-Mizâtî (ö. 471/1078)’dir- Ebu’l-Abbâs Ahmed b. Saîd ed-Dercînî (ö. 670/1272), “**Kitâbu Tabakâti’l-Meşâyih bi’l-Mağrib**” adlı eserinde nakletmektedir³⁸.

Bu tefsîrin en eski yazması hicri XI. asra âittir. Yaklaşık dört asır sonra yazmaların gün ışığına çıkmasının nedeni bu yazmaların özel şahıslara âit bazı koleksiyonlarda saklı tutulmasıdır. Nesiller boyu bu şekilde saklı tutulmuştur. Şeyh

³⁷ Huvvârî, **Tefsîr**, I, 61-72.

³⁸ ed-Dercînî, **a.g.e.**, II, 345; bkz. Huvvârî, **Tefsîr**, **m.m.**, I, 19.

Muhammed b. Ömer b. Ebî Sitte el-Mahşî (ö. h. XI. asır)'nin bu tefsîre yazdığı fakat tamamlamadığı bir hâşiyesi vardır. İbrâhim b. Beyhamam (ö. h. XIII. asır) kendisine âit tefsîrlerinde; İmam Kutbu'l-Eimme (ö.1332/1914) “**Teysiru't-Tefsîr**”, “**Himyânu'z-Zâd**” ve “**Şerhu'n-Neyl**” adlı eserlerinde ve Sâlih La'lî “**el-Kavlu'l-Vecîz**” adlı tefsîrinde bu esere mürâcaat etmişlerdir. İmam Salimî “**el-Lem'atü'l-Mardiyye**”sinde, M. Hüseyin ez-Zehebî “**et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn**”unda, Süleyman b. Yûsuf “**Müsâhemetü Ulemâi'l-İbâdiyye**”sinde ve buna benzer pek çok muâsır araştırmacı eserinde bu tefsîri zikretmişlerdir³⁹.

Görüldüğü gibi tefsîrin Huvvârî'ye âidiyeti kaynaklarda bu şekilde geçmektedir. Durum bu minvâl üzere olduğu halde, bazıları Huvvârî'ye âit olan bu tefsîrin eksik olduğunu ileri sürmüşlerdir. M. Hüseyin ez-Zehebî bunlardan biridir⁴⁰. Ferhat el-Ca'birî de bu düşüncede olanlardan bir diğeridir. O, Huvvârî'nin, Kur'ân tefsîrini vefatından önce tamamlamadığını ve ancak Bakara Sûresinin 238. âyetine kadar geldiğini ifade etmiştir⁴¹. Gerçek olan şu ki, Huvvârî'nin tefsîri tam bir şekilde elde mevcuttur. Yazmaların hepsi de bu eseri Huvvârî'ye nisbet etmektedirler. Buradaki tek farklılık, müellifin -babasıyla karıştırılarak- bilinenin aksine farklı bir tarihte ve kâdî olarak yaşadığının ileri sürülmesidir. Bu arada, eksik olan Huvvârî'nin tefsîri değil; Ebu Sitte Muhammed b. Ömer'in bu tefsîre yazdığı hâşiyedir⁴².

Daha önce ve de yukarıda verdiğimiz bütün bu bilgilerden yola çıkarak şunu söyleyebiliriz ki, bu tefsîr o dönemde bilinmektedir. Tefsîrin sahibi de Hud b. Muhakkem el-Huvvârî'dir. Zira onun tefsîrinde mevcut olan birçok rivâyet ve görüş, özellikle Câbir b. Zeyd el-Ezdî (93/711-712)⁴³ ile Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî

³⁹ Bkz. Mehnâ b. Râşid, **a.g.m.**

⁴⁰ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, **et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn**, Kahire, 1963, II, 315-331.

⁴¹ Ferhat el-Ca'birî, **a.g.e.**, s. 273; Mehnâ b. Râşid, **a.g.m.**'den naklen.

⁴² Bkz. Huvvârî, **Tefsîr**, **m.m.**, I, 21; Mehnâ b. Râşid, **a.g.m.**

⁴³ İbâzî kaynaklarınca “umdetü'l-İbâziyye” ve “aslü'l-mezheb” gibi sıfatlarla anılmakta ve muhaddis ve fakih olarak kabul edilmektedir. İbâzî olduğu yolundaki iddiâlara rağmen güvenilir bir râvî olarak kabûl edilmekte ve rivâyetleri Kütüb-i Sitte'de yer almaktadır. Ayrıca Katâde'nin hocası olan Câbir, devrin müfessirleri arasında sayılmaktadır. Bkz. İsmail L. Çakan, “Câbir b. Zeyd”, **D.İ.A.**, İstanbul, 1992, VI, 537-538.

Kerîme et-Temîmî (145/762)⁴⁴ ve İbâdiyye'nin diğer âlim ve fakihlerinin geneline nisbet edilmektedir. Müellif bunları sürekli olarak (أصحابنا) ibâresiyle nitelemekte⁴⁵ ve bu yolla gelen rivâyetlerin güvenilir olduğunu vurgulamaktadır⁴⁶. Kendi mezhebinin görüşlerine yer verirken حقيقة التأويل /te'vîlin özü; başkalarına âit görüşlere yer verirken في تفسير غيره من أصحابنا /bizim arkadaşların dışındaki birinin tefsîrine göre ifâdelerini kullanmaktadır. Bu da söz konusu durumu iyice pekiştirmektedir. Nitekim çalışmamız esnasında tesbît ettiğimiz bu türden rivâyet ve görüşleri yeri geldikçe ilgili bahiste kaydettik. Ancak burada muhakkikin belirttiği gibi, şu problemler ortaya çıkmaktadır: Te'lif edildiği tarihten on bir asır sonra bu tefsîr bize hangi yollarla ulaşmıştır? Bunu ulaştıranlar müellifinden doğrudan mı, yoksa bir vâsıta yoluyla mı nakletmişlerdir? Bundan bahseden en eski kaynaklar hangileridir? Bu hususa kaynaklardaki bilgi yetersizliğinden dolayı yeterli derecede cevap verilememektedir. Ancak muhakkik, tarihçi olan İbnu's-Sağîr ve Levvâb b. Sellâm el-Levâtî'nin, Huvvârî ile muâsır olmasına rağmen, bu tefsîre ve müellifine işâret etmediğine dikkati çekmektedir. Bu ihmâlin ne manaya geldiğini sormakta ve kendisine göre ma'kûl cevabın şu iki temel sebebe dayandığını ifâde etmektedir:

“1- Şeyh Hud el-Huvvârî, Cebel-i Evrâs'ın orta bölgesinde yaşadığı sırada, İbn Sellâm el-Levâtî, Cebel-i Nefûse ve Bilâde'l-Cerîd'in arasında, Afrika'nın güneydoğusundaki bölgede yaşıyordu. İbnu's-Sağîr de Tâhert'te, batı bölgesinde ikâmet ediyordu. Cebel-i Nefûse ve Tâhert arasında var olan siyâsî ve ilmî ilişkilere rağmen belki de şartlar bu ikisinin karşılaşması için elverişli olmadı.

2- Tarih, genellikle âlimlerin şöhretini gözetmez. Onların eserleri de ancak vefâtlarından on yıllar sonra bilinir. Bunun için İbnu's-Sağîr'in Tarihinde ve (İbn Selâm el-Levâtî'nin) Bed'ü'l-İslam ve Şerâiu'd-Din kitabında Hüd veya onun kitabı hakkında herhangi bir bahsin geçmemesine şaşırıyoruz”⁴⁷.

Bütün bunlar, eser ve müellif hakkında yapılan tahkîkin neticesinde elde edilen bulgular ve değerlendirmelerdir. Bu sırada muhakkikin yaptığı araştırma ve

⁴⁴ Basra İbâdilerinin imamı, Câbir b. Zeyd'in gözde talebesi ve halefi olan meşhur bilgin bir zâttır. Bkz. Ethem Ruhi Fığlalı, **İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri**, A.Ü.İ.F.Y., Ankara, 1983, s. 87-88.

⁴⁵ Bkz. Huvvârî, **Tefsîr**, m.m., I, 20, 21.

⁴⁶ Bkz. Huvvârî, **Tefsîr**, I, 228, 451, 453; IV, 81.

⁴⁷ Huvvârî, **Tefsîr**, m.m., I, 18-19.

sorgulama onu başka bir yöne götürüyor. Bu aynı zamanda araştırmannın seyrini de değiştiriyor. Muhakkikin bu esnada dikkatini çeken ve yeni keşfettiği şey, Huvvârî'nin tefsîri ile zaman bakımından kendisinden önce geçen başka bir tefsîr arasındaki büyük benzerliktir. Bahsedilen bu eser, hicrî 200 (m. 815) yılında vefât eden Yahya b. Sellâm el-Basrî'nin tefsîridir. Bu benzerlik bağlantısına, daha önce - ister İbâdî olsun ister olmasın- hiçbir tefsîr veya tarih kaynağı işâret etmemiştir.

b- Yahya b. Sellâm'ın Tefsîriyle Olan Benzerliği

Muhakkiki böyle bir bağlantı kurmaya sevk eden şey, Huvvârî'nin eserindeki isnâd zinciridir. Nüshalardaki pek çok rivâyetin, Enes b. Mâlik ve İmrân b. Husayn gibi sahabî zâtlardan nakledilmesi; Hasan-ı Basrî ve Katâde gibi tabîfenden olan Basra alimlerinin Câbir b. Zeyd ve Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerime gibi İbâdî isimlerin yanında zikredilmesi dikkatini çekmiştir. Bu nedenle muhakkik dikkatini, hicrî III. asrın orta Mağrib alimlerinden olan Huvvârî ile hicrî I. ve II. asrın Basra âlimlerinden olan Câbir b. Zeyd ve Ebû Ubeyde Müslim arasındaki isnâd zincirine yöneltmiştir.

Bu esnada İbn Sellâm ile ilgili bilgi veren çalışmaları -mesela İbn Âşûr'un “**et-Tefsîr ve Ricâluhu**” ve Hammadî Sammûd'un Fransızca yayınlanan “**Afrika'da Doğulu Bir Müfessir: Yahya b. Sellâm (742-815)**”- okuduğunu belirten muhakkik bu tefsîri yakından görmeyi istemiş ve araştırmada bulunmak üzere Tunus'a yaptığı ziyaretler sırasında bu arzusuna ulaşmıştır. Burada, yakından görüp incelediği nüsha -ki baş ve son tarafları eksik olan bir nüshadır⁴⁸.- Hasan Hüsnî Abdulvehhab'ın şahsi kütüphanesinde bulunan nüshadır⁴⁹.

Benzerliğin tesbîti hakkında özet halinde verdiğimiz yukarıdaki mâlûmât bu konudaki öncü sebepler olarak kabul edilebilir. Eseri tahkik eden Belhâc b. Saîd Şerîfî, kendisini hayrette bırakan bu olayın seyrini ve gelişimini şöyle anlatmaktadır:

“Bir gün şeyh Hûd el-Huvvârî'nin tefsîrini istinsâh ederken Neml Sûresinden bir âyetin tefsîri hakkındaki bir ibâre bana zor geldi. Bana zor gelen şeyi izâh etmede belki bana yardımcı olur diye İbn Sellâm'ın yazmasına dönmeyi uygun buldum. İbn Sellâm'ın tefsîrine bakarken bana hiç de yabancı gelmeyen cümlelerle karşılaştım.

⁴⁸ Bkz. İsmail Cerrahoğlu, **Yahyâ İbn Sellâm ve Tefsîrdeki Metodu**, A.Ü.İ.F.Y., 1970, s. 26.

⁴⁹ Bkz. Huvvârî, **Tefsîr, m.m**, I, 21-23.

Birden, böylesine bir metinle karşılaşınca büyük bir dehşete kapıldım. Sanki ben ibâresini daha önceden tanıyordum. İki tefsîr arasında bir veya iki sayfa karşılaştırınca, ikisi arasında apaçık bir bağlantının olduğunu fark ettim. Sonra günler geçtikçe ve sûreler ardi ardına geldikçe benim nazarımda durum daha da pekişti. Böylece tahkîk konusundaki bu çalışmama yardımcı olsun diye İbn Selâm'ın tefsîri hakkında yapılan çalışmalara ve yazmaları hususunda yapılan araştırmalara dikkatimi yönelttim.

Bu düşüncelerimi, hocamız merhum İbrahim Beyyûd'a açtım. Şaşırıldı ve: Bunu daha önce hiç duymadık ve bilmiyorduk, dedi. Daha çok araştırma yapmayı ve tesbîtlerde bulunmayı bana tavsiye etti. Böylece kitabın başından sonuna kadar, seneler boyunca yaptığım çalışmayı ısrarla devam ettirdim.

Şeyh Hûd'un tefsîrinin istinsâhını tamamladıktan sonra, onu tahkîk etmeye başladım. İmkânlar el verdikçe, İbn Sellâm'ın yazmalarına ve İbn Sellâm tefsîrinin bir muhtasarı olan Muhammed b. Ebî Zemenîn'in tefsîrine mürâcaat ediyordum.

Ve bugün, on yıldan daha fazla yaptığım tahkik, karşılaştırma ve incelemeden sonra tereddütsüz diyebilirim ki, Şeyh Hûd el-Huvvârî, İbn Sellâm el-Basrî'nin tefsîrine -tamamen dayandığını söylemesem bile- ekseriyetle dayanmıştır. Şâyet yazmalarda bulduğumdan başka bir başlığı kitaba koymak benim için uygun olsaydı kesinlikle bu başlık şöyle olurdu: Şeyh Hûd el-Huvvârî'nin Tefsîri (İbn Selâm el-Basrî'nin Tefsîrinin Muhtasarı). Çünkü İbn Sellâm'ın Tefsîri, Şeyh Hûd el-Huvvârî'nin tefsîri için bir asıldır. Bunda şüphe yoktur. Bu, doğrunun ve gerçeğin bizzat kendisidir. İlmî sorumluluk, bunu açığa çıkarmayı ve kitabın bana âit mukaddimesinde onu açıklamamı gerektiriyor.

Biri şöyle diyebilir: Durum böyleyken, öyleyse iki tefsîr arasındaki bu bağlantıya bizi ulaştıran Huvvârî'ye âit tefsîrin yazmaları neden buna işaret etmedi?

Daha önce zikrettiğim gibi, bu tefsîrin rivâyet isnadı hakkında bir şeyler bilmediğimiz sürece, bu soruya net bir cevap vermek güçtür.

Şeyh Hûd el-Huvvârî'nin bu bağlantıyı gizlemiş olması veya onu bilmezden gelmiş olması gerçekten uzak bir ihtimaldir. İbn Sellâm'ın tefsîri yayılmış ve şöhreti hicrî III. ile IV. asır ve sonraki asırlar boyunca genellikle İslâmî Mağrib ve Kayrevan'da duyulmuştu. Bir alimin, kitabın ilk müellifine nisbetini insanlardan gizleyerek bu şekilde davranması ve buna cesaret etmesi mümkün değildir.

Pekiye, Şeyh Huvvârî'nin tefsîrini rivâyet eden ilk öğrencilerden bazıları, kasıtlı veya kasıtsız bir şekilde, İbn Sellâm'ı zikretmeyi ihmâl etmiş olabilir mi? Bu akla gelen bir ihtimaldir. Ancak bu da aynı şekilde uzak bir ihtimaldir.

Meylettiğim -belki de akla ve gerçeğe en yakın olan- şey şudur ki, Şeyh Huvvârî, tefsîrinin dîbâcesinde kendisinin İbn Sellâm'ın tefsîrine dayandığına ve onu özetlediğine işâret etmiş olabilir, ilk raviler ve müstensihler de bunu nakletmiş olabilirler. Fakat bu tefsîrin yazmalarının ilk sayfa veya sayfaları hicrî III. veya IV. asırda kaybolmuş ve bize ulaşmamıştır. Huvvârî'nin tefsîrinin elimizdeki en eski yazmalarının tarihi hicrî XI. asra kadar gider. Bütün bu yazmaların ilk sayfaları da eksiktir.

Bu görüş olarak bunu kaydediyorum; ama bundan emin değilim. Çünkü ben, konuyla ilgili tatmin edici bir görüş ve net bir cevap sunma imkânı veren yeterli delillere ve tarihî vesikalara sahip değilim. Durum ne olursa olsun, bu ikisi şu anda önümüzde duran iki tefsîrdir: ilki İbn Sellâm'ın tefsîri, ikincisi Huvvârî'nin tefsîridir. İbn Sellâm, ittifakla hicrî 200 senesinde vefât etmiştir. Huvvârî de ondan yaklaşık 80 sene sonra vefat etmiştir. İkinci tefsîrde, birinci tefsîrde geçenlerden pek çok şey ve de ilaveler vardır. Zaman bakımından bu sonuncusunun öncekini özetlemiş ve ondan nakletmiş olması gerekir. Müelliflerden her birinin fazileti ve sevabı vardır. Kitaplardan da her birinin üstünlüğü ve ayırt edici özelliği vardır”⁵⁰.

Huvvârî'nin tefsîrini İbn Sellâm'ın tefsîrinden ayıran bazı yönler de mevcuttur. O, İbn Sellâm'ın tefsîrinde قال يحيى diye başlayan cümleleri kendi eserinde قال بعضهم şeklinde değiştirerek vermiştir⁵¹. Yine o, “به يأخذ يحيى وعليه يعتمد” “Yahya onu alır ve ona dayanır” şeklinde olan kısımları “به نأخذ وعليه نعتد” “onu alır ve ona dayanırız” şekline getirmiştir⁵². Hûd, eserdeki rivâyetlerin hemen tamamına yakının sened kısmını hazfetmiştir. Bunun yerine ذكر/ذكوا gibi ifâdeleri ikâme etmiştir. O, kendi mezhebinin görüşlerine uymayan yorum ve rivâyetleri de esere almamıştır. Buna mukabil kendi mezhebinin görüşlerini yansıtan bazı yorumları yapmış ve bunları destekleyen rivâyetlere yer vermiştir⁵³. Adını vermeden rivâyette bulunduğu İbâdî

⁵⁰ Huvvârî, **Tefsîr**, m.m., I, 23-25.

⁵¹ Bkz. Huvvârî, **Tefsîr**, IV, 444.

⁵² Krş. Huvvârî, **Tefsîr**, I, 451; III, 163.

⁵³ Bahsedilen bu hususla ilgili örneklere ileriki bölümlerde yer verilmiştir.

âlimlerini ifâde etmek için أصحابنا /arkadaşlarımız⁵⁴ veya العامة من فقهاءنا /fakihlerimizin geneli⁵⁵ gibi ifâdeler kullanır.

İbn Sellâm'ın tefsîri elimizde mevcûd olmadığı için iki tefsîr arasında mukâyese yapma imkânı bulamadık. Ancak İbn Sellâm ve tefsîri üzerinde İsmail Cerrahoğlu'nun yapmış olduğu çalışma bu konuda bize kısmen karşılaştırma yapma imkânı vermiştir. Zira hem o çalışmada örnek olarak verilen alıntılar hem de eserin sonuna alınan Ahzâb Sûresinin tefsîri -az da olsa- iki tefsîr arasındaki benzerliği görme şansını bize vermiştir. Bu kısımlar arasında yaptığımız karşılaştırmada bu benzerliği yakînen gördük. Neticede iki tefsîr arasında çok az bir farklılığın olduğuna şâhid olduk⁵⁶.

Kitabı tahkîk eden yazar, bu benzerliği tefsîrin pek çok yerinde dile getirip göstermektedir⁵⁷. Aynı zamanda muhakkik İbn Sellâm'ın bir muhtasarı olan İbn Ebî Zemenîn (399/1009)'in yazma eseriyle mukâyeseli olarak yaptığı bu tahkîkte Huvvârî'ye âit fikir ve düşünceleri hem üslûptan hareketle hem de yazmalarda bulunmamasından yola çıkarak tesbît etmiş ve bunları dipnotta belirtmiştir⁵⁸. Şunu söylemek gerekir ki, Huvvârî'nin tefsîri, İbn Ebî Zemenîn'in tefsîrine nisbetle, İbn Sellâm'ın zamanına çok daha yakındır. Hacim itibâriyle daha büyük, madde itibâriyle daha çok, faydası da daha fazladır. Çünkü onda, İbn Ebî Zemenîn'in muhtasarında bulunmayan âsâr ve haberler bulunmaktadır. Bunların değeri, her iki muhtasarı teenni ile okumak ve her ikisini ince bir şekilde mukâyese etmekle ortaya çıkar⁵⁹.

⁵⁴ Bkz. Huvvârî, **Tefsîr**, I, 21, 81.

⁵⁵ Bkz. Huvvârî, **Tefsîr**, I, 81, 252; III, 163, 326, 397; IV, 305, 369, 483.

⁵⁶ Krş. Cerrahoğlu, **a.g.e.**, s. 164-203. Ayrıca her iki tefsîrin örneklerinin karşılaştırması için bkz. Cerrahoğlu, **a.g.m.**, s. 123-127. Bu makalenin düzeltilmiş hali yazarın bir diğer eseri olan **Tefsîr Tarihi**'nin son baskısına da alınmıştır. Bkz. Cerrahoğlu, **Tefsîr Tarihi**, Fecr Yayınevi, Ankara, 1996, II, 494-508.

⁵⁷ Örnek için bkz. Huvvârî, **Tefsîr**, I, 231,315, 351, 374, 423, 452, 496, 545; II, 10, 61, 184, 284; III, 171, 194; IV, 267, 482.

⁵⁸ Bkz. Huvvârî, **Tefsîr**, I, 82, 194, 252, 451, 521; II, 22, 116, 135, 254, 340, 422; III, 13, 77, 165, 269, 343, 457; IV, 47, 81, 196, 293, 345, 483.

⁵⁹ Cerrahoğlu, **a.g.m.**, s. 128.

Huvvârî'nin tefsîrinin İbn Sellâm'ın tefsîrine pek çok yönüyle benzediği aşikardır. İbn Sellâm'ın da Huvvârî'ye mukaddem olduğu kesindir. Buna göre - sebebi ne olursa olsun yazmalarda hiçbir şekilde belirtmese de- Huvvârî'nin İbn Sellâm'ı esas kaynak olarak kabul ettiğini söylemek hilaf-ı hakikat olmasa gerekir. Ancak bu durum eserin intihâl olduğu ve tamamen İbn Sellâm'a âit olduğu anlamına gelmemektedir. Zira, çalışmamızda yeri geldikçe pek çok kere belirttiğimiz gibi, eserde hem Huvvârî'ye âit olan hem de mezhebinin (Haricî-İbâdî) düşüncelerini yansıtan görüş ve rivâyetler mevcuttur. Bu da eserin Huvvârî'ye âidiyetini göstermektedir. Belki de İbn Sellâm'ın muhtasarı demek daha doğru olur. Nitekim bu görüşte olan muhakkik, Kahire'de bulunduğu esnada durumu Üstad Şeyh Mahmûd Muhammed Şâkir'e açmış ve ondan, bunun bir "kitapları ihtisâr etme âdeti" olduğu; bu iki müellife benzer örneklerin bilim tarihinde çokça bulunduğu ve bazen kendinden önceki müellifin zikredildiği bazen de zikredilmediği durumların olduğu şeklinde bir cevap almıştır. Muhakkike bu durumu örnekler vererek açıklayan M. Muhammed Şâkir: *"Bu durum ikinci müellifin kıymetinden kesinlikle hiçbir şey eksiltmez."*⁶⁰ diyerek söz konusu meseleye açıklık getirmiştir.

Sonuç olarak, Kuzey Afrika'da tedvîn devrinin ilk tefsîrlerinden sayılan ve İbâdî tefsîrlerin ilki addedilen Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî'nin bu tefsîri, şüphesiz, İbâdîlerin tefsîr anlayışları hakkında bilgi verirken, aynı zamanda, Kuzey Afrika'nın ilk tefsîri olan Yahya b. Sellâm'ın tefsîrinin muhtasarı mâhiyetinde olması bu tefsîre ayrı bir önem kazandırmaktadır. Eksik olan Yahya'nın tefsîrinin en yakın tamamlayıcısı mâhiyetinde oluşu ise bir başka önemli yönüdür⁶¹.

B- KAYNAKLARI

İlimde terakkî ancak öncekilerin müktesebâtını bilmek ve ona yeni şeyler ilâve etmekle olur. Yani bir ilim adamının çalışma yaptığı sahada ilerleyebilmesi ve yeni şeyler keşfedip ortaya koyabilmesi için o alanda seleflerinin neleri yaptığını bilmesi ve buna vâkıf olması tabii olduğu kadar aynı zamanda zarûrîdir. Ancak bu şekilde bir ilerleme kaydeder ve özgün olur. Bu arada bu işi yapan ilim adamının istifâde ettiği kaynakları belirtmesi de bilimsel ahlakın bir gereğidir. Kaynakların sağlam oluşu ve bunların belirtilmesi yapılan çalışmanın ilmî değerini ve kıymetini daha da artırır.

⁶⁰ Huvvârî, **Tefsîr**, m.m, I, 25.

⁶¹ Cerrâhoğlu, **a.g.m.**, s. 128.

Müellifimiz Huvvârî'nin eserinin tefsîr alanındaki yerini ve bilimsel değerini ortaya koyabilmemiz için onun kaynaklarından bahsetmenin bir zarûret olduğu kanaatindeyiz.

Hemen şunu ifâde eldim ki, Huvvârî eserinde, yukarıda belirttiğimiz gibi ona âidiyeti muhtemel olan iki eser dışında, hiçbir kitap ve kaynak ismi vermemiştir. Rivâyetleri aktarırken senedleri hazfetmiş, ilk veya son râvisini zikretmekle iktifa etmiştir. Râvilerin isimlerini verirken onların tam adlarından ziyâde meşhûr oldukları isim, künye veya nisbeleriyle zikretmiştir. Bunun yanında azımsanmayacak miktardaki merviyât da, ya kaynak belirtilmeden zikredilmiş ya da umûmî lafızlarla aktarılmıştır. Konuya âit başlıklar ve misaller şunlardır:

1- Hadis Kaynakları

Kur'ân'ın tefsîrinde onun ilk müfessiri olan Hz. Peygamber (s.a.s.)'in hadislerine yer vermesi, müfessirimizin sıkça başvurduğu bir metottur. Eserindeki hadisleri ya umûmî bir lafızla direkt Hz. Peygamber'e ulaştırır ya da onu nakleden sahabîyi zikrederek veya hem sahabî hem de tâbînden birini zikrederek nakleder. İbn Abbâs (68/687), İbn Mesûd (32/652), Enes b. Mâlik (93/711), Hasan-ı Basrî (110/728), Kelbî (146/763) ve Mücâhid (104/722) gibi zevât onun çokça nakilde bulunduğu kaynaklardır.

1- (أُولَئِكَ يُؤْتُونَ أَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ بِمَا صَبَرُوا وَيَدْرَءُونَ بِالْحَسَنَةِ السَّيِّئَةَ وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ) “İşte bunlara sabretmelerinden dolayı, ödülleri iki kere verilecektir. Onlar kötülüğü iyilikle savarlar, kendilerine verdiğimiz rızıktan da (hayra) harcarlar” (Kasas, 28/54) âyetini ve peşinden gelen âyeti de tefsîr etikten sonra şu hadisi⁶² nakletmektedir:

“Resûlullah(s.a.s.)'ın şöyle buyurduğunu zikrettiler: Üç grup insan vardır ki, sevapları kendilerine iki kez verilir: İlk kitaba ve son kitaba inanan, Allah'a itâat

ذَكَرُوا أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ (ص) قَالَ: ثَلَاثَةٌ يُؤْتُونَ أَجْرَهُمْ مَرَّتَيْنِ: مَنْ آمَنَ بِالْكِتَابِ الْأَوَّلِ وَالْكِتَابِ الْآخِرِ، وَالْعَبْدَ إِذَا أَطَاعَ اللَّهَ وَأَطَاعَ سَيِّدَهُ، وَالرَّجُلَ إِذَا أَعْتَقَ أُمَّتَهُ ثُمَّ تَزَوَّجَهَا

Bkz. el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl, **Sahîhu'l-Buhârî bi Hâşiyeti's-Sendî**, Kitâbü'l-İlim, Bâbü Ta'lîmi'r-Racüli Emetehü ve Ehlehü, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût-Lübnan, trs., I, 29; Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, **Sahîhu Müslim bi Şerhi'n-Nevevî**, Kitâbü'l-İmân, Bâbü Vücûbi'l-İmân, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrût, 1994, I, 120, h.n.: 154.

ettiğinde efendisine de itâat eden köle ve cariyesini azad ettikten sonra onunla evlenen adam”⁶³.

(مَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الْآخِرَةِ نَزِدْ لَهُ فِي حَرْثِهِ وَمَنْ كَانَ يُرِيدُ حَرْثَ الدُّنْيَا نُؤْتِهِ مِنْهَا وَمَا لَهُ فِي 2-
Kim âhîret sevabını isterse, onun sevabını arttırırız. Kim de dünya nimetini isterse, ona da veririz. Artık onun âhîret sevabından hiçbir payı olmaz.” (Şûrâ, 42/20) âyetinin tefsîri münsebetiyle şu hadisi⁶⁴ zikreder:

“Abdullah b. Mes’ud’un şöyle dediğini zikrettiler: Resûlullah(s.a.s) şöyle buyurdu: Allah aranızda geçliğinizi bölüştürdüğü gibi ahlâkınızı da taksîm etmiştir. Allah sevdiğine de sevmediğine de dünya (malını) verir. Fakat îmânı ancak sevdiğine verir. Onu sevdiğinde îmânı ona verir. Kim geceleri sabretmekte sıkıntı yaşarsa, cihâd etmekte düşmandan korkarsa ve infâk etmekte malı vermezse her şeyden münezzehtir olan, bütün hamdlerin kendisine âit olduğu, kendisinden başka ilâh olmayan Allah’ın sözlerinden çokça okusun”⁶⁵.

2- Fıkıh Kaynakları

Âyetleri fikhî yönden ele alıp inceleyen müfessir, yer yer bunları kendisi açıklamakla birlikte konuyla ilgili görüşlere de yer vermektedir. Bunları verirken umûm ifâde eden lafızlarla naklettiği gibi sâhibine isnâd ederek de aktarmaktadır. Hâricî-İbâdî mezhebine mensûp olan müellif, söz konusu âyetlerin tefsîrinde kendi mezhebî görüşünü de aksettirmektedir. Ancak onun, bunu yaparken bir mezhep taassubu içine girmediğini de belirtmek gerekir. Dayanak olarak aldığı kişiler de Hz Ali, İbn Ömer, Hasan ve kendisi gibi bir İbâdî olan Câbir b. Zeyd ve Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme gibi zâtlardır.

⁶³ Huvvârî, **Tefsîr**, III, 285.

⁶⁴ ذكروا أن عبدالله بن مسعود قال: قال رسول الله (ص): إن الله قسم بينكم أخلاقكم كما قسم بينكم معاشكم، وإن الله يعطي الدنيا لمن يحب ولمن لا يحب، ولا يعي الإيمان إلا من يحب، فإذا أحبه أعطاه الإيمان. فمن اشتد عليه الليل أن يكابده، وجبن عن العدو أن يجاهده، ورضن بالمال أن ينفقه فليكثر من قول سبحان الله والحمد لله ولا إله إلا الله والله أكبر

Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Dâru Sâdır, Beyrût, trs., II, 135; el-Begâvî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd, **Şerhu's-Sünne**, (Thk. Şuayb el-Arnâvut ve Züheyr eş-Şâvîş), el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrût, 1983, VIII, 10.

⁶⁵ Huvvârî, **Tefsîr**, IV, 96.

1- (إِلَّا الَّذِينَ تَابُوا مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ وَأَصْلَحُوا فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ) “Ancak bu iftiradan sonra tövbe edip kendilerini düzeltenler hariç. Çünkü Allah çok bağışlayıcı çok merhametlidir.” (Nur, 24/5) âyeti hakkında şunu nakletmiştir:

Namuslu kadınlara zinâ suçu atıp bunu dört şâhidle isbât etmeyenlerin şâhidliğinin, tövbe etmeden kabul edilmeyeceğini bildiren âyet-i kerîmenin tefsîri ile ilgili olarak İkrime, İbn Abbâs’ın şöyle dediğini zikretmiştir: “Ebû Bekre’nin şehâdeti kabul edilmedi. Çünkü o şehâdetinden dönmedi. Şâyet şahitliğinden dönseydi şahitliği kabul edilirdi. İbn Abbâs bunu söylüyor, biz de alıyoruz ve ona dayanıyoruz. Bu aynı zamanda Ebû Ubeyde ve fakihlerimizin genelinin görüşüdür. Ebû Ubeyde şöyle demiştir: Tövbe edip kendisini düzelttiği müddetçe kendisine had cezası uygulanan herkesin şahitliği câizdir”⁶⁶.

2- (فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامُ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَتَمَاسَا فَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَاِطْعَامُ سِتِّينَ مِسْكِينًا ذَلِكَ) “Kim azad edecek köle bulamazsa, cinsel ilişkiye girmeden önce aralıksız iki ay oruç tutsun. Buna güç yetiremeyen de altmış fakiri doyursun. Bu kolaylık Allah’a ve peygambere inandığınızdan dolaydır. İşte bunlar, Allah’ın koyduğu sınırlardır. Bunları inkar edenler için acıklı bir azap vardır.” (Mücâdele, 58/4) âyeti bağlamında Hasan’dan şunu aktarmaktadır:

“Ömer b. el-Hattab, dört hanımı için tek bir cümleyle zihâr yapan bir adam hakkında: üzerinde dört kefâret vardır, demiştir. Bazıları da şöyle dedi: Toplu olarak söylendiğinde bir kefâret, ayrı ayrı söylendiğinde ise dört kefâret vardır. Bu aynı zamanda Ebû Ubeyde ve fakihlerimizin genelinin görüşüdür”⁶⁷.

3- Tarih ve İsrâiliyyâta Yönelik Kaynakları

Huvvârî, gerek Hz. Peygamber (a.s.) dönemi gerekse eski dönem tarih olaylarını ve İsrâiliyyat nevinden haberleri eserinde çokça zikretmiştir. Bu tür rivâyetleri naklederken umûmî lafızlarla kaynak belirtmenin yanında en çok Kelbî ardından da Hasan ve Ka’bu’l-Ahbâr kanalıyla kaynak belirtmiştir.

1- (وَإِنْ أَحَدٌ مِنَ الْمُشْرِكِينَ اسْتَجَارَكَ فَأَجِرْهُ حَتَّى يَسْمَعَ كَلَامَ اللَّهِ ثُمَّ أَبْلِغْهُ مَأْمَنَهُ ذَلِكَ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَعْلَمُونَ) “Eğer o müşriklerden herhangi biri senden sığınma hakkı isterse,

⁶⁶ Huvvârî, Tefsîr, III, 163.

⁶⁷ Huvvârî, Tefsîr, IV, 307.

Allah'ın kelamını dinlemesi için ona da sığınma hakkı tanı. Sonra da onu güvende olacağı yere ulaştır. Çünkü bilmeyen bir toplumdur.” (Tevbe, 9/6) âyeti hakkında Kelbî'den şunu nakleder:

“Haram aylar çıktığı zaman, Resûlullah'ın, sözleşmesi olmayanları müşrikleri öldürmeyi emrettiği haberi kendilerine ulaştı. Sözleşmeyi yenilemek için Medine'ye Resûlullah'ın huzuruna geldiler. Bu, haram aylar çıktıktan sonraydı. Müslüman olup namaz kılmadan ve zekât vermeden Allah'ın elçisi, onlarla anlaşma yapmadı. Onlar da bunu reddetti. Resûlullah da onlar, güvende olacağı yere ulaşınca kadar yollarını açık tuttu. Onlar, Kays b. Sa'lebe oğullarından olan Hıristiyanlardı. Yemâme'ye ulaştılar. Nihâyet onlardan kimi Müslüman oldu. Kimi de Hıristiyanlık üzere kalmaya devam etti”⁶⁸.

(وَهُوَ الَّذِي مَدَّ الْأَرْضَ وَجَعَلَ فِيهَا رَوَاسِيَ وَأَنْهَارًا وَمِنْ كُلِّ الثَّمَرَاتِ جَعَلَ فِيهَا رِجَالًا لِيَتَّقُوا اللَّهَ وَيَتَذَكَّرُوا) **2- Yeryüzünü yayan, oraya dağlar yerleştirip nehirler akıtan, her türlü üründen iki cins yaratan, geceyi gündüzle örten O'dur. Kuşkusuz bunda düşünen bir toplum için kesinlikle ibretler vardır.**” (Ra'd, 13/3) âyeti bağlamında Hasan'dan şunları aktarır:

“Beytü'l Makdis mevkii, yerin yaratılmaya başlandığı yerdir. Allah ona: Şöyle yayıl, böyle yayıl, şu şekilde genişle, dedi. Atâ'nın tefsirinde: Yer Ka'be'nin altından yayılmıştır. Mücâhid ise şöyle dedi: Beyt (Kabe), yerden iki bin sene önce vardı. Yer onun altından yayılmaya başladı. Bazıları da: Yer, Mekke'den yayıldı, dedi”⁶⁹.

4- Kırâat Kaynakları

Huvvârî, esrinde kırâat ile ilgili rivâyetlere yer verirken âyetin hem okunuşunu hem de okunuşa göre aldığı manayı vermektedir. Bu tür rivâyetleri çoğu kez kaynağına dayandırmakta bazen de kaynağını tasrîh etmemektedir. Bu kabil rivâyetleri İbn Abbâs, İbn Mesûd, Ubey b. Ka'b ve Hasan gibi sahabe ve tâbiûnun önde gelen zatlarına dayandırmaktadır.

1- (مَا لَهُمْ بِهِ مِنْ عِلْمٍ وَلَا لِآبَائِهِمْ كَبُرَتْ كَلِمَةً تَخْرُجُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ إِنْ يَقُولُونَ إِلَّا كَذِبًا) “Onların ne kendilerinin ve ne de babalarının Allah katında hiçbir bilgileri yoktur. Ağızlarından çıkan o söz, ne ağır bir sözdür. Onlar yalandan başka bir şey

⁶⁸ Huvvârî, Tefsîr, II, 115.

⁶⁹ Huvvârî, Tefsîr, II, 293.

söylememektedirler.” (Kehf, 18/5) âyetinde geçen (كَبُرَتْ كَلِمَةً تَخْرُجُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ) “ağızdan çıkan o söz ne ağır bir sözdür” kısmı için şunlara yer vermektedir:

“Bu nasb kırâati üzeredir.(كان) bâbındaki ameli yapar. Hasan bunu (كَبُرَتْ كَلِمَةً) şeklinde ref ile okuyordu. Yani Allah hakkında söyledikleri: Allah’ın bir çocuğu vardır şeklindeki bu söz, ağır oldu”⁷⁰.

2- “O gün herkes, hiçbir tarafa sapmadan o davetçiye uyar. Sesler Rahman’ın huzurunda kesilir. Artık bir fısıltıdan başka hiçbir şey işitmezsiniz.” (Tâhâ, 20/108) âyetinde geçen (فَلَا تَسْمَعُ إِلَّا هَمْسًا) “Artık bir fısıltıdan başka hiçbir şey işitmezsiniz.” kısmının Ubey b. Ka’b’in kırâatinde: (لا ينطقون إلا همساً) şeklinde olduğunu nakletmektedir⁷¹.

5-Lügat ve Nahiv Kaynakları

Huvvârî, eserinde gramer konularına çok az girmekte, verdiği diğer bilgiler de yüzeysel olmaktan öteye gitmemektedir. Bunun yanında kelimenin müterâdiflerini belirtmesi, yabancı kelimelerden bahsetmesi ve âyette istifhâm, takdim-te’hir ve izmâr gibi hususların olduğunu belirtmesi, temas ettiği diğer bazı konulardır. Mücâhid, Katâde, Hasan ve Kelbî istifâde ettiği bazı şahıslardır.

1- (أُولَئِكَ لَهُمْ جَنَّاتُ عَدْنٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهِمُ الْأَنْهَارُ يُحَلَّوْنَ فِيهَا مِنْ أَسَاوِرَ مِنْ ذَهَبٍ وَيَلْبَسُونَ ثِيَابًا خُضْرًا مِنْ سُنْدُسٍ وَإِسْتَبْرَقٍ مُتَّكِنِينَ فِيهَا عَلَى الْأَرَائِكِ نِعْمَ الثَّوَابُ وَحَسُنَتْ مُرْتَفَقًا) “Onlar için içlerinden ırmaklar akan Adn cennetleri vardır. Koltuklara yaslanmış olarak oralarda altın bilezik takımlar, ince ve kalın ipekten yeşil elbiseler giyerler. O ne güzel karşılık ve orası ne güzel biristirâhat yeridir!” (Kehf, 18/31) âyetinde geçen (إِسْتَبْرَقٍ) “kalın ipek” kelimesinin bazı Kûfîlerin söylediğine göre Farsça’daki (استبره) kelimesinden geldiğini aktarmaktadır⁷².

⁷⁰ Huvvârî, Tefsîr, II, 450.

⁷¹ Huvvârî, Tefsîr, III, 53.

⁷² Huvvârî, Tefsîr, II, 460.

2- (وَالْحَبُّ ذُو الْعَصْفِ وَالرَّيْحَانُ) “Saplı ve yapraklı dâneler güzel kokulu çiçekler.” (Rahmân, 55/12) âyetindeki (وَالرَّيْحَانُ) “güzel kokulu çiçekler” kelimesinin Hasan’ın tefsîrine göre mübtedâ olduğunu nakletmektedir⁷³.

6. Tefsîr Kaynakları

Genel olarak her rivâyet tefsîrinde olduğu gibi bu tefsîrde de ana kaynaklar Kur’ân, Hz. Peygamber’in sünneti, sahâbe ve tâbiîn sözleri, isrâiliyyât kabilinden rivâyetler ve kendi görüşleridir. Ana hatlarıyla böyle olmakla birlikte bunların her biriyle ilgili nakillerin, bir veya birkaç şahıs tarafından rivâyet edilme durumu vardır. Bunun yanında, belirlenen kriterler baz alınarak mevcûd rivâyetler tahkik edilip ilk dönem eserler de tedvîn edilmiştir. Bu durumda aktarılan rivâyeti, ya sâhibine ya da iktibâs edildiği kitaba isnâd etme zarûreti hasıl olur. Şu halde, müfessirimiz Huvvârî açısından durum şudur: Tefsîrinde kitap ismine hiç yer vermemiştir. Rivâyetlerden senedleri hazfetmiştir. Haberleri ekseriyetle sâhibine isnâd etmiştir. Bazen de umûm ifâde eden lafızlarla nakilde bulunmuştur. Eserde, herhangi bir kaynağa dayanmayan rivâyetler de mevcuttur. İbn Abbâs, İbn Mes’ûd, İbn Ömer, Ali b. Ebî Tâlib, Hasan, Kelbî, Mücâhid, Katâde ve Hâricî-İbâdî olan Ebû Ubeyde Müslim b. Ebî Kerîme istifâde ettiği şahıslardır.

Bunların dışında بعض اهل التفسير / bazı müfessirler, بعض المفسرين / bazı tefsîrciler, بعض اهل التاويل / bazı te’vilciler, في تفسير بعضهم / bazılarının tefsîrine göre gibi umûmî lafızlarla da kaynak belirtmiştir.

1- (وَإِذِ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبُّهُ بِكَلِمَاتٍ فَأَتَمَّهُنَّ قَالَ إِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا يَنَالُ عَهْدِي الظَّالِمِينَ) “İbrahim’i, Rabbinin birtakım buyruklarla sınadığını ve onun da bunları yerine getirdiğini hatırlayın. Allah İbrahim’e: ‘Seni insanlara önder kılacağım’ demişti. İbrahim de: ‘Benim soyumu da’ deyince, Allah: ‘Benim sözüm zalimleri kapsamaz’ buyurmuştu.” (Bakara, 2/124) âyetinin tefsîrinde Hasan’dan şunu aktarmaktadır:

“Allah onu bazı şeylerle denedi. O da onlara sabretti. Allah onu yıldız, ay ve güneşle imtihân etti. O da bunu içinde gizledi ve Allah’ın hiçbir zaman yok olmayacağını bildi. Böylece yüzünü gökleri ve yeri yoktan var edene çevirdi. Sonra Allah onu ateşle imtihân etti. O da buna sabretti. Sonra onu hicret ile imtihân etti. O

⁷³ Huvvârî, Tefsîr, II, 461.

da kavminden ayrılıp memleketinden çıktı. Nihâyet Allah'a hicret eden biri olarak Şam'a vardı. Sonra Allah onu sünnet olmakla imtihân etti. O da bunları hepsine sabretti. Hz. Peygamber (s.a.s.)'in şöyle buyurduğunu zikrettiler: İbrahim seksen yaşını geçtikten sonra keser ile sünnet oldu”⁷⁴.

2- (وَإِذَا يُنثَى عَلَيْهِمْ قَالُوا ءَامَنَّا بِهِ إِنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّنَا إِنَّا كُنَّا مِنْ قَبْلِهِ مُسْلِمِينَ) “**Kur’ân onlara okunduğu zaman: ‘biz ona inandık. Kuşkusuz o Rabbimiz tarafından gönderilmiş gerçektir. Biz ondan önce de Müslümanlardık’ derler.**” (Kasas, 28/53) âyeti münasebetiyle Kelbî'nin şöyle dediğini nakletmektedir:

“Onlar Ehl-i Kitaptan insanlardır, Yahûdî ve Hıristiyan da değildirler. Allah'ın Peygamberleri ve onun elçilerinin dini üzeredirler. Yahûdî ve Hıristiyanların üzerinde bulunduğu şeyi hoş görmezler. Allah'ın emrini tutarlar. Hz. Peygamber (a.s.)'i bekliyorlardı. O, Mekke'de iken kendisini duyduklarında ona geldiler. Onu gördüklerinde **(ona inandık dediler)** yani Kur’ân'a. **(Çünkü O, Rabbimizden indirilmiş bir gerçektir.)** Allah şöyle buyurdu: **(İşte bunlara sabretmelerinden dolayı ödülleri iki kere verilecektir)** (Kasas, 28/54). Diyor ki: İlk kitabı tutmaları ve son kitaba îmân etmeleri sebebiyle iki defa ödüllendirileceklerdir”⁷⁵.

8- Müfessirin Kaynakları Kullanmasına Yönelik Değerlendirme

Yukarıda müellifin kaynakları nasıl kullandığına yönelik hususları örnekleriyle gördük. Burada göze çarpan husus, müfessirin kitabında hiç eser ismine yer vermemesidir. Günümüzde revaçta olan ve artık evrensel hale gelmiş olan ilmî araştırma yapmanın usûl ve ilkeleri göz önüne alındığında bu durum bir eksiklik olarak kabul edilebilir. Ancak o günün şartları dikkate alındığında bu husus mazur görülmelidir. Zira o dönemde bilimsel araştırma yöntemlerinde bu derece bir ilerleme ve sistemleşme bulunmuyordu. Zaten ilimler de henüz yeni tedvîn ediliyordu. Bu derece bir îtinâ ve ihtimâm beklemek haksızlık olur kanaatindeyiz. Bunun yanında aktardığı rivâyetlerin ekserisinde kaynak, yani isim belirtmesi ise en müspet yönü olarak kabul edilebilir. Belirttiği isimlerin meşhûr isim, künye ve nisbeler şeklinde olması -isimlerin benzerliği dolayısıyla- bazen kaynak tesbîtinde bir zorluk çıkarabilirse de olumlu bir gelişme olarak kabul edilmelidir. Nitekim kitabı

⁷⁴ Huvvârî, **Tefsîr**, I, 142-143.

⁷⁵ Huvvârî, **Tefsîr**, III, 285.

tahkîk eden yazar bunlardan birçoğunu tesbît edip eserde dipnot olarak kaydetmiştir. Ancak müellifin, ذكروا، قيل، بعض المفسرين/ أهل التفسير/ أهل التأويل/ أهل العلم/ بعض الفقهاء gibi sâhibinin kim olduğunu belli etmeyen bir takım umûmî lafızlarla kaynak belirtmeye çalışması ve bunların da azımsanmayacak bir yekûn tutması, muhakkiki, haberin kaynağını bulmada âciz bıraktığı gibi okuyucuyu da bu kaynağı öğrenmekten mahrûm bırakmıştır. Bu da eserin dikkati câlip menfi bir yönüdür. Bunun yanında muhakkik eserde geçen pek çok rivâyetin kaynağını tesbît edip hâşiyede belirtmiştir.

İKİNCİ BÖLÜM

HUVVÂRÎ'NİN TEFSİRİNDEKİ METODU

I- RİVÂYET TEFSİRİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

Tefsîrin gâyesi, anlama ve yorumlama yoluyla, son ilâhî kelâm olan Kur'ân âyetlerindeki Allah'ın murâdını ortaya koymaktır. Bu amaçla yazılmış çok sayıda muhtelif eserler bulunmaktadır. Bu tür eserler genel olarak iki kategoride değerlendirilir. Bunlardan biri rivâyet türü tefsîr, diğeri de dirâyet türü tefsîr¹ diye isimlendirilmektedir. Seleften nakledilegelen haberlere dayanan² tefsîre rivâyet tefsîri adı verilir. Başka bir ifâdeyle, bir kısım âyetleri açıklamak için bizzat yine Kur'ân'ın kendisiyle, Hz. Peygamber'in ve sahabenin sözleriyle tefsîr edilmiş şekline denir. Tâbiûn sözlerini de buna ilâve edenler mevcûttur³. Buna naklî/meknûl veya et-tefsîr bi'l-me'sûr de denir. Huvvârî'nin tefsîri erken dönem tedvîn eserlerinden olup rivâyet tefsîri türünü ilk örneklerindedir. Onun bu konudaki yöntemi ise şöyledir:

A- RİVÂYETLERE YAKLAŞIMI

1- Genelde Rivâyetlerin Kaynağını Belirtmesi

Huvvârî, eserinde kullandığı rivâyetleri genelde sahibine isnâd etmeye itina eder. Bunu yaparken hemen hemen hiç eser ismi vermez. Ancak sözü sahibine - özellikle de ilk râvisine- dayandırmaya büyük önem verir. Konuyla ilgili örnekler şunlardır:

1- (وَقَالُوا كُونُوا هُودًا أَوْ نَصَارَى تَهْتَدُوا قُلْ بَلْ مِلَّةَ إِبْرَاهِيمَ حَنِيفًا وَمَا كَانَ مِنَ الْمُشْرِكِينَ) -
“Dediler ki: ‘Ya Yahûdî ya da Hıristiyan olun ki doğru yolda olasınız!’ De ki: Aksine biz, dosdoğru olan İbrahim’in dinine uyarız; O, ortak koşanlardan değildir” (Bakara, 2/135) âyetinde geçen (حَنِيفًا) “dosdoğru” kelimesinden maksadı açıklamak için Hasan’ın “ihlâslı ve dosdoğru” şeklindeki görüşünü; Kelbî’nin de hanîfin “Müslüman kimse” demek olduğu şeklindeki görüşünü nakletmiştir⁴.

¹ Bunun açıklaması ileride gelecektir.

² Ömer Nasuhi Bilmen, **Büyük Tefsîr Tarihi**, D.İ.R.Y., Ankara, 1955, I, 107.

³ İsmail Cerrahoğlu, **Tefsîr Usûlü**, T.D.V.Y., 7. Baskı, Ankara, 1997, s. 228.

⁴ Huvvârî, **Tefsîr**, I, 151.

(لِلْفُقَرَاءِ الَّذِينَ أَحْصَرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا يَسْتَطِيعُونَ ضَرْبًا فِي الْأَرْضِ يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ أَعْيَاءَ مِنْ 2-
 “Sadakalar, التَّعَفُّفِ تَعْرِفُهُمْ بِسَيِّمَاتِهِمْ لَا يَسْأَلُونَ النَّاسَ إِحَافًا وَمَا تُنْفِقُوا مِنْ خَيْرٍ فَإِنَّ اللَّهَ بِهِ عَلِيمٌ)
 kendilerini Allah’ın yoluna adayıp yeryüzünde rızık temini için sefere çıkmayan,
 iffetlerinden dolayı durumlarını bilmeyenlerin zengin sandıkları, simalarından
 tanıdığın ve insanlardan kesinlikle bir şey istemeyen fakirlere aittir. Her ne tür
 bir iyilik yaparsanız kuşkunuz olmasın ki, Allah onu bilmektedir.” (Bakara,
 2/273) âyetinde bahsedilen fakirlerle ilgili olarak, sahibine istinâden, Mücâhid’in
 “Onlar, Peygamber (s.a.s.) ile birlikte Medine’ye hicret eden Kureyşli Muhâcirlerdir.
 Allah onlara sadaka vermeyi emretmiştir.” şeklindeki tefsîrini; Kelbî’nin de “Onlar,
 Peygamber (s.a.s.)’in mescidindeki Ashab-ı Suffe’dir. Medine’de kendilerine ait
 meskenleri ve aşiretleri bulunmayan bir topluluktur. Gündüz Medine’de rızık
 bulmaya çalışıyor, gece ise Allah Resûlü (s.a.s.)’nün mescidindeki suffeye
 sığınıyorlardı. Akşam olduğu vakit, kimin yanında bir fazlalık varsa onu kendilerine
 verirdi. Zira onlar, kendilerini Allah’ın yoluna adayan kimselerdi.” şeklindeki tefsîrini
 nakletmiştir⁵.

Görüldüğü gibi müfessirimiz aktardığı rivâyetlerin kaynağını çoğunlukla belirtmektedir. Yani eserinde kaydettiği haberleri râvileriyle birlikte nakletmektedir. Bu da onun kaynak belirtmedeki ehemmiyetini bize göstermektedir.

2- Kaynağı Belli Olmayan Rivâyetlere Yer Vermesi

Müfessir, yukarıdaki örneklerde olduğu gibi, genelde rivâyetleri sahibine isnâd etmesine rağmen azımsanmayacak miktarda da kaynağı belirsiz rivâyetlere yer vermiştir. Bu durum, Huvvârî’nin bu konuda fazla hassasiyetle davranmadığının bir işâreti sayılabilir. Bu husustaki rivâyetlere yer verirken bazı genel ifâdeler kullanmıştır. Bu tür ifâdeleri aşağıda kaydetmeyi yararlı buluyoruz. Ancak buradaki kalıp ifâdelerin sıralanmasında sâbit herhangi bir metot takip edilmemiştir. Yapılan bu sıralamada sadece anlam bütünlüğü gözetilmiştir:

... قيل	(Denildi ki...)
... ذكروا	(Zikrettiler...)
... ذكروا عن بعض السلف	(Bir kısım seleften zikrettiler...)
... سئل بعض السلف	(Bir kısım selefte soruldu...)

⁵ Huvvârî, **Tefsîr**, I, 252.

زعموا أن... (İddia ettiler ki...)

كان بعضهم يقرأها... (Bazıları onu şöyle okuyorlardı...)

6 قال بعضهم... (Bazıları şöyle dedi...)

غير واحد من العلماء أنهم قالوا... (Âlimlerden biri hariç diğerleri şöyle dediler...)

في تفسير غيره من أصحابنا... (Onun dışındaki arkadaşlarımızın tefsîrine göre...)

Konuyla ilgili örnekler de şöyledir:

(فِيمَا رَحْمَةٍ مِنَ اللَّهِ لَئِنَّ لَهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًّا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْتَضُوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ 1-

“Allah’ın rahmeti sayesinde onlara karşı yumuşak davrandın. Şâyet sen kaba, katı kalpli birisi olsaydın etrafından dağılıp giderlerdi. Onlar için bağışlanma dile. İşlerde onlarla istişare et. Bir şeye kesin karar verince de artık Allah’a güven. Kuşkusuz Allah kendisine güvenenleri sever.” (Âl-i İmrân, 3/159) âyetiyle ilgili olarak “Peygamberimiz (s.a.s.)’in ashabından, Müslümanlardan bir adam şöyle dedi: Allah bütün yönleriyle bize iyilikte bulunmuştur. Biz şirk koşan bir topluluk idik. Şâyet Allah Resûlü (s.a.s.), içinde ahkâm ile hadlerin, faiz ile harâmların ve evlât ile babaların savaşının bulunduğu bu dini, bir seferde topluca bize getirseydi kesinlikle İslâm dinine girmezdik. Fakat o, bizi tek bir kelimeye çağırdı. Ona girdiğimizde, imân ve İslâm’ın tatlılığını tanıdık; Allah’ın katından getirdiği her şeyi kabul ettik”⁷ şeklindeki rivâyeti herhangi bir kaynak belirtmeden nakletmiştir.

2- (وَلَقَدْ جَاءَتْ رُسُلُنَا إِبْرَاهِيمَ بِالْبُشْرَى قَالُوا سَلَامًا قَالَ سَلَامًا فَمَا لَبِثَ أَنْ جَاءَ بِعِجْلٍ حَنِيذٍ) “And olsun ki, elçilerimiz müjde ile İbrahim’e geldiler. ‘Selam sana’ dediler, ‘size de selam’ dedi, hemen kızartılmış bir buzağı getirdi.” (Hûd, 11/69) âyetinin tefsîrinden şöyle bahsetmiştir:

“Denildi ki, onlar, ona insanoğlu sûretinde geldiler. Ve ona misafir olmak istediler. O ikrâm sâhibi biriydi. İlk kez misafir ağırlayan kişidir.”⁸

Müfessirin eserinde herhangi bir isim ya da kaynak belirtilmeden rivâyetler aktarıldığı gibi, isim belirtildiği halde muhakkik tarafından yapılan araştırmalar sonucu kaynağına ulaşılamayan bir miktar merviyât da mevcuttur. Kaynağı

⁶ Huvvârî’nin adeti, İbn Sellâm’a ait sözleri (قال بعضهم) ibâresiyle vermesidir. Bkz. Huvvârî, **Tefsîr**, IV, 444.

⁷ Huvvârî, **Tefsîr**, I, 326.

⁸ Huvvârî, **Tefsîr**, II, 235.

bulunamayan bu tür rivâyet veya hadîslerin bir kısmı lafzen bulunamamıştır. Ancak bir kısmı harfî harfine lâfzen bulunamaza bile ihtivâ ettiği mânâ itibâriyle bazı birinci el kaynaklarda geçtiği muhakkik tarafından tespit edilip dipnot olarak kaydedilmiştir⁹.

3- Umûmî İfâdelerle Kaynak Belirtmesi

Huvvârî, eserinde rivâyetleri aktarırken zaman zaman umûm ifâde eden lafızlar kullanmıştır. Bu ifâdelerden bazıları şunlardır: بعض المفسرين/Bazı müfessirler, بعض السلف/Seleften bazıları, بعض أهل التفسير/Bazı tefsîrciler, بعض العلماء/Bazı âlimler, بعض عامة فقہائنا/Fakihlerimizin tamamı, بعض التابعين/Bir kısım tâbiîn, بعض الكوفيين/Bazı Kûfeliler.

Bu kalıplar umûmiyet ifâde eden birtakım lafızlardır. Bunlar, genelleyicilik belirten bazı ifâdeler olsalar bile, esâsında burada kaynağın belirsizliğinden bahsetmek de mümkündür. Zira burada kaynak olarak verilen ifâdelerde bir muğlaklık söz konusudur. Buradan hareketle, aktarılan rivâyetlerin kaynağını tam olarak tesbît etmenin zor olduğunu da belirtmek gerekir. Bu da bu başlığın, kaynağı belirsiz rivâyetler grubuna dahil edilebileceğini ya da edilmesi gerektiğini gösterse de umûmiyet ifâde eden lafızlardan ne anlaşıldığının aşağı yukarı belli olması ve bunun kaynağını tesbît etmenin -kaynağı bilinmeyen rivâyetlere nazaran- biraz daha kolay olması bizi böyle başlık kullanmaya ve bu konuyu ayrıca ele almaya sevk etti. Şimdi konu ile ilgili misallerde bu hususun nasıl olduğunu görelim:

1- **“Sonra insanları akın akın dödüğü yerden sizde akın akın dönün ve Allah’tan bağışlanmanızı dileyin. Kuşkusuz Allah, çok bağışlayıcı ve merhametlidir.”** (Bakara, 2/199) âyetiyle ilgili olarak, “bazı müfessirler şöyle dedi” şeklinde bir kayıtla şu rivâyeti nakletmiştir:

“Bütün kabile ve müttelikleriyle birlikte Kureyş, Arafat’ta vakfe yapmayıp ‘Biz Allah’ın yakınlarıyız, O’nun yasaklarından çıkmayız.’ diyerek hac ibâdetinin yapıldığı yerlerden akın akın dönüyorlardı. Cahiliye devrinde insanlar, güneş doğduktan sonra bir araya gelmekten (cem) güneş batmadan önce de Arafat’tan

⁹ Örnek için bkz. Huvvârî, **Tefsîr**, I, 75, 183; II, 130, 289; III, 20, 315; IV, 168, 538.

dönüyorlardı. Resûlullah (s.a.s.) her iki durumda da bunlara muhâlefet etti. Güneş doğmadan önce bir araya gelmekten (cem) güneş battıktan sonra da Arafat'tan döndü. İşte bu, İbrahim ve İsmâil peygamberin sünnetidir”¹⁰.

2- (وَاعْلَمُوا أَنَّمَا غَنِمْتُمْ مِنْ شَيْءٍ فَإِنَّ لِلَّهِ خُمُسَهُ وَلِلرَّسُولِ وَلِذِي الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينِ وَأَبْنِ السَّبِيلِ إِنْ كُنْتُمْ ءَامِنْتُمْ بِاللَّهِ وَمَا أُنزِلْنَا عَلَىٰ عَبْدِنَا يَوْمَ الْفُرْقَانِ يَوْمَ التَّقَىٰ الْجَمْعَانَ وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ)
“Eğer o iki ordunun karşılaştığı, hakla batılın bir birbirinden ayrıldığı gün, Allah’a ve kulumuza indirdiğimize inanıyorsanız, biliniz ki düşmandan ele geçirdiğiniz ganimetlerin beşte biri Allah’a, Elçisine, O’na yakınlığı olana, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir. Allah’ın her şeye gücü yeter.” (Enfâl, 8/41) âyeti hakkında ise “bazı ilim adamları şöyle diyerek zikretmiştir” şeklindeki bir ifâdeyle şunu nakletmiştir:

“Ganimetler, beş eşit parçaya bölünür. Bu beş eşit parçadan biri Allah’a ve Elçisine -ki bu bir paydır- ona yakın olana, yetimlere yoksullara ve yolda kalmışlara aittir. Geriye kalan dört eşit parça da savaşa katılanlara aittir. Ona yakın olanların payına gelince, bunu Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer Allah yolunda harcamışlardır”¹¹.

Konuya misâl olarak yukarıdaki verilen örneklerde görüldüğü gibi müfessirimiz eserinde -çoğunlukla rivâyetlerin kaynağını açıkça belirtse de- bazen umûmiyet ifâde eden birtakım lafızlarla kaynak belirtmeye çalışmıştır. Bu da Huvvârî’nin, rivâyetleri aktarmada çeşitlilik arz eden yönünü göstermektedir. Yani ne derece farklı şekillerde ve türde rivâyet naklediş biçimi kullandığını göstermektedir.

4- Detay Sayılabilecek Gereksiz Rivâyetlere Yer Vermesi

Müfessirimiz Huvvârî, eserinde zaman zaman, bilinmesinde herhangi bir zarûret olmayan; binmemesinde ise herhangi bir noksanlık bulunmayan lüzumsuz ayrıntılara yer vermektedir. Bu tip rivâyetlerde aktarılanların bilinmesinde insana herhangi bir fayda yoktur. Hadd-i zâtında, bu durum bütün insanlığa bir hidâyet rehberi ve îmân kaynağı olan Kur’ân’ın vermek istediği mesaja ve temel espiye de aykırıdır.

Bu tür bilgiler, daha ziyâde, kıssaların anlatıldığı âyetlerin tefsîrinde geçmektedir. Konu ile ilgili örnekler şöyledir:

¹⁰ Huvvârî, *Tefsîr*, I, 192.

¹¹ Huvvârî, *Tefsîr*, II, 92.

1- (حَتَّىٰ إِذَا جَاءَ أَمْرُنَا وَفَارَ التَّنُّورُ قُلْنَا احْمِلْ فِيهَا مِنْ كُلِّ زَوْجَيْنِ اثْنَيْنِ وَأَهْلَكَ إِلَّا مَنْ سَبَقَ عَلَيْهِ الْقَوْلُ) **Sonunda emrimiz gelip sular yeryüzün de kaynamağa başlayınca:‘Her cinsten birer çifti, -önceden hakkında hüküm verilmiş olanın dışında- aileni ve insanları gemiye bindir.’ dedik. Az sayıda insan dışında ona kimse inanmamıştı.**” (Hûd, 11/40) âyetini tefsîr ederken söz konusu gemiyi Hasan’dan yaptığı nakille şöyle tarif etmektedir:

“Geminin uzunluğu bin iki yüz zira‘ idi. Genişliği ise altı yüz zira‘. İki su arasında, yer suyu ve gök suyu arasında, uygun bir şekilde yüzüyordu”¹².

2- (حَتَّىٰ إِذَا فُتِحَتْ يَأْجُوجُ وَمَأْجُوجُ وَهُمْ مِنْ كُلِّ حَدَبٍ يَنْسِلُونَ) **Sonunda Ye’cüc ve Me’cüc’ün önü açılınca, onlar her taraftan koşup gelirler.**” (Enbiyâ, 21/96) âyeti ile ilgili olarak da “Abdullah b. Amr’ın şöyle dediğini zikrettiler” diyerek şu rivâyeti nakletmiştir:

“Allah (c.c.), melekleri, cinleri ve insanları yarattı ve onları on kısma ayırdı. Onlardan dokuz kısmını melekler, bir kısmını da cinler ve insanlar oluşturur. Meleklerin de bir kısmı on kısımdır. Onlardan dokuz kısım, hiç durmak bilmeyen, gece ve gündüz tesbîh eden Allah’a yakın meleklerdir. Geriye kalan bir kısmı ise O’nun dilediği emirleri yerine getirip elçiliğini yapan kısımdır. İnsanları ve cinleri de on kısma ayırmıştır. Onlardan dokuz kısmı cin, bir kısmı da insanlardan oluşur. İnsanlardan doğan hiçbir kimse yoktur ki, cinlerin dokuz kısmından doğmuş olmasın. Allah insanları da on kısma ayırmıştır. Bunlarda dokuzu Ye’cüc ve Me’cüc, diğerleri de Âdemoğludur. Yani Ye’cüc ve Me’cüc’ün dışındakiler Âdem’in çocuklarıdır”¹³.

Görüldüğü gibi müfessirimiz hiç de gerekli olmayan bilgilere eserinde yer vermektedir. Bu tür gereksiz ayrıntılar, bütün insanlığa bir hidâyet rehberi olan Kur’ân’ın vermek istediği asıl mesajın önüne geçip onu geri planda kalmasına sebebiyet vermektedir. Bu da okuyucuların hem Kur’ân’dan hem de eserden yeterli derecede istifâde etmesini engellemektedir. Ayrıca şunu belirtmek gerekir ki, yukarıda verilen ikinci örnek gereksiz ayrıntıları ihtivâ ettiği gibi içerik itibâriyle de problemlidir. Zira yukarıdaki rivâyet meleklerin, cinlerin ve insanların sanki eşzamanlı olarak yaratıldığını ihsâs etmektedir. Bunun böyle olmadığı bizzât

¹² Huvvârî, **Tefsîr**, II, 226.

¹³ Huvvârî, **Tefsîr**, III, 91-92.

Kur'ân'ın kendisi tarafından bildirilmektedir¹⁴. Bir de insanların, cinlerin bir kısmından doğduğu şeklinde bir bilgi geçmektedir ki, bu da aynıyla Kur'ân'ın bize bildirdiklerine tamamen ters bir durum arz etmektedir¹⁵. Ye'cûc ve Me'cûc'ün mâhiyeti hakkında ise Kur'ân'da yeterli miktarda açıklayıcı bilgi bulunmamaktadır. Kur'ân dışındaki mevcûd bilgilere gelince, bu tür bilgilerin sıhhati konusunda birtakım şüphelerin bulunması bunlara ihtiyatla yaklaşmayı gerektirmektedir. Nitekim Ye'cûc ve Me'cûc'ün Türkler olduğuna dâir gerçeği yansıtmayan haberler pek çok eski tefsîrlerde geçmektedir. Bu türden rivâyetler, üzerinde çalıştığımız bu tefsîrin aslı olan Yahya b. Sellâm'ın tefsîrinde de vâridir¹⁶.

5- Tarih İle İlgili Rivâyetlere Yer Vermesi

Huvvârî, âyetleri tefsîr ederken yeri geldiğinde, zaman zaman, tarihi olaylara da değinmektedir. Konuyla ilgili rivâyetler bazen eski tarihle ilgili, bazen Hz. Peygamber (s.a.s.)'den önceki dönem bazen de Hz. Peygamber (s.a.s.) döneminde yaşanan olaylar, savaşlar vb. ile ilgilidir.

a- Kadîm Tarih İle İlgili Rivâyetlere Yer Vermesi

Örnekler:

1- (وَلَقَدْ تَرَكْنَا مِنْهَا آيَةً بَيِّنَةً لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ) “Biz, o kentte düşünen bir toplum için **apaçık bir ibret bıraktık.**” (Ankebût, 29/35) âyetinde bahsedilen kentle ilgili olarak:

“Âlimlerden bir grup zikretti ki, Lût Kavminin şehirleri beş tanedir: ‘Âmûre, Sağire, Dâdûne, Sâbûna ve Sodom. Allah, onların tamamını yerin dibine batırmıştır” şeklindeki haberi nakletmektedir¹⁷.

2- (وَأَصْحَابُ الْأَيْكَةِ وَقَوْمٌ تُبَّعَ كُلُّ كَذَّبَ الرُّسُلِ فَحَقَّ وَعِيدِ) “Eykeliler ve Tübba‘ kavmi. **Hepsi peygamberlerini yalanladılar da azabım gerçekleşti.**” (Kaf, 50/14) âyetinde geçen Tübba‘ kavmi için şu rivâyeti nakletmektedir:

¹⁴ Bkz. Bakara, 2/30; Nisâ, 4/1; A'râf, 7/189; Kehf, 18/50; Rahmân, 55/14-15.

¹⁵ Bkz. A'râf, 7/11-12; Hicr, 15/26-33; Mü'minûn, 23/12-14; Zümer, 39/6; Mü'min, 40/67; İnsân, 76/1-2; ayrıca yukarıda verilen ayetlere de bakılabilir. Bu konuda daha geniş bilgi elde etmek için bkz. Lütfullah Cebeci, **Kur'ân'a Göre Melek, Cin, Şeytan**, Şûle Yayınları, İstanbul, 1998.

¹⁶ İlgili rivâyet ve değerlendirmeler için bkz. İsmail Cerrahoğlu, **Yahya İbn Sellâm ve Tefsîrdeki Metodu**, A.Ü.İ.F.Y., Ankara,1970, s. 152.

¹⁷ Huvvârî, **Tefsîr**, III, 304.

“Zikrettiler ki, İbn Abbâs Ka‘b’a, Tübba‘ hakkında sordu. O da kavminden bahsetti; ancak onun kim olduğundan bahsetmedi. Şöyle dedi: Beraberinde peygamberlerin evlâdından on iki kişi vardı. Kavmi onları öldürmek istedi, o da reddetti. Kendi aralarında toplandılar ve onunla tartıştılar. Ateşte yakmak üzere kendi aralarında sözleştiler. Sonra, bütün kavimler ibâdet ettikleri şeyi çağırıyor sonra da ona giriyorlardı. Helak olan olmuştur, kurtulan da kurtulmuştur. Peygamberlerin çocukları ateşe girdiler. İçinden geçtiler, nihâyet öbür taraftan çıktılar. Ateş onlara hiçbir şekilde zarar vermedi. Tübba‘ Kavmi bu durumu gördüğü zaman, ateşe girmeyi reddetti. Peygamberlerin çocuklarıyla birlikte ateşe girmek üzere seçkinlerinden on iki kişi anlaşmıştı. Fakat bundan kaçındılar. Tübba‘ onları yakaladı ve boyunlarını vurdu. Başını tıraş etti ve îmân etti. Kavmi de onu öldürdü. Bundan dolayıdır ki, Allah, kavminden bahsetti ama kendisinden bahsetmedi”¹⁸.

b- Hz. Peygamber (s.a.s.) Dönemiyle İlgili Rivâyetlere Yer Vermesi

Örnekler:

1- (لَقَدْ نَصَرَكُمُ اللَّهُ فِي مَوَاطِنَ كَثِيرَةٍ وَيَوْمَ حُنَيْنٍ إِذْ أَعْجَبَتْكُمْ كَثْرَتُكُمْ فَلَمْ تُغْنِ عَنْكُمْ شَيْئًا وَضَاقَتْ عَلَيْكُمْ
الأرضُ بما رَحَبَتْ ثُمَّ وَلَّيْتُمْ مُدْبِرِينَ) “ Kuşkusuz Allah size birçok yerde ve çokluğunuz sizi gururlandırıp ancak hiçbir yararının olmadığı, olanca genişliğine rağmen yeryüzünün size dar geldiği ve ardından geri dönüp kaçtığınız Huneyn savaşında da yardım etti.” (Tevbe, 9/25) âyet-i kerimesinde bahsi geçen Huneyn savaşı hakkında şunları kaydetmiştir:

“Bu, Resûlullah (s.a.s.)’ın, Mekke’nin fethinden sonra Huneyn’e yürümesidir. Orada Hevâzin ve Sakîf topluluklarıyla karşılaştı ki, onlar yaklaşık dört bin kişiydi. Bazıları da şöyle dedi: O(nun ordusu) on iki bindi. Karşı karşıya geldikleri zaman, Resûlullah (s.a.s.)’ın ashabından bir adam şöyle dedi: Azlık bakımından bugün asla yenilmeyeceğiz. Allah Resulü (s.a.s.) onun sözünde bir aşırılık buldu. Hevâzin, beraberinde Düreyd b. es-Summe -ki büyük bir şeyhtir- olduğu halde çıktı. Düreyd şöyle dedi: Ey Hevâzin halkı, beraberinizde Benî Kilâb’dan biri var mı? Hayır, dediler. Benî Ka‘b’dan biri var mı? dedi. Hayır, dediler. Beni Âmir’ den biri var mı? dedi. Hayır, dediler. Beraberinizde Benî Hilal b. Âmir’den kimse var mı? dedi. Hayır, dediler. Dedi ki: Vallahi, hayırlı bir şey olsaydı onlardan öne geçmezsiniz. Sözümü

¹⁸ Huvvârî, **Tefsîr**, IV, 200.

dinleyin ve geri dönün. Ona karşı geldiler ve savaştılar. Resûlullah (s.a.s.) şöyle dedi: Ey Allah'ın kulları, bana geliniz. Abbâs, Resûlullah (s.a.s.)'ın Katırının yularını tuttu ve şöyle seslendi: Ey ağacın altında bey'atleşen Muhâcir topluluğu, ey barındıran ve yardım eden Ensâr topluluğu! Bu, Allah Resûlü (s.a.s.)'dür. Haydi geliniz! Abbâs, sesi gür olan bir adamdı. Her iki gruba da sesini duyurdu. Hepsi geldiler. Müminlere gelince onlar Allah'a ve O'nun elçisine yardım etmek için yöneldiler. Müşriklere gelince, onlar da Allah'ın nurunu söndürmek üzere yöneldiler. Resûlullah (s.a.s.)'ın gözetiminde karşılaştılar ve şiddetli bir şekilde çarpıştılar”¹⁹.

2- (وَأَنْذِرْ عَشِيرَتَكَ الْأَقْرَبِينَ * وَاخْفِضْ جَنَاحَكَ لِمَنِ اتَّبَعَكَ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ) “**Yakın akrabalarını uyar. Sana uyan mü'minlere karşı son derece alçak gönüllü ol.**” (Şuarâ, 26/214-215) âyetleriyle ilgili olarak Kelbî'den şunu nakletmiştir:

“Resûlullah (s.a.s.) safâ tepesinin üzerine çıktı. Kureyş de mesciddeydi. Sonra hayırlı sabahlar, diye seslendi. İnsanlar korktular ve çıkıp şöyle dediler: Sana ne oluyor ey Abdülmuttâlib'in oğlu? O: Ey galip gelenin ailesi, dedi. Onlar da: bu, sana göre galip gelendir, dediler. Sonra ey Mürre, ey Lüeyy ailesi diye seslendi. Sonra ey Ka'b ailesi, sonra da ey Kusay ailesi diye seslendi. Kureyş şöyle dedi: Bu adam yakın akrabalarını uyarıyor. Bakın bakalım bu adam ne istiyor. Ebû Leheb: Bak, senin aşiretin geldi. Söyle, ne istiyorsun? dedi. Resûlullah (s.a.s.) da şöyle buyurdu: Şâyet size baskın yapmak üzere bir ordunun geldiğini haber versem, ne dersiniz? Beni doğrular mısınız? Evet, dediler. Öyleyse size cehennemi haber veriyorum. Size bu dünyadan bir menfaat temin edemem ve size âhirette de bir pay ayıramam. Ancak Allah'tan başka tanrı yoktur, dersiniz o başka, buyurdu. Ebû Leheb de: Ellerin kurusun, dedi, bunun için mi topladın bizi? Allah da ‘**Ebû Leheb'in elleri kurusun, nitekim kurudu da**’ (Mesed, 111/1) âyetini indirdi. Kureyş bu konuda birbirinden ayrıldı ve şöyle dediler: Beyninden sayıklayan bir delidir. Allah da: **Eğer yakın akrabaların sana karşı gelirse: ‘yaptıklarınızdan uzağım’ de.** (Şuarâ, 26/216) âyetini indirdi”²⁰.

¹⁹ Huvvârî, **Tefsîr**, II, 122-123.

²⁰ Huvvârî, **Tefsîr**, III, 242.

Görüldüğü gibi, bu örneklerde Hz. Peygamber döneminde yaşanan olaylar, ilgili âyetlerin tefsîrinde zikredilmiştir. Bunlar, bu döneme ışık tutan ve tarihi açıdan değerli olan malumatlardır.

c- Tarihî Açıdan Hatalı Olan Rivâyetlere Yer Vermesi

Örnekler:

1- (وَالَّذِينَ اتَّخَذُوا مَسْجِدًا ضِرَارًا وَكُفْرًا وَتَفْرِيقًا بَيْنَ الْمُؤْمِنِينَ وَإِرْصَادًا لِمَنْ حَارَبَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ مِنْ قَبْلُ وَلَيَحْلِفْنَ إِنْ أَرَدْنَا إِلَّا الْحُسْنَىٰ وَاللَّهُ يَشْهَدُ إِنَّهُمْ لَكَاذِبُونَ) **“Zarar vermek, inkâr etmek, inananların arasını açmak ve bundan önce Allah ve Elçisiyle savaşmış olan kişinin yolunu gözlemek için bir mescid yapanlar. Biz sadece iyilik yapmak istedik! Diye sana kesin yemin edeceklerdir. Oysa Allah onların kesinlikle yalancılar olduklarına tanıklık etmektedir.”** (Tevbe, 9/107) âyetiyle ilgili olarak şunu kaydetmektedir:

“Hasan’ın tefsîrine göre, Resûlullah (s.a.s.) Tebük gazvesinden döndüğü zaman, Ensâr’ın arasında indi. Ve Kubâ mescidini -ki o, takva üzere tesis edilmiştir- bina etti. Ensârdan münafıklar da bir mescid bina etmişlerdi. Ve biz ona meylediyoruz, diyorlardı. Resûlullah (s.a.s.) ister bize gelir, ister gelmez. Biz ihtiyaçlarımız için orada bulunuyoruz. Ebû Âmir er-Rahip’e -ki Ensâr’ın savaşçılarından bir savaşçı olduğu için kendisine er-Rahib deniyordu- elçi gönderiyoruz. Resûlullah (s.a.s.) kendisini esir aldığı halde bize gelir ve işlerimizde ona danışırız”²¹.

Burada, müellifin, Hasan-ı Basrî’nin tefsîrine dayanarak naklettiği rivâyete göre Kubâ mescidinin Tebük seferi dönüşü Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından inşa edildiğinden bahsediliyor ki, bu, tarihi gerçeklere uymayan hatalı bir bilgidir. Bilindiği gibi Kubâ mescidi Hz. Peygamber’in 622 yılında Mekke’den Medine’ye hicreti sırasında Medine’ye yakın bir yerde Kubâ’da inşa edilmiştir. Ensar’dan Amr b. Avf oğullarına ait evlerin bulunduğu bir köy²² olan Kubâ, hicret esnasında konaklamanın yapıldığı yerdir. İşte bu konaklama sırasında burada bir mescid inşa edilmiştir. Adını da buradan almaktadır. Mescidin inşaatında Resûlullah (s.a.s.)’ın

²¹ Huvvârî, **Tefsîr**, II, 167.

²² Bkz. Şihâbüddîn Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah el-Hamevî (ö. 626/1228), **Mu’cemu’l-Büldân**, Dâru Sâdir-Dâru Beyrût, Beyrut, 1955, III, 301.

kendis de bizzat çalışmıştır. İlk Cuma namazının kılındığı yerdir aynı zamanda. Burada binâ edilen bu mescid günümüzde de meşhur bir mesciddir.²³

(النَّبِيُّ أَوْلَىٰ بِالْمُؤْمِنِينَ مِنْ أَنفُسِهِمْ وَأَزْوَاجُهُ أُمَّهَاتُهُمْ وَأُولُوا الْأَرْحَامِ بَعْضُهُمْ أَوْلَىٰ بِبَعْضٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُهَاجِرِينَ إِلَّا أَنْ تَفْعَلُوا إِلَىٰ أَوْلِيَائِكُمْ مَعْرُوفًا كَانَ ذَلِكَ فِي الْكِتَابِ مَسْطُورًا)

“Peygamber, inananlara kendi canlarından daha değerli ve yakındır. Eşleri de inananların anneleridir. Dostlarınıza yapacağınız özel bir iyilik dışında, akrabalar da Allah’ın kitabında diğer mânâlardan ve hicret edenlerden birbirlerine daha yakındırlar . Bu hüküm kitapta yazılıdır.” (Ahzap,33/6) âyetini tefsîr ederken şu bilgiyi vermektedir:

“Zühri’den zikrettiler ki, Ebû Tâlib öldü ve geride Tâlib, Ca’fer, Ali ve Ukayl’i bıraktı. Tâlib ve Ukayl ona mîrâsçı oldular, fakat Cafer ve Ali olmadılar”²⁴.

Ebû Tâlib’in hicretten üç sene önce öldüğü (ö. 619 m.)²⁵ herkesçe bilinen bir husustur. Âyet ise Medenîdir. Evet, Cafer Habeşistan’da hicrette olduğundan orada olmamış olabilir. Ancak Ali, Mekke’de ikâmet ediyordu. Nasıl oluyor da câhiliye örflerine göre ona mîrâsçı olamaz? O yüzden bilgi bakımından hatalı ve ters bir durum vardır burada²⁶.

Konuyla ilgili örnekler eserde toplam üç yerde geçmektedir. Bunlardan ikisini yukarıda kaydettik²⁷. İlgili örnekler az sayıda olsa bile bu durumu belirtmeyi gerekli gördük.

6- Tefsîr Etmediği Âyetlerin Bulunması

Huvvârî’nin eseri, Kur’ân’ın başından sonuna kadar yapılan klasik tefsîrlerdendir. Yani her âyeti farklı yönleriyle tek tek ele alıp açıklamıştır. Hiçbir yorum ve rivâyet belirtmeden tefsîr etmediği âyetlerin sayısı çok azdır. Çoğu kez atıf yoluyla ve bazı kalıp ifâdelerle işaret etmeyi kâfi bulmuştur.

²³ Daha fazla bilgi için bkz. Muhammed Hamidullah, **İslâm Peygamberi**, (Trc. Salih Tuğ), İstanbul, 1993, I, 175-178.

²⁴ Huvvârî, **Tefsîr**, III, 354.

²⁵ Bkz. Ethem Ruhi Fıglalı, “Ebû Tâlib”, **D.İ.A.**, İstanbul, 1994, X, 237.

²⁶ Bkz. Tahkik edenin dip notuna, Huvvârî, **Tefsîr**, III, 354.

²⁷ Diğer örnek için bkz. Huvvârî, **Tefsîr**, IV, 488.

a- Atıf Yoluyla Tefsîr Etmediği Âyetler

Örnekler:

(وَرَفَعْنَا فَوْقَهُمُ الطُّورَ بِمِيثَاقِهِمْ وَقُلْنَا لَهُمْ ادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا وَقُلْنَا لَهُمْ لَا تَعْدُوا فِي السَّبْتِ وَأَخَذْنَا مِنْهُمْ مِيثَاقًا غَلِيظًا)
1- “Verdikleri sözden dolayı Tur dağına üzerlerine kaldırıp onlara; ‘şehrin kapısında boyun eğerek girin ve Cumartesi yasağını delmeyin!’ deyip kendilerinden kuvvetli bir söz almıştık.” (Nisa, 4/154) âyetinin tefsîrinde müfessir, “Cumartesi yasağını delmeleri hususunu Bakara Sûresinde²⁸ tefsîr ettik” diyerek yeni bir îzâha ihtiyaç duymadığını ifâde etmiştir²⁹.

(فَمَا كَانَ جَوَابَ قَوْمِهِ إِلَّا أَنْ قَالُوا اقْتُلُوهُ أَوْ حَرِّقُوهُ فَأَنجَاهُ اللَّهُ مِنَ النَّارِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِقَوْمٍ يُؤْمِنُونَ)
2- “Onu öldürün yahut yakın” demelerinden öteye geçmedi. Allah onu ateşten kurardı. Kuşkusuz bunda inanan bir toplum için kesin mucizeler vardır.” (Ankebût, 29/24) âyetini tefsîr etmeyerek “Bunu Enbiya Sûresinde³⁰ tefsîr ettik” şeklinde bir ifâde kullanmak sûretiyle atıfta bulunmuştur³¹.

b- (هي مثل الاولى) “Birincisi Gibidir” Diyerek Tefsîr Etmediği Âyetler

Örnekler:

1- (وَيَوْمَ يُنَادِيهِمْ فَيَقُولُ أَيْنَ شُرَكَائِيَ الَّذِينَ كُنْتُمْ تَزْعُمُونَ) “Allah o gün onlara seslenip: ‘Var olduklarınızı iddia ettiğiniz ortaklarınız nerede?’ diyecektir.” (Kasas, 28/74) âyetini, Huvvârî, “Birincisi gibidir” diyerek tefsîr etmemiştir³². Nitekim bu âyetin aynısı aynı sûrenin 62. âyetinde geçtiği ve müfessir bunu orada tefsîr ettiği için burada tekrar tefsîr etme ihtiyacı hissetmemiştir³³.

²⁸ (وَلَقَدْ عَلِمْتُمُ الَّذِينَ اعْتَدَوْا مِنْكُمْ فِي السَّبْتِ فَقُلْنَا لَهُمْ كُونُوا قِرَدَةً خَاسِئِينَ) “İçinizden Cumartesi günü Allah’ın yasağını çiğneyerek ileri gidenleri ve Bizim de onlara: ‘Aşağılık maymunlar gibi olun’ dediğimizi kesinlikle bilmektesiniz.” (Bakara,2/65). Bkz. Huvvârî, Tefsîr, I, 113-114.

²⁹ Huvvârî, Tefsîr, I, 435.

³⁰ (قُلْنَا يَا نَارُ كُونِي بَرْدًا وَسَلَامًا عَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ) “Biz: ‘Ey ateş, İbrahim’e karşı soğuk ve zararsız ol’ dedik.” (Enbiya, 21/69). Bkz. Huvvârî, Tefsîr, III, 78-79.

³¹ Huvvârî, Tefsîr, III, 301-302.

³² Huvvârî, Tefsîr, III, 290.

³³ İlgili âyetin tefsîri için bkz. Huvvârî, Tefsîr, III, 288.

2- (وَلَقَدْ يَسَّرْنَا الْقُرْآنَ لِلذِّكْرِ فَهَلْ مِنْ مُدْرِكٍ) “Kuşkusuz biz Kur’ân’ı da öğüt için kolaylaştırdık. Öğüt alan var mı?” (Kamer, 54/22) âyetini de aynı şekilde “Birincisi gibidir” diyerek tefsîr etmemiştir³⁴. Zira bu âyetin bir benzerini bu sûrenin 17. âyetinde tefsîr etmişti³⁵. Böyle bir ifâde kullanarak tekrar tefsîr etme gereği duymadığını belirmiştir.

Bilindiği gibi, Kur’ân’da birçok âyet ya tamamen tekrar ya da âyetin bir kısmı tekrar şeklinde geçmektedir³⁶. İşte müfessir, bu gibi durumlarda âyetin tamamının veya bir kısmının geçtiği ilk yerde bunları tefsîr etmiş, yeri geldiğinde de benzerleri için “Birincisi gibidir” şeklinde bir ifâde kullanarak bunları tekrar tefsîr etme ihtiyacı duymadığını beyan etmiştir. Nitekim yukarıda verdiğimiz örnekler bu durumu desteklemektedir.

c- Hiçbir Rivâyet ve Yorum Belirtmeyerek Tefsîr Etmediği Âyetler

Bu hususla alakalı misaller eserde çok az miktarda bulunmaktadır. Konuyla ilgili örnekler şunlardır:

1- (وَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الَّذِينَ كَذَّبُوا بِآيَاتِ اللَّهِ فَتَكُونَ مِنَ الْخَاسِرِينَ) “Asla Allah’ın âyetlerini yalanlayanlardan da olma. Aksi takdirde kaybedenlerden olursun” (Yunus, 10/95) âyetiyle ilgili olarak müfessir hiçbir rivâyet veya yorum kaydetmemiştir³⁷.

2- (فَعَالٌ لِمَا يُرِيدُ) “İsteddiği her şeyi yapandır.” (Burûc, 85/16) âyeti hakkında müfessir, herhangi bir rivâyet veya yoruma yer vermemiştir³⁸.

7- Rivâyetleri Değerlendirmesi

Müfessir Huvvârî, eserinde serdettiği rivâyetleri sadece sıralamakla kifâyet etmez. Onlar hakkında yorum, değerlendirme ve tenkitlerde bulunur. Aynı zamanda kayıt altına aldığı rivâyetler arasından hangisini tercih ettiğini de belirtir. Bu durum bize, müfessirin konulara vukûfiyetini, aktardığı görüş ve rivâyetler dışında kendi yorumunu belirlemekten kaçınmadığını ve rivâyetleri gözü kapalı bir şekilde

³⁴ Huvvârî, **Tefsîr**, III, 253.

³⁵ İlgili âyetin tefsîri için bkz. Huvvârî, **Tefsîr**, IV, 253.

³⁶ Bu konuda Rahmân Sûresi (55) en iyi örnektir. Ayrıca bkz. Sâffât, 79-81, 109-111, 119-122, 130-132; Yâsîn, 36/38 ile Mülk, 67/25.

³⁷ Huvvârî, **Tefsîr**, II, 208.

³⁸ Huvvârî, **Tefsîr**, IV, 493.

nakletmediğini açıkça göstermektedir. Bu tür değerlendirmeleri yaparken, müfessir, ekseriyetle şu kalıpları kullanmıştır:

- و هذا حقيقة التأويل. (Bu, te'vilin hakikatidir.)
و قول الحسن أحب الي. (Hasan'ın sözü bana daha sevimlidir.)
وهذا أحق التأويلين وأولاهما بالصواب. (Bu, iki yorumun en gerçekçisidir ve doğruluk bakımından da en güzeldir.)
وهو العدل المأخوذ به. (Uygun olup alınan odur.)
و هذا موافق لقول مجاهد. (Bu, Mücâhid'in görüşüne de uygundur.)
والعامة على التفسير الاول. (Geneli, birinci tefsîr üzerindedir.)
وبه نأخذ. (Bunu alıyoruz.)
والقول عندنا قول ابن عباس وعليّ وبه نأخذ. (Bize göre görüş, İbn Abbâs ve Ali'nin görüşüdür ve onu alıyoruz.)
و هذا قول العامة. (Bu, genelin görüşüdür.)
و كل ما تأولوا في هذا جائز صحيح. (Bu konuda yorumladıkları her şey geçerli ve caizdir.)
وقول ابن عباس أعجب إلينا وهو قول العامة. (İbn Abbâs'ın görüşü bize daha doğru geliyor ve o genelin görüşüdür.)
وهو قول أبي عبيدة والعامة من فقهاءنا. (Bu, Ebû Ubeyde'nin ve fakihlerimizden genelin görüşüdür.)
وبه نأخذ وعليه نعتمد. (Bunu alıyoruz ve buna dayanıyoruz.)
وقول ابن عمر أعدل. (İbn Ömer'in görüşü daha uygundur.)
وهذا أحب الأقاويل الى الفقهاء. (Bu, fakihlere daha sevimli gelen görüşlerden biridir.)

والقول الاول قول أصحابنا: قول ابن عباس و جابر بن زيد وأبي عبيدة فبه أخذوا وعليه اعتمدوا.
(Birinci görüş arkadaşlarımızın görüşüdür: İbn Abbâs, Cabir b. Zeyd ve Ebû Ubeyde'nin görüşü onu aldılar ve ona dayandılar.)

Huvvârî, rivâyetleri umumiyetle şu üç metotla değerlendirmeye tâbi tutmuştur:

a- Rivâyetler Arasında Tercihle Bulunması

Örnekler:

1- (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ وَالصَّلَاةِ إِنَّ اللَّهَ مَعَ الصَّابِرِينَ) “Ey inananlar, sabır ve dua ile Allah’tan yardım isteyiniz. Çünkü Allah sabredenlerle beraberdir.” (Bakara, 2/153) âyeti hakkında şunlara yer vermiştir:

“Bazı müfessirler şöyle dedi: O ikisinin Allah’a itaat etmeye karşılık bir yardım olduğu bilinsin diyedir. Bazıları ise şöyle dedi: Sabır burada oruç demektir. Bazıları da şöyle dedi: Emredildikleri şeyi yapmaya ve nehyedildikleri şeyden de kaçmaya karşı sabırdır. Bu (sonuncusu), te’vilin hakikatidir”³⁹.

2- (أَوْ كَالَّذِي مَرَّ عَلَى قَرْيَةٍ وَهِيَ خَاوِيَةٌ عَلَى عُرُوشِهَا قَالَ أَنَّى يُحْيِي هَذِهِ اللَّهُ بَعْدَ مَوْتِهَا فَأَمَاتَهُ اللَّهُ مِائَةَ عَامٍ ثُمَّ بَعَثَهُ قَالَ كَمْ لَبِثْتَ يَوْمًا أَوْ بَعْضَ يَوْمٍ قَالَ بَلْ لَبِثْتُ مِائَةَ عَامٍ فَانظُرْ إِلَى طَعَامِكَ وَشَرَابِكَ لَمْ يَتَسَنَّهْ وَانظُرْ إِلَى حِمَارِكَ وَانظُرْ إِلَى الْعِظَامِ كَيْفَ نُنشِزُهَا ثُمَّ تَكْسُوهَا لحمًا فَلَمَّا تَبَيَّنَ لَهُ قَالَ أَعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ) “Ya da yıkılıp harap olmuş bir kente uğrayıp: ‘Allah bu kenti, böyle harap olduktan sonra nasıl diriltecek?’ diyen kişinin kıssasını (duymadın mı?) Bu sözü üzerine Allah onu öldürüp yüz yıl beklettikten sonra tekrar dirilterek ona :’Ne kadar bekledin?’ diye sormuştu. O da: ‘Bir gün ya da bir günden daha az bekledim.’ demişti. Bunun üzerine Allah buyurmuştu ki: ‘Yüz yıl bekledin. Yiyeceğine ve içeceğine bak, bozulmadı. Eşeğine de bak. -Seni, insanlara, öldükten sonra diriltmeye gücümüzün yettiğini gösteren bir delil kılmak için öldürüp dirilttik.- Kemiklere bak onları nasıl etle örtüyoruz.’ Bu durum o kişiye açık seçik belli olunca: ‘kesin olarak görüyorum ki, Allah’ın her şeye gücü yeter.’ demişti.” (Bakara 2/259) âyeti ile ilgili olarak şu iki görüşe yer verir ve tercihini belirtir:

“Bazı müfessirler şöyle dedi: Allah’ın ondan ilk olarak yarattığı şey başıdır. Sonra gözleri yerleştirildi. Sonra da kendisine ‘bak’ denildi. Kemikleri, bir kısmı diğer bir kısmını takip edecek şekilde ve tamamı gözlerinin önünde oldu. Şöyle dedi: Allah’ın her şeye gücünün yettiğini biliyorum artık.

³⁹ Huvvârî, Tefsîr, I, 158.

Bazıları da şöyle dedi: Allah kendisini tamamen dirilttikten sonra sadece eşeğinin yaratılışını ona gösterdi. Bu, iki yorumun en gerçekçisidir ve doğruluk bakımından da en güzelidir”⁴⁰.

b- Rivâyetleri Yorumlaması

Örnekler:

1- **يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ قُلْ لَأَزْوَاجِكُمْ إِن كُنْتُمْ تُرِيدُونَ الْحَيَاةَ الدُّنْيَا وَرِزْقَهَا فَتَعَالَيْنَ أُمَتَّعُنَّ وَأَسْرَحُنَّ سَرَاحًا جَمِيلًا** (Ey Peygamber, eşlerine de ki: ‘Eğer dünya hayatını ve onun süsünü istiyorsanız, haydi gelin, size bunları vereyim ve sizleri güzellikle salayım’ (Ahzap, 33/28) âyetini ve peşinden gelen âyeti tefsîr ederken konuyu boşanmaya getirip şu rivâyeti aktararak şöyle yorum getirmektedir:

“Abdullah b. Mesud ve İbn Ömer şöyle diyorlardı: (Boşanma) bir defadır. Bu, daha gerçekçidir. Şâyet bunu bayan tercih ederse onun için her hangi bir şey yoktur. O ikisi sanki şöyle diyorlar: Sünnete göre boşanmada tercih bir defadır. Topluca üç defa boşanmaya gerek yoktur. Boşanma gereğince tek bir şekilde tercihte bulunmak gerekir. İşin senin elindedir, şeklinde diyen adamın durumuna gelince, o ikisinin sözünde bizzat kadının kendisi üç defa boşandığında, bu ifâdeye göre tek bir defa olmuş olur”⁴¹.

2- **(وَفَدَيْنَاهُ بِذَبْحٍ عَظِيمٍ)** “Biz ona kurtuluş bedeli olarak büyük bir kurban verdik” (Sâffât, 37/107) âyetini tefsîr ederken rüyada kurban edilmesi emredilen kişinin İsmâîl mi, İshâk mı olduğu tartışmasına girerek ilgili görüş ve rivâyetleri aktardıktan sonra şu yorumu yapar:

“Kıssanın tamamını İshâk için var sayan şunu demek ister: O (İshâk), bu yoruma göre, İbrâhîm’e boğazlanması emredilen ve iki kez kendisine müjdelenen kişidir. Kıssayı İsmâîl için kabul eden kimse ise şunu demek ister: O (İsmâîl), İbrâhîm’e boğazlanması emredilen kişidir. Kıssanın tamamını da ona has kılar. Ardından, Allah, rüyada onun boğazlayışını gösterdikten sonra, onu boğazlamasını ona nasıl gösterdiğini ve kurtuluş bedelinin nasıl verildiğini söyleyip kıssanın tamamını hikâyeye etti. Nihâyet kıssa tamamlandı ve şöyle buyurdu: “O’na iyilerden

⁴⁰ Huvvârî, Tefsîr, I, 242.

⁴¹ Huvvârî, Tefsîr, III, 366.

bir peygamber olarak İshâk'ın müjdesini verdik” (Sâffât, 37/112). Bütün bunlar âlimlerin söylediği şeylerdir. Anlattığımız şekilde tefsîr etmişlerdir bunu.

İbrâhîm'e boğazlanması emredilen kişinin İsmâîl olması hakikate daha uygundur. Bu durum Kur'ân'dakine de muvâfıktır⁴².

c- Rivâyetleri Tenkîd Etmesi

Konuyla ilgili eserde tek bir rivâyet mevcut olduğu için bunu vermekle iktifâ ediyoruz.

1- (كُتِبَ عَلَيْكُمُ الْقِتَالُ وَهُوَ كُرْهٌ لَّكُمْ وَعَسَى أَنْ تَكْرَهُوا شَيْئًا وَهُوَ خَيْرٌ لَّكُمْ وَعَسَى أَنْ تُحِبُّوا شَيْئًا وَهُوَ شَرٌّ لَّكُمْ وَاللَّهُ يَعْلَمُ وَأَنْتُمْ لَا تَعْلَمُونَ) **“Hoşunuza gitmediği halde size savaş yazıldı. Nice hoşlanmadığınız şeyler vardır ki, sizin için daha yararlıdır. Yine nice hoşunuza giden şeyler vardır ki, onlar sizin için daha zararlıdır. Bütün bunları Allah bilir, siz bilemezsiniz.”** (Bakara, 2/216) âyeti hakkında Hasan'ın yaptığı şu yorumu eleştirmektedir:

“Allah'a itaat konusundaki emirler geldiğinde bu senin için daha hayırlıdır. Allah'a isyan konusunda Allah'ın seni nehyettiği şeylerden hoşlanmadığında da bu senin için hayırlıdır. Allah'a isyan konusunda onun nehyettiği şeyler sana isabet ettiğinde bu senin için kötüdür. Allah'a itaat konusundaki emirleri sevmediğinde de bu senin için daha kötüdür. İşin aslı bunun cihâd hakkında olduğudur. Mü'minler Allah yolunda savaşmaktan hoşlanmadılar. Oysaki bu onlar için Allah katında daha hayırlı idi⁴³.

Konuyla ilgili verilen örneklerden de anlaşıldığı üzere Huvvârî, tefsîrine aldığı rivâyetleri ve görüşleri körü körüne almadığı gibi onları yorumlamış, onlar arasında tercihte bulunmuş ve onları eleştirmiştir. Rivâyetleri tenkîd süzgecinden geçirip okuyucuya aktaran müfessirimizin bu tutumunu ilmî ciddiyetle îzâh etmek mümkündür.

⁴² Huvvârî, **Tefsîr**, III, 457.

⁴³ Huvvârî, **Tefsîr**, I, 202.

8- İsim Belirtmeden Kendi Görüşüymüş Gibi Tefsîr Etmesi

Örnekler:

1- (أَلَمْ تَرَ أَنَا أَرْسَلْنَا الشَّيَاطِينَ عَلَى الْكَافِرِينَ تَوَضُّعُهُمْ أَرَأَى) “Bizim, şeytanları kâfirlerin üzerine saldıığımızı ve onları kışkırttıkça kışkırttiklerini görmedin mi?” (Meryem, 19/83) âyeti hakkında kaydettiği yorum aslında İbn Abbâs’a ait olduğu halde kendisine aitmiş gibi görünmektedir. Şöyle demektedir: “Yani Allah’a isyan konusunda onları rahatsız ettikçe ediyor”⁴⁴.

2- (خُشَعًا أَبْصَارُهُمْ يَخْرُجُونَ مِنَ الْأَجْدَاثِ كَأَنَّهُمْ جَرَادٌ مُنْتَشِرٌ) “Korkudan gözleri öne eğik halde, etrafa saçılmış çekirgeler gibi kabirlerinden çıkarlar.” (Kamer, 54/7) âyetinde de benzer bir durum söz konusudur. Hadd-i zatında buradaki söz Hasan’a aittir. Şöyle ki: “Onları çekirgelere benzetmiştir. Gece bastığında yere yapışır. Sabah olup güneş doğduğunda da dağılırlar”⁴⁵.

Görüldüğü gibi burada müellif, âyetler hakkında bazı yorumlar yapmaktadır. Bu yorumlar herhangi birine nisbet edilmeden verilmektedir. Bu da eserde bulunan bu görüşlerin yazara ait olduğu intibamı vermektedir. Ancak kitabı tahkik edenin dipnotta belirttiğine göre bu görüşler müfessire ait değil de başka zatlara aittir. Müfessirin bu tutumunu şöyle değerlendirmek mümkündür: Sâhibine isnâd edilmeyen bu yorumları müfessir, ya ihmalinden veya unutkanlığından onların asıl sahiplerini zikretmemiş ya da bu görüşleri bilinçli bir şekilde gerçek sahiplerine dayandırmaksızın tefsîrinde kaydetmiştir. Bu sonuncusu biraz daha zayıf bir ihtimaldir. Zira müellifin genel metodu ve ilkesi görüşleri asıl sahibine isnâd etmektir. Belki de bu görüşler herkesçe bilindiği için müfessir tarafından sahiplerinin isminin zikredilmesine gerek duyulmamıştır. Bir diğer ihtimal de kitabı istinsâh edenlerin ihmalî veya gözden kaçırmasıdır. Sebep her ne olursa olsun tefsîrde böyle bir kayıt var ve verilen görüşler -başkalarına ait olduğu halde- asıl sahibine isnâd edilmemiştir. Bu durum muhakkik tarafından da tesbit edilmiştir. Aslında bu türden örnekler eserde sınırlı sayıda mevcuttur⁴⁶.

⁴⁴ Huvvârî, **Tefsîr**, III, 28.

⁴⁵ Huvvârî, **Tefsîr**, IV, 251-252.

⁴⁶ ilgili diğer örnekler için bkz. Huvvârî, **Tefsîr**, II, 181, 410; III, 216.

B- RİVÂYET METOTLARINI KULLANIŞ BİÇİMİ

1- Sûrelere Giriş

Huvvârî, ele aldığı sûrenin tefsîrine başlamadan önce mutlaka o sûre ile ilgili malûmatlar verir. Bu bilgiler kısa olup o sûrenin künyesi niteliğindedir. Burada sûrenin ismi, Mekkî-Medenî oluşu varsa içinde Mekkî veya Medenî âyetlerin varlığı veya miktarı gibi malûmatlar bulunmaktadır. Ayrıca sûrenin isminde bir farklılık varsa bu, muhakkik tarafından eserin yazmaları kaynak gösterilerek dipnotlarda belirtilmiştir. Şimdi bunlarla ilgili birkaç misal verelim:

1- “En’am Sûresinin Tefsîri: Bazılarının görüşüne göre tamamı Mekkîdir. Kelbî ise şöyle demiştir: Sonlarındaki üç Medenî âyet hariç (151-153. âyetler)” şeklinde bilgiler mevcuttur⁴⁷.

2- “Nahl Sûresinin Tefsîri: Sûrenin başından 41. âyetin baş kısmına kadar yerler Mekkî diğerleri ise Medenîdir” şeklinde bir malûmat vardır⁴⁸.

3- “Neml Sûresinin Tefsîri: Tamamı Mekkîdir” şeklinde bir kayıt düşmüştür⁴⁹.

4- “Âdiyât Sûresinin Tefsîri: Tamamı Mekkîdir. Medenî olduğu da söylenmiştir” kaydı bulunmaktadır⁵⁰.

2- Kur’ân’ın Kur’ân’la Tefsîri

Kur’ân’ın Kur’ân’la tefsîrinin ilk ve en önemli bir tefsîr yöntemi olduğu⁵¹ bilinen bir husustur. Nitekim bu hususu Kur’ân’ın kendisi “Sonra onu açıklamak da bize düşer”⁵² şeklinde te’yid etmektedir. Kur’ân-ı Kerim’de aynı konuların farklı yerlerde tekrar edildiği görülmektedir. Bir yerde mutlak olan bir husus başka bir

⁴⁷ Huvvârî, **Tefsîr**, I, 513.

⁴⁸ Huvvârî, **Tefsîr**, II, 359.

⁴⁹ Huvvârî, **Tefsîr**, III, 246. Muhakkik, eserin farklı yazmalarından istifâde ederek düştüğü dipnotta sûrenin şu isimlerine yer vermektedir: “Neml Sûresi”, “İçinde karıncadan bahsedilen Tâ sîn Sûresi” ve “Süleyman sûresi”.

⁵⁰ Huvvârî, **Tefsîr**, IV, 526.

⁵¹ İbn Teymiyye, Takıyyuddîn Ahmed b. Abdulhalîm, **Mukaddime fi Usûli’t-Tefsîr**, (Thk. Mahmûd Muhammed Mahmûd Nassâr), Mektebetü’t-Türâsi’l-İslâmî, Kâhire, trs. s. 93; Mustafa Çetin, **Kur’ân-ı Kerîm’i Anlama Usûlü**, İzmir, 1980, s. 47.

⁵² Kıyamet, 75/19.

yerde mukayyed; mücmel olan bir konu mübeyyen, umûm olan bir konu tahsis edilmektedir⁵³. İşte Kur’ân’ın bir kısmının yine bir diğer kısmıyla tefsîr edilmesine Kur’ân’ın Kur’ân’la tefsîri denir. Ayrıca şunu hemen belirtelim ki, Kur’ân tefsîrinin kaynakları arasında ilk sırada yer alan Kur’ân’ın Kur’ân’la tefsîri bu kaynaklardan sadece biridir. Dolayısıyla Kur’ân tefsîri için yalnızca bu kaynak yeterli gelmemektedir. Bunun yanında diğer kaynakların da -Hz. Peygamber (s.a.s.)’in sünneti ve sahâbe tefsîri gibi- kullanılması gerekmektedir⁵⁴. Nitekim diğer kaynaklarla ilgili açıklama aşağıda yeri geldikçe verilmektedir.

Huvvârî de eserinde bu klasik yöntemi devam ettirerek, birçok yerde bu metoda başvurmuş ve Kur’ân âyetlerini îzâh etmeye çalışmıştır. Bunu yaparken de ekseriyetle âyetleri lâfzen yani metin olarak vermiş; nâdiren de âyetlere işaret etmekle iktifâ etmiştir. Tefsîrinde sıklıkla bu yöntemle başvuran müfessirimiz sadece bu metoda mürâcaat etmekle yetinmez. Diğer kaynakları da kullanır. Örnekleriyle bu yöntemi şu şekilde kullanır.

a- Lafzen Verdiği Âyetler

Örnekler:

1- (إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ يُدَبِّرُ الْأَمْرَ مَا مِنْ شَيْءٍ إِلَّا مِنْ عِنْدِهِ ذُكِّرْكُم بِمَا كُنتُمْ تُكْفِرُونَ) “Kuşkusuz sizin Rabbiniz, gökleri ve yeri altı evrede yaratan, sonra bütün bunları hâkimiyeti altına alan Allah’tır. Bütün işleri O idare eder. O’nun izni olmadıkça hiçbir şefaathçi söz konusu değildir. İşte Rabbiniz olan Allah budur, öyleyse O’na kulluk ediniz. Hala öğüt almıyor musunuz?!” (Yunus, 10/3) âyetinde geçen (فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ) “altı evre”den her bir evrenin bir sene olduğunu belirterek şu âyeti delil getirir: “Kuşkusuz Rabbin katında bir gün, sizin saydıklarınızdan bin yıl gibidir” (Hacc, 22/47)⁵⁵.

2- (وَاللَّائِي يَئِسْنَ مِنَ الْمَحِيضِ مِنْ نِسَانِكُمْ إِنْ ارْتَبْتُمْ فَعِدَّتُهُنَّ ثَلَاثَةَ أَشْهُرٍ وَاللَّائِي لَمْ يَحْضُنَّ وَأُولَاتُ الْأَحْمَالِ أَجَلُهُنَّ أَنْ يَضَعْنَ حَمْلَهُنَّ وَمَنْ يَتَّقِ اللَّهَ يَجْعَلْ لَهُ مِنْ أَمْرِهِ يُسْرًا) “Kadınlarınızdan adet görmekten kesilenlere gelince, eğer şüphelenirseniz, onların iddetleri üç aydır.

⁵³ Cerrahoğlu, *Yahya İbn Sellâm ve Tefsîrdeki Metodu*, s. 63.

⁵⁴ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Hâlis Albayrak, *Kur’ân’ın Bütünlüğü Üzerine (Kur’ân’ın Kur’ân’la Tefsîri)*, Şûle Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 1998, s. 135-153.

⁵⁵ Huvvârî, *Tefsîr*, II, 181.

3- Kur'ân'ın Sünnetle Tefsîri

Kur'ân'dan sonra İslam dininin en önemli temel kaynağı şüphesiz sünnettir. Tefsîrde de Kur'ân'dan sonra ikinci ve en önemli kaynak Hz. Peygamber (s.a.s.)' in sünnetidir⁶¹. Sünnet, Hz. Peygamber (s.a.s.)'in söz, fiil ve takrirlerine denir⁶². Kur'ân'ın kendi kendini tefsîr etmesi, malûm olduğu vechile, mahdûttur. Bu bakımdan Kur'ân'ın tefsîrinde ikinci bir kaynağa ihtiyaç duyulmaktadır. Bu da kuşkusuz Kur'ân'ın tefsîrinde mühim bir yer işgal eden ve ilk müfessir Hz. Peygamber (s.a.s.)'in sünnetidir. Her ne kadar Kur'ân'ın tamamını tefsîr etmemişse de⁶³ sahâbenin, anlamakta müşkilâta uğradığı durumları sorması üzerine -onu beyan etmekte kendi vazifesi olduğu için-⁶⁴ bazı îzâhatlarda bulunmuştur. İşte Huvvârî gerek bu gibi açıklamalar gerekse bunun dışındaki hadîslerden çokça istifâde etmiştir. Hadîsleri verirken -diğer merviyâyâtı naklettiğinde davrandığı gibi- senedleri hazfetmiş ilk râvîyi vermekle yetinmiştir. Konuyla ilgili örnekler şöyledir:

1- (فِيهِ آيَاتٌ بَيِّنَاتٌ مَقَامُ إِبْرَاهِيمَ وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حُجُّ الْبَيْتِ مَنِ اسْتَطَاعَ إِلَيْهِ -
“Orada apaçık deliller, İbrahim'in makamı vardır. Kim oraya girerse güven içinde olur. Hac yapma imkânı olan insanların Allah için Kâbe'yi ziyaret etmeleri farzdır. Kim bunu kabul etmezse bilsin ki,

şahidiz.’ demişlerdi. Bunu kıyamet günü: ‘Biz bundan habersizdik(!)’ dememeniz için yapmıştı.” (Araf, 7/172).

⁶⁰ Huvvârî, *Tefsîr*, I, 91.

⁶¹ Cerrahoğlu, *a.g.e.*, s. 231.

⁶² Ali Yardım, *Hadîs I-II*, Damla Yayınevi, İstanbul, 1997, s. 32-33.

⁶³ Suat Yıldırım, *Peygamberimizin Kur'ân'ı Tefsîri*, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1983, s. 70. Hz. Peygamber Kur'ân'ın tamamını tefsîr etmiştir, diyenler de mevcuttur. Her iki tarafın münâkaşası ve ortaya koyduğu deliller hakkında geniş bir bilgi için aynı esere bakılabilir. Ayrıca bkz. Ömer Dumlu, *Kur'ân Tefsîrinde Yöntem*, Anadolu Yayınları, İzmir, 1998, s. 31-43.

⁶⁴ (بِالْبَيِّنَاتِ وَالزُّبُرِ وَأَنْزَلْنَا إِلَيْكَ الذِّكْرَ لِتُبَيِّنَ لِلنَّاسِ مَا نُزِّلَ إِلَيْهِمْ وَلَعَلَّهُمْ يَتَفَكَّرُونَ) “Açık delillerle ve kitaplarla gönderdik. İnsanlara, kendilerine gönderileni açıklayasın ve düşünüp ibret alsınlar diye sana da bu Kur'ân'ı indirdik.” (Nahl, 16/44).

Allah hiçbir şeye muhtaç değildir.” (Âl-i İmrân, 3/97) âyetini şu hadîs⁶⁵ ile tefsîr etmiştir:

“Hasan, bir adamın şöyle dediğini zikretti: Yâ Resûlallah, dedi, Allah’ın, ‘İnsanların Allah için Kâbe’yi ziyaret etmeleri farzdır.’ şeklindeki şu sözü her yıl için midir? Peygamber (s.a.s.) sustu. Şâyet ‘evet’ deseysen kesinlikle farz olurdu. Eğer farz olsaydı onu (her yıl) yapmazdınız. Öyleyse beni, sizi bıraktığım şekilde bırakın. Sizden öncekilerden helak olanlar, ancak peygamberlerine çokça soru sormaktan ve onlarla anlaşmazlığa düşmekten dolayı helak oldular”⁶⁶.

“Kötü bir söz de yerden koparılmış köksüz bir ağaca benzer.” (İbrahim,14/26) âyeti hakkında şu hadîsi⁶⁷ nakleder:

“Ebû Mûsâ el-Eş’arî şöyle diyerek zikretti: Resûlullah (s.a.s.) şöyle buyurdu: Kur’ân okuyan mü’minin durumu turunçgillere benzer ki, tadı güzeldir. Kur’ân okumayan mü’minin durumu ise hurmaya benzer ki, tadı güzeldir lakin kokusu yoktur. Kur’ân okuyan günahkârların durumu da reyhana benzer ki, kokusu hoş ama tadı acıdır. Kur’ân okumayan günahkârların durumu ise ebûcehil karpuzuna benzer ki, tadı da acıdır kokusu da yoktur”⁶⁸.

ذكر الحسن أن رجلاً قال : يا رسول الله، قوله الله : (وَلِلَّهِ عَلَى النَّاسِ حِجُّ الْبَيْتِ) ، أفي كل عام يا رسول الله؟ فسكت النبي عليه السلام، ثم قال : والذي نفسي بيده، لو قلت نعم لوجبت ما قمتم بها، ولو تركتموها لكفرتم فذروني ما تركتكم. وزاد فيه بعضهم: فذروني ما تركتكم ، فإنما هلك من هلك ممن كان قبلكم بكثرة سؤالهم، واختلافهم عليهم.

Bkz. İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd, **es-Sünen**, Kitâbü'l-Menâsik, Bâbü Farzi'l-Hacc, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût-Lübân, trs., II, 405-406, h.n.: 2884; Müslim, **a.g.e.**, Kitâbü'l-Hacc, Bâbü Farzi'l-Hacci Merraten fi'l-'Umr, IX, 65, h.n.: 1337.

⁶⁶ Huvvârî, **Tefsîr**, I, 301.

ذكر أبو موسى الأشعري قال: قال رسول الله (ص) : مثل المؤمن الذي يقرأ القرآن مثل الاترجة طعمها طيب وريحها طيب. ومثل المؤمن الذي لا يقرأ القرآن مثل التمرة طعمها طيب ولا رائحة لها. ومثل الفاجر الذي يقرأ القرآن مثل الريحانة ريحها طيب و طعمها مر. ومثل الفاجر الذي لا يقرأ القرآن مثل الحنظلة طعمها مر ولا ريح لها.

Bkz. el-Buhârî, **a.g.e.**, Kitâbü Tefsîri'l-Kur'ân, Bâbü Fadli'l-Kur'ân Alâ Sâiri'l-Kelâm, III, 231; Müslim, **a.g.e.**, Kitâbü Salâti'l-Müsâfirîn ve Kasrihâ, Bâbü Fadleti Hâfizi'l-Kur'ân, VI, 73, h.n.: 797; İbn Mâce, **a.g.e.**, Mukaddime, Bâbü Men Tealleme'l-Kur'âne ve Allemeh, I, 129-130, h.n.: 214.

⁶⁸ Huvvârî, **Tefsîr**, II, 328.

4- Kur'ân'ın Sahâbe Sözüyle Tefsîri

Sahâbe, Kur'ân'ın tefsîrinde Hz. Peygamber (s.a.s.)'den sonra gelen en önemli ve güvenilir kaynaktır. Zira onlar, hem Kur'ân'ın dili olan Arapça'nın -kendi ana dilleri olması hasebiyle- inceliklerine vâkîf hem nüzûlüne yakînen şahit olmuş, onu yaşamış ve sağlam bir îmâna sahip hem de Kur'ân'ın en büyük müfessiri Hz. Peygamber (s.a.s.)'e yakın olmuş, onunla birlikte yaşamış ve bilmediklerini ona sormuş üstün şahsiyetli seçkin kimselerdir⁶⁹. Bu bakımdan müfessirler sahâbenin yaptığı tefsîre büyük önem vermişlerdir. Müfessirimiz Huvvârî de buna büyük önem verenlerdendir. Çoğunlukla, Hz. Ali (40/660), Hz. Ömer (23/643), Hz.Âişe (57/678), İbn Mesûd (32/652), İbn Abbâs (68/687), İbn Ömer (71/690), Enes b. Mâlik (93/711), Ebû Hureyre (58/678), Übey b. Ka'b (30/651) ve az da olsa Hz. Osmân (35/655) gibi önde gelen sahâbenin görüşlerine yer vermektedir. Bunların çoğunu İbn Abbâs kanalıyla gelen rivâyetler oluşturmaktadır. İlgili misaller şunlardır:

(وَالَّذِينَ إِذَا فَعَلُوا فَاحِشَةً أَوْ ظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ ذَكَرُوا اللَّهَ فَاسْتَغْفَرُوا لِذُنُوبِهِمْ وَمَنْ يَغْفِرُ اللَّهُ إِلَّا اللَّهُ -
Onlar, kötü bir iş yaptıklarında ya da kendilerine yazık ettiklerinde Allah'ı hatırlarlar, günahlarının bağışlanmasını dilerler. - Allah'tan başka günahları hiçbir kimse bağışlayamaz.- Onlar, yaptıkları hatalarında bile bile ısrâr etmezler.” (Âl-i İmrân, 3/135) âyeti bağlamında İbn Abbâs'tan şunu nakleder:

“Kulun, ölünceye kadar devam ettiği bütün günahlar kebîredir. Kulun, ölmeden önce tevbe ettiği hiçbir günah kebîre değildir”⁷⁰.

2- Konuyla ilgili bu örnek ise Tevbe Sûresinin başında geçmektedir ki, sûrenin başında bismelenin neden bulunup bulunmadığıyla ilgilidir. Şöyle ki:

“İbn Abbâs'ın şöyle dediğini zikrettiler: Osmân b. Affân'a şöyle dedim: Uzun olup Berâe (Tevbe) ile birlikte yüzler grubundan olduğu halde, Enfâl'i, nasıl oldu da böyle yaptınız ve aralarına (بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ)⁷¹ satırını yazmadınız? Şöyle dedi:

“Resûlullah (s.a.s.)'a üç, dört, beş ile bundan daha az ve daha çok âyet bir arada iniyordu. Şu şu âyeti, şu şu sûrede, şu şu yere koyun, diyordu. Vefat ettiğinde,

⁶⁹ İbn Teymiyye, a.g.e., s. 96; Cerrahoğlu, a.g.e., s. 234; Dumlu, a.g.e., s. 43-60.

⁷⁰ Huvvârî, Tefsîr, I, 316.

⁷¹ “Rahmeti her şeyi kuşatan ve çok bağışlayan Allah'ın adıyla”

bize Enfâl hakkında hiçbir şey söylemedi. Biz de baktık ve gördük ki, ikisinin de anlatımı birbirine benziyor. İkisini bir yaptık ve aralarına (بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ) ibâresini koymadık⁷².

5- Kur'ân'ın Tâbiûn Sözüyle Tefsîri

Sahâbeden sonraki nesil olup onlarla görüşen Müslüman kimselere tâbiûn denmektedir⁷³. Bu tabakanın, İslâm dini ile ilgili bilgi ve rivâyetlerin bize kadar ulaşmasında büyük katkıları olmuştur. Kur'ân-ı Kerim'de kendilerinden bahsedilmesi⁷⁴ Peygamber (s.a.s.)'le birlikte olmuş ve Kur'ân'ın nüzûlünü yaşamış sahâbeyle birebir görüşmeleri ve onlardan nakillerde bulunmaları gerek tefsîrde ve gerekse hadîste onları önemli kılmaktadır. Her ne kadar bazı alimler bu nesilden gelen rivâyetleri almaktan sakınmışlarsa da⁷⁵ bir çoğu⁷⁶ ve -bu arada- müfessir Huvvârî de bu tabakadan gelen rivâyetlere ehemmiyet vermişlerdir. O, bu yolla gelen rivâyetleri aktarırken, daha ziyade, Hasan-ı Basrî (110/728), Kelbî (146/763), Mücâhid (104/722), Süddî (127/744), Katâde (118/736), Atâ b. Ebî Rebâh (114/732) ve Saîd b. Cübeyr (94/713) gibi zevattan istifâde etmiştir. Bunlardan Hasan-ı Basrî ve Kelbî'nin önemli bir yer tuttuğunu belirtmek gerekir. Konuya âit örnekler şöyledir:

1- (فِيمَا رَحْمَةً مِنَ اللَّهِ لَئِن لَّهُمْ وَلَوْ كُنْتَ فَظًا غَلِيظَ الْقَلْبِ لَانْفَضُّوا مِنْ حَوْلِكَ فَاعْفُ عَنْهُمْ وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُتَوَكِّلِينَ) **“Allah'ın rahmeti sayesinde onlara yumuşak davrandın. Şâyet sen kaba, katı kalpli biri olsaydın etrafından dağılıp giderlerdi. Onları affet ve onlar için bağışlanma dile. İşlerde onlarla istişare et. Bir şeye kesin karar verince de artık Allah'a güven. Kuşkusuz**

⁷² Huvvârî, Tefsîr, II, 111.

⁷³ Ali Yardım, a.g.e., s. 74.

⁷⁴ (وَالسَّابِقُونَ الْأَوَّلُونَ مِنَ الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ وَالَّذِينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسَانٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ وَأَعَدَّ لَهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي تَحْتِهَا) **“Muhacirlerden ve Ensardan ilk inanlar ve iyilikte olanlara uyanlardan Allah razı olmuştur. Ve onlar da O'ndan razı olmuşlardır. Allah onlara içlerinden ırmaklar akan, sonsuza dek kalacakları cennetler hazırlamıştır. İşte büyük başarı budur.”** (Tevbe, 9/100) bkz. Elmalılı M. Hamdi Yazır, **Hak Dîni Kur'ân Dili**, Eser yayınları, trs., IV, 2606-2607.

⁷⁵ İsmail Cerrahoğlu, **Tefsîr Tarihi**, D.İ.B.Y., Ankara, 1988, II, 131; Sadreddin Gümüş, **Kur'ân Tefsîrinin Kaynakları**, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1990, s. 99-100; Muhsin Demirci, **Tefsîr Usûlü ve Tarihi**, M.Ü.İ.F.V.Y., İstanbul, 2001, s. 300-301.

⁷⁶ Gümüş, a.g.e., s. 100-102; Demirci, a.g.e., s. 301-303.

Allah kendisine güvenenleri sever.” (Âl-i İmrân, 3/159) âyetinin tefsîrinde Huvvârî, (وَاسْتَغْفِرْ لَهُمْ وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ) **“Onlar için bağışlanma dile ve işlerde onlarla istişâre et.”** kısmı için Hasan’ın şöyle dediğini aktarmaktadır:

“Yeryüzünde, Resûlullah (s.a.s.)’tan daha güzel görüş beyân eden kimse yoktur. Onun ashâbıyla meşveret yapmasına da ihtiyacı yoktur. Fakat Allah bununla Müslümanların tatmîn olmasını istedi ki, bu da Resûlullah’ın onlarla istişâre etmesiyle olur. Meşveret, hakkında Allah’ın savaşıla vb. ile ilgili herhangi bir hüküm, emir ve yasak indirmedeği şeydir”⁷⁷.

2- (وَإِذَا جَاءُوكُمْ قَالُوا آمَنَّا وَقَدْ دَخَلُوا بِالْكَفْرِ وَهُمْ قَدْ خَرَجُوا بِهِ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا كَانُوا يَكْتُمُونَ) **“Size geldiklerinde: ‘inandık’ derler. Oysa onlar, sizin yanınıza kâfir olarak çıkmışlardır. Allah onların içlerinde gizlediklerini çok iyi bilmektedir.”** (Mâide, 5/61) âyetiyle ilgili olarak Kelbî’nin şöyle dediğini rivâyet etmektedir:

“Onlar Ehl-i Kitâbın münâfiklarıdır. Resûlullah (s.a.s.)’ın huzuruna girdiklerinde ‘inandık’ derler. Oysa Peygamberin huzuruna girdiklerinde kâfir olarak girmişler, ondan dinledikleri hiçbir şey kendilerine fayda vermemiş ve kâfir olarak yanından ayrılmışlardır. Onlar Yahûdilerdir”⁷⁸.

6- Âyetin Kırâatlerle Tefsîri

Kırâat, Kur’ân-ı Kerim’in kelimelerin üzerinde med, kasır, hareke, sükûn, nokta ve i’râb açısından olan değişiklikler olarak tanımlanmaktadır⁷⁹. Bu tür okuyuş farklılıklarının ortaya çıkmasındaki temel neden, Hz. Peygamber (s.a.s.)’in okuma ve anlamada kolaylık ve rahatlık olsun diye sahâbelerine izin vermesinden kaynaklanmaktadır⁸⁰. Bu arada, buna Arapça’nın yapısından kaynaklanan durumu da ilave etmek gerekir⁸¹.

Huvvârî, bu gibi kırâat farklılıklarına eserinde çokça yer vermiş, âyetlerin mânâlarındaki maksadı ortaya koymak için sık sık bunlardan istifâde etmiş ve bunu

⁷⁷ Huvvârî, **Tefsîr**, I, 327.

⁷⁸ Huvvârî, **Tefsîr**, I, 483.

⁷⁹ Cerrahoğlu, **Tefsîr Usûlü**, s. 102.

⁸⁰ Cevdet Bey, **Tefsîr Usûlü ve Tarihi**, (Haz. Mustafa Özel), Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2002, s. 18; Osman Keskiöğlu, **Kur’ân Tarihi**, (Önsöz ve Dipnotları yazar: Osman Nebioğlu), Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, trs., s. 103; Demirci, **a.g.e.**, s.122.

⁸¹ Keskiöğlu, **a.g.e.**, s. 102.

yapmakla bu işe ne derece ehemmiyet verdiğini ortaya koymuştur. O, bunu yaparken daha ziyade, âyetin kaç değişik şekilde okunduğunu, bunun yanında âyetin muhtelif şekillerdeki kırâatine göre aldığı mânâyı -çoğu kez âyetin okunuşunu verirken kaynak belirtmez- ve bazen de âyetin bir diğer okunuşunu vermek sûretiyle nasıl bir metot izlediğini bize ihsas etmektedir. Kırâatle ilgili rivâyetleri, çoğunlukla, İbn Mesûd, İbn Abbâs, Übey b. Ka‘b, Hasan-ı Basrî ve Mücâhid gibi zatlardan nakletmiştir. Şimdi müellifin bu yöntemini misalleriyle ortaya koymaya çalışalım:

a- Kaynak Belirtmeden Âyetin Okunuşunu Vermesi

Örnekler:

1- (قُلْ بِفَضْلِ اللَّهِ وَبِرَحْمَتِهِ فَبِذَلِكَ فَلْيَفْرَحُوا هُوَ خَيْرٌ مِمَّا يَجْمَعُونَ) “De ki, ‘Bütün bunlar, Allah’ın lütfu ve rahmetiyledir.’ Buna sevinsinler. Bu, onların biriktirdiklerinden daha iyidir.” (Yunus, 10/58) âyetinin tefsîrinde, müfessir, (فَلْيَفْرَحُوا) “sevinsinler” kısmı için müminlerin kastedildiğini belirterek bazılarının bunu (فَلْتَفْرَحُوا) “sevininiz” şeklinde okuduğunu kaynak belirtmeden, yani bunun kim tarafından böyle kırâat edildiğini söylemeden rivâyette bulunmuştur⁸².

2- (فَقَالُوا رَبَّنَا بَاعِدْ بَيْنَ أَسْفَارِنَا وَظَلَمُوا أَنْفُسَهُمْ فَجَعَلْنَا لَهُمْ أَحَادِيثَ وَمَرَّقْنَا لَهُمْ كُلَّ مُمَرَّقٍ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّكُلِّ صَبَّارٍ شَكُورٍ) “Onlar: ‘Ey Rabbimiz, bizim yolculuk mesafelerimizi uzat’ dediler. Ve kendilerine yazık ettiler. Biz de onları dillerde dolaşır sözler haline getirdik. Onları tamamen darmadağın ettik. Kuşkusuz bunlarda, çok sabreden ve çok şükreden herkes için kesin işaretler vardır.” (Sebe’, 34/19) âyetinde geçen (بَاعِدْ) “uzat” kelimesi için, müfessir, kaynak belirtmeden bazılarının bunu (بَاعِدْ) “uzat/aç” şeklinde, bazılarının ise (بَعِدْ) “uzaklaştır” şeklinde, bazılarında (بَعِدْ) “uzak, irak oldu” şeklinde okuduğunu belirterek nakilde bulunmuştur⁸³.

Ayrıca şunu hemen belirtmek gerekir ki, müellif, eserinde, bu türden örneklere sıkça yer vermektedir⁸⁴.

⁸² Huvvârî, *Tefsîr*, II, 199.

⁸³ Huvvârî, *Tefsîr*, III, 395.

⁸⁴ Örnek için bkz. Huvvari, *Tefsîr*, I,135, 236; II, 146, 199; III, 154, 375; IV, 476, 479.

b- Âyetin Farklı Kırâatlere Göre Aldığı Mânâyı Belirtmesi

Örnekler:

1- (وَهُوَ الَّذِي أَنشَأَكُم مِّن نَّفْسٍ وَاحِدَةٍ فَمُسْتَقَرٌّ وَمُسْتَوْدَعٌ قَدْ فَصَّلْنَا الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَفْقَهُونَ) “Sizi bir candan yaratan odur. Bundan sonra annelerinizin rahmine ve babalarınızın sulbüne yerleştirildiniz. Biz anlayan toplum için, âyetleri ayrıntılı bir şekilde açıkladık.” (Enâm6/98) âyetindeki (فَمُسْتَقَرٌّ وَمُسْتَوْدَعٌ) “ana rahmi ve baba sulbü” kelimelerinin iki şekilde okunduğunu bunlarında (فَمُسْتَقَرٌّ وَمُسْتَوْدَعٌ) ve (فَمُسْتَقَرٌّ وَمُسْتَوْدَعٌ) şeklinde olduğunu belirterek şu nakilde bulunur:

“İbn Abbâs’tan zikrettiler ki, o, bunu şöyle okuyordu: (مُسْتَقَرٌّ) (فَمُسْتَقَرٌّ وَمُسْتَوْدَعٌ) rahim, (مُسْتَوْدَعٌ) ise sulb anlamına gelmektedir. Hasan da şöyle okuyordu: (مُسْتَقَرٌّ) (مُسْتَقَرٌّ) yani (مُسْتَقَرٌّ) eceli açısından doğduğu günden öldüğü günü kadar ki dönemdir. (مُسْتَوْدَعٌ) ise kabre konduğu günden dirilteceği güne kadar ki dönemdir.”

Daha sonra İbn Abbâs ve Hasan’ın kırâatleri hakkında yaptığı açıklamalara dayanak olabilecek âyetleri sunmaktadır⁸⁵.

2- (وَقَرَأْنَا فَرَقْنَاهُ لِتَقْرَأَهُ عَلَى النَّاسِ عَلَى مُكْثٍ وَنَزَّلْنَاهُ تَنزِيلًا) “Biz, Kur’ân-ı parça parça indirdik ki, insanlara ağır ağır okuyasın. Biz onu peyder pey indirdik.” (İsra, 17/106) âyetindeki (فَرَقْنَاهُ) “parça parça indirdik” kelimesini burada olduğu gibi şeddesiz okuyan kimse şöyle demiştir: Yani Allah Kur’ân da hakk ile bâtılın helâl ile harâmın arasını ayırmıştır. Hasan ise onu şeddeli okuyor ve şöyle diyordu: (وَقَرَأْنَا) (فَرَقْنَاهُ) “Biz Kur’ân-ı parça parça ayırdık” yani şöyle demiştir: Allah onu parça parça ayırdı. Ne demek istediğine erişinceye kadar onu, günbegün aybeay yılbeyıl onu indirdi”⁸⁶.

c- Âyetin Kaç Şekilde Okunduğunun Belirtmesi

Huvvârî, âyetin kırâatine yer verirken en çok kullandığı yöntemlerden biri de tefsîrini yaptığı âyetini kaç değişik şekilde okunduğunu belirtmesidir. Bunu yaparken çoğunlukla şu iki kalıp ifâdeyi kullanır:

⁸⁵ Huvvârî, Tefsîr, I, 548.

⁸⁶ Huvvârî, Tefsîr, II, 446.

c.1- (وهى تقرأ على وجهين) “İki Türlü Okunur” Şeklinde Olanlar

Örnekler:

1- (أَمْ حَسِبَ الَّذِينَ اجْتَرَحُوا السَّيِّئَاتِ أَنْ نَجْعَلَهُمْ كَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ سَوَاءً مَحْيَاهُمْ وَمَمَاتِهِمْ سَاءَ مَا يَحْكُمُونَ) “Kötülükleri yapanlar, yoksa, kendilerini yaşamlarında ve ölümlerinde inanıp yararlı iş yapanlarla bir tutacağımızı sandılar?! Ne kötü hüküm veriyorlar!” (Casiye, 45/21) âyetindeki (سَوَاءً مَحْيَاهُمْ وَمَمَاتِهِمْ) kısmının iki şekilde okunduğunu belirterek şöyle devam eder:

“Mücâhid’in okuyuşu ref ilelidir: (سَوَاءً). Yani mü’minin ölümü de yaşaması da birdir. O dünyada da mümindir, âhirette de mümin. Kâfir de hem dünyada kâfirdir hem de âhirette kâfir.

Hasan’ın okuyuşu ise (سَوَاءً) şeklinde nasb ilelidir. Yani bu eşitlik müşrik ve mü’min olmaları mânâsına göredir. Yani (aslında) eşit olmadıkları halde müşriklerin zannettikleri duruma göre eşittirler. Yani müminler îmân üzere ölürlerse cennetle rızıklandırılırlar. Müşriklere gelince onlar da şirk üzere ölürlerse, ateşe girerler”⁸⁷.

2- (فَرُوحٌ وَرِيحَانٌ وَجَنَّةٌ نَعِيمٌ) “Ona rahatlık, güzel kokular ve nimet cenneti vardır.” (Vâkıa, 56/89) âyetinde geçen (فَرُوحٌ) kelimesinin (رُوحٌ) ve (رُوحٌ) şeklinde iki türlü okunduğunu belirterek şunları söylemektedir:

“Hasan, bunu ر /râ’nın dammesiyle (رُوحٌ) şeklinde okuyordu. (رُوحٌ) hakkında Hasan’ın tefsîri, cennetteki uzun yaşam şeklindedir. Kelbî’nin okuyuşu ise (رُوحٌ) şeklindedir. Yani rahatlık demektir”⁸⁸.

c.2- (وهى تقرأ على وجه آخر) “Başka Türlü de Okunur” Şeklinde Olanlar

Örnekler:

1- (فَاصْبِرْ عَلَىٰ مَا يَقُولُونَ وَسَبِّحْ بِحَمْدِ رَبِّكَ قَبْلَ طُلُوعِ الشَّمْسِ وَقَبْلَ غُرُوبِهَا وَمِنْ آنَاءِ اللَّيْلِ فَسَبِّحْ) “Onların söylediklerine sabret. Güneşin doğmasından ve batmasından önce rabbini övgüyle an. Gündüzün belli vakitlerinde de buna devam et ki, mutlu olasın” (Taha, 20/130) âyetinin son kısmında geçen (لَعَلَّكَ تَرْضَى) “ki, mutlu olasın” ifâdesi için Hasan’dan şunu nakletmektedir:

⁸⁷ Huvvârî, Tefsîr, IV, 139.

⁸⁸ Huvvârî, Tefsîr, IV, 286.

“Ki, mutlu olasın” yani, muhakkak ki, sen amelinin sevâbına nâil olacaksın. Başka bir şekilde daha okunur: (لَعَلَّكَ تُرَضَى) “**ki, mutlu edilesin.**” Yani, âhirette amelinin sevâbıyla mutlu edilirsin. Yani Allah seni sevâpla mutlu edecektir”⁸⁹.

2- (إِنَّكَ لَا تَسْمَعُ الْمَوْتَى وَلَا تَسْمَعُ الصَّمَّ الدُّعَاءَ إِذَا وُلِّوْا مُذْبِرِينَ) “**Ölüye duyuramazsın, sırtlarını dönüp gittikleri takdirde sağırlara da çağırımı duyuramazsın.**” (Neml, 27/80) âyetindeki (وَلَا تَسْمَعُ الصَّمَّ الدُّعَاءَ) “**Sağırlara da çağırımı duyuramazsın.**” kısmının (وَلَا يَسْمَعُ الصَّمَّ الدُّعَاءَ) “**sağırlar çağırımı duyamaz.**” şeklinde başka bir vecihle daha okunduğunu belirterek şöyle demektedir:

“Çünkü, sağır sırtını dönüp gittiği zaman çağırımı duyamaz. Kâfirin durumu budur. Yani, sırtını dönüp gittiği zaman, yani hidâyetten yüz çevirip onu inkâr ederek gittiği zaman, hidâyeti duyamaz. Yani, duymayan sağır gibi. Hasan da bu kısmı böyle okuyordu”⁹⁰.

7- Nüzûl Sebepleri

Kur’ân-ı Kerim’in toptan, tek bir seferde indirilmediği -daha iyi anlaşılın diye- peyderpey, parça parça yani âyet âyet veya küçük sureler veyahut bir kaç âyet bir arada olduğu halde indirildiği⁹¹ yine kendisi tarafından bildirilmektedir⁹². Kur’ân’ın bu nüzûl süreci yaklaşık yirmi üç sene zarfında tamamlanmıştır. Kur’ân’ın parça parça nazil olduğu bu vetîrede -her âyet için olmasa bile- bir çok âyetin, bâhusûs ahkâm âyetlerinin, bir sebebe binâen indiği bilinmektedir. İşte Kur’ân âyetlerinden herhangi birinin veya birkaçının inişine neden olan olay veya duruma nüzûl sebebi denmektedir⁹³. Nüzûl sebepleri herhangi bir olay veya gelişme olduğu gibi yöneltilen sorular karşısında Hz. Peygamber (s.a.s.) tarafından halledilmesi ve cevaplandırılması gereken bazı meseleler de olmuştur. Bu durumda, âyetlerin ifâde ettiği hakîkî mânâları ortaya koymak ve murâd edilen ahkâmı doğru bir şekilde tespit

⁸⁹ Huvvârî, **Tefsîr**, III, 60.

⁹⁰ Huvvârî, **Tefsîr**, III, 264.

⁹¹ Kur’ân’ın peyderpey nüzûlünün hikmetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Subhî es-Sâlih, **Kur’ân İlimleri**, (Trc. M. Said Şimşek), İstanbul, 1994, s. 50-64; Abdurrahman Çetin, **Kur’ân İlimleri ve Kur’ân-ı Kerim Tarihi**, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982, s. 60-64; Muhammed Ali Sâbûnî, **Kur’ân İlimleri**, (Çev. Zeynel Abidin Tathlıhoğlu), İnsân Yayınları, İstanbul, 1996, s. 45-56.

⁹² Bkz. İsrâ, 17/106.

⁹³ Bkz. Hâlis Albayrak, **Tefsîr Usûlü**, Şûle Yayınları, İstanbul, 1996, s. 159.

etmek için sebab-i nüzûllerini bilmenin büyük önemi hâiz olduğu⁹⁴ herkesçe malûmdur. Ancak âyetlerden maksûdun ortaya konmasını sadece buna bağlamak da doğru bir yaklaşım değildir. Nitekim her âyetin bir sebab-i nüzûlü de yoktur. Bu konudaki gerçekçi yaklaşım bize göre, hükmün illeti ile sebepler arasındaki bağı ortaya koymaktan geçer. Bununla birlikte Kur'ân'ın nüzûl sebebi ancak onun iniş dönemine şâhid olan ve onu rivâyet etmede büyük ehemmiyet gösteren kimselerden işitme ile tesbit edilir. Bunun dışında Kitâb'ın nüzûl sebepleriyle ilgili herhangi bir söz söylemek uygun düşmez⁹⁵. Bu bakımdan Kur'ân'ın nüzûlüne şahit olmalarından dolayı sahâbenin bu konudaki yeri ve önemi de büyüktür. Nitekim bunu daha önce belirtmiştik⁹⁶.

Huvvârî, tefsîrinde, sebab-i nüzûl ile ilgili rivâyetleri göz ardı etmemiş, onlardan bolca istifâde etmiş ve âyetleri nüzûl sebepleri ışığında tefsîr etmiştir. Bunu yaparken de ekseriyetle aşağıdaki kalıp ifâdeleri istimâl etmiştir:

فأنزل الله عز وجل...	(Bunun üzerine Allah [c.c.] indirdi...)
قد أنزلت عليه هذه الآية...	(Bu âyet, ona indirildi...)
فأنزل الله مصداق عمر...	(Allah, Ömer'in onayını indirdi...)
فأنزل الله هذه الآية...	(Allah, bu âyeti indirdi...)
فنزلت هذه الآية...	(Bunun üzerine bu âyet nâzil oldu...)
ونزل جبريل عليه السلام فقال...	(Cebrâîl [a.s.] indi ve şöyle dedi...)
فاطلع الله نبيه على ذلك...	(Allah, peygamberini buna eriştirdi...)
في نزلت هذه الآية...	(Bu âyet, benim hakkımda nâzil oldu...)
فنزل هاتان الآيتان...	(Sonra bu iki âyet nâzil oldu...)
نزلت في عمار بن ياسر وأصحابه...	(Ammâr b. Yâsir ve arkadaşları hakkında indi...)

⁹⁴ Subhi es-Sâlih, **a.g.e.**, s. 139; M. Tayyib Okiç, **Tefsîr ve Hadîs Usûlünün Bazı Meseleleri**, Nûn Yayıncılık, İstanbul, 1995, s.55; Abdurrahman Çetin, **a.g.e.**, s. 235.

⁹⁵ el-Vâhidî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed, **Esbâbü'n-Nüzûl**, (Tdk. ve Thr. 'Îsâm b. Abdu'l-Muhsin el-Hamîdân), Dâru'z-Zehâir, Beyrut, 2004, 3. Baskı, s. 8; Krş. el-Vâhidî, Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed, **Esbâb-ı Nüzûl**, (Trc. Necatî Tetik ve Necdet Çağıl), İhtar Yayıncılık, İstanbul, 1997, 2. Baskı, s. 10.

⁹⁶ Bkz. **Kur'ân'ın Sahâbe Sözüyle Tefsîri** bölümüne, s. 56.

... فلبلغنا أن هذه الآية نزلت عند ذلك... (Bu âyetin şu durumda nâzil olduğu bize ulaştı...)

... فانزل الله جواباً لقولهم... (Bunun üzerine Allah, onların sözlerine cevap olarak indirdi...)

Müfessir, tesbit ettiğimiz kadarıyla, bu konuda şu metodu takip etmiştir:

a- Bir Âyet İçin Tek Bir Nüzûl Sebebi Belirtmesi

Örnekler:

1- **قَدْ نَرَى تَقَلُّبَ وَجْهِكَ فِي السَّمَاءِ فَلتُوَلِّيَنَّكَ قِبْلَةً تَرْضَاهَا فَوَلِّ وَجْهَكَ شَطْرَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ وَحَيْثُ مَا كُنْتُمْ فَوَلُّوا وُجُوهَكُمْ شَطْرَهُ وَإِنَّ الَّذِينَ أُوتُوا الْكِتَابَ لَيَعْلَمُونَ أَنَّهُ الْحَقُّ مِنْ رَبِّهِمْ وَمَا اللَّهُ بِغَافِلٍ عَمَّا يَعْمَلُونَ**
“Biz, senin sık sık yüzünü göğe çevirip durduğunu elbette görmekteyiz. Bu sebeple seni, memnun olacağın bir kıbleye döndüreceğiz. Artık yüzünü Kâbe’ye çevir. Bundan sonra da nerede olursanız olun, yönünüzü ona doğru çeviriniz. Kendilerine kitap verilenler, bunun, Rableri tarafından gerçekleştirildiğini kesinlikle bilmektedirler. Allah onların yaptıklarından asla habersiz değildir.”
(Bakara, 2/144) âyetiyle ilgili olarak şunu nakletmektedir:

“Kelbi’nin tefsîrine göre, Resûlullah (s.a.s.) Cebrâîl’e şöyle dedi: İstiyorum ki, Rabbim beni Yahûdîlerin kıblesinden başka bir yöne çevirsin. Cebrâîl de şöyle dedi: Ben ancak senin gibi bir kulum. Rabbine dua et ve ondan iste. Sonra Cebrâîl yükseldi. Allah Resûlü de istediği şeyi Cebrâîl’in getirmesini dileyerek göğe yüzünü çevirmeye başladı. Allah da şöyle inzâl buyurdu:

“Biz, senin sık sık yüzünü göğe çevirip durduğunu elbette görmekteyiz. Bu sebeple seni, memnûn olacağın bir kıbleye döndüreceğiz⁹⁷.”

2- **يَا أَيُّهَا النَّبِيُّ لِمَ تُحَرِّمُ مَا أَحَلَّ اللَّهُ لَكَ تَبْتَغِي مَرْضَاةَ أَزْوَاجِكَ وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ**
“Ey Peygamber, eşlerini memnûn etmek arzusuyla, niçin Allah’ın sana helâl kıldığını kendine yasaklıyorsun? Allah çok bağışlayıcı ve çok merhametlidir.”
(Tahrim, 66/1) âyeti için şu sebab-i nüzûlü aktarmaktadır:

“Peygamber (a.s.) Ümm-i İbrahim’i kendine yasaklamıştı. Bunu diğer eşleri dışında Hafsa’ya sır olarak söyledi. Nihâyet Hafsa babasını ziyaret edip döndü. Resûlullah (s.a.s.)’ı evde Mâriye’yle yani Ümm-i İbrahim’le birlikte gördü. Mâriye çıktığında Hafsa, Allah Resûlü (s.a.s.)’nün huzuruna girdi. Ve şöyle dedi: Ama ben

⁹⁷ Huvvârî, Tefsîr, I, 154-155; Krş. el-Vâhidî, a.g.e., s. 43.

evde seninle beraber olanı gördüm. O da şöyle dedi: Vallahi seni memnûn edeceğim. O bana harâmıdır. Bundan hiç kimseye bahsetme. Bazıları şöyle dedi: Âişe'ye bahsetme. Hafsa ayrıldı. Âişe'ye gitti ve ona haber verdi. İkisi birbirine destek veriyordu. Yani yardımlaşıyordu, Peygamber (a.s.)'in eşlerine karşı. Bunun üzerine Yüce Allah bu âyeti indirdi⁹⁸.

b- Bir Âyet İçinden Birden Fazla Nüzûl Sebebi Belirtmesi

Örnekler:

1- (يَسْأَلُونَكَ عَنِ الْأَهْلِ قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ وَالْحَجِّ وَلَيْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنِ اتَّقَى وَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ أَبْوَابِهَا وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ) “Sana yeni doğan ayların nedenini soruyorlar. De ki: ‘Onlar insanlar ve hac için vakit bildiren ölçülerdir. İyilik evlere arka taraflardan girmeniz değildir. Fakat asıl iyilik Allah’ın emrine aykırı davranmaktan sakınanların yaptığıdır. Evlere kapılarından girin ve Allah’ın emrine aykırı davranmaktan sakının ki kurtuluşa eresiniz.’” (Bakara, 2/189) âyeti için Huvvârî, şu esbâb-ı nüzûl rivâyetlerini aktarmaktadır:

“Bazı müfessirler şöyle diyerek zikrettiler: Bize zikredildi ki, onlar, Resûlullah (s.a.s.)’a, bu yeni doğan ayları da nerden çıkardın? diye sordular. Bunun üzerine Allah bu âyeti indirdi: (قُلْ هِيَ مَوَاقِيتُ لِلنَّاسِ) “De ki onlar insanlar için vakit bildiren ölçülerdir.” Yani, oruçları, iftârları, hacları, kadınlarının iddeti ve borçlarını ödeme zamanları için.”

“Berâ b. Âzib şöyle diyerek anlattı: Müşrikler ihrâma girdikleri zaman hiçbiri eve, kapısından girmez; ancak duvara tirmânâarak girerdi. Bunun üzerine Allah bu âyeti indirdi.”

“Hasan şöyle dedi: Onlardan biri câhiliye döneminde sefere çıkmak istediği zaman, seferini tamamlamadan, çıktığı kapıdan evine girmezdi. Ancak kapıyı kapatır, arka tarafından kapıya gelirdi. Bununla yakınlaşıyorlardı. Zira dinlerinde bunun olduğunu iddiâ ediyorlardı. Bu, şeytanın onların içine soktuğu bir şeydir. Bunun üzerine Allah inzal buyurdu.”

“Kelbi de şöyle dedi: İhramda olduklarında evlere kapılarından girmezlerdi. Ancak onlardan biri evin arka tarafında bir delik açmak sûretiyle girip çıkardı. Veya

⁹⁸ Huvvârî, *Tefsîr*, VI, 378; Krş. el-Vâhidî, *a.g.e.*, s. 438-439.

bir merdiven alıp inip çıkardı. Humus⁹⁹tan olanlar bundan hariçtir. Humus; Kureyş, Kinâne, Huzâa ve Beni Âmir b. Sa‘saadır. Onlar, hac günlerinde süzme peynir toplamazlar, yağ eritip süzdürmezler, post ve kıl eğiemezlerdi. İnsanlar için helal kılınan bu hususlar onlara göre kendilerine harâm kılınmıştı ve yaptıkları şeyler konusunda insanlara harâm kılınanlar da kendileri için helal kılınmıştı. Bunun üzerine Allah bu âyeti indirdi¹⁰⁰.

(يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتَ النَّبِيِّ إِلَّا أَنْ يُؤْذَنَ لَكُمْ إِلَى طَعَامٍ غَيْرٍ نَاطِرِينَ إِنَاهُ وَلَكِنْ إِذَا-
دُعِيتُمْ فَادْخُلُوا فَإِذَا طَعِمْتُمْ فَانْتَشِرُوا وَلَا مُسْتَأْنِسِينَ لِحَدِيثٍ إِنَّ ذَلِكَ كَانَ يُؤْذِي النَّبِيَّ فَيَسْتَحْيِي مِنْكُمْ وَاللَّهُ لَا
يَسْتَحْيِي مِنَ الْحَقِّ وَإِذَا سَأَلْتُمُوهُنَّ مَتَاعًا فَاسْأَلُوهُنَّ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ ذَلِكُمْ أَطْهَرُ لِقُلُوبِكُمْ وَقُلُوبِهِنَّ وَمَا كَانَ لَكُمْ
Ey inanalar, bir yemeğe çağrılmadıkça Peygamber’in evlerine girmeyiniz. Çağrıldığınızda da erken gidip yemeği beklemeyiniz. Ancak çağrıldığınız zaman eve giriniz. Yemeği bitirdiğinizde lafa dalmadan kalkıp dağılınız. Çünkü, lafa dalmanız Peygamber’i üzer ve o da bunu size söylemekten sıkılır. -Oysa Allah gerçeği söylemekten çekinmez.- Peygamberin eşlerinden bir eşya istediğinizde perde arkasından isteyiniz. Bu davranışınız, hem sizin kalpleriniz hem de onların kalplerinin temizliği için daha iyidir. Allah’ın Peygamberini üzmeniz ve o’ndan sonra eşleri ile evlenmeniz asla uygun değildir. Kuşkusuz bunu yapmanız Allah katında büyük bir günahdır.” (Ahzab, 33/53) âyeti hakkında, müfessir, şu iki rivâyeti nakleder:

“Enes b. Mâlik’in şöyle dediğini zikrettiler: Allah’ın Elçisi (s.a.s.) evlendiğinde Zeyneb bint-i Cahş’ın davetinde yemek verdiği kadar hanımlarının hiçbirinde düşün yemeği vermedi. Enes şöyle dedi: İnsanları ekmeğe ve et (yemeye) çağırıyordum. Onlar da doyuncaya kadar yiyorlardı. Derken iki adam geldi. Ve Zeynep’le birlikte evin ortasında oturdular. Sanırım yemek bekliyorlardı. Peygamber (s.a.s.), Âişe’nin hücreğine çıktı ve ‘Allah’ın selâmı üzerinize olsun ey ev halkı’ dedi. Âişe’de şöyle dedi: Allah’ın selâmı, rahmeti ve bereketi senin de üzerine olsun. Aileni nasıl buldun? Allah seni onlar arasında mübârek kılsın. (Râvi) şöyle dedi: Bütün hanımlarını gezip sordu. Onlar da Âişe’nin dediğini söylediler. Sonra geldi ve evde

⁹⁹ Humus: Dinde şedîd olanlar, taviz vermeyenler demektir. Bkz. el-Vâhidî, a.g.e., (Tercümesi), s.45.

¹⁰⁰ Huvvârî, Tefsîr, I, 179-180; Krş. el-Vâhidî, a.g.e., s. 54-55.

iki adam gördü. Sıkıldı ve geri döndü. Bunun üzerine Allah hicâb âyetini indirdi. O da onu onlara okudu. Onlar da çıktılar. Peygamber (s.a.s.) içeri girdi. Ve örtüyü indirdi.”

“Enes b. Mâlik’ten Ömer b. el-Hattab’ın şöyle dediğini zikrettiler: Ey Allah’ın Resûlü, dedim, huzuruna iyisi giriyor, günahkarı giriyor. Hanımlarına emretsen de örtünseler. Bunun üzerine Allah hicâb âyetini indirdi”¹⁰¹.

c- Âyetin Kim/Kimler Hakkında İndiğini Belirtmesi

Örnekler:

1- (أُولَئِكَ الَّذِينَ نَعْتُهُمُ اللَّهُ وَمَنْ يَلْعَنُ اللَّهُ فَلَنْ تَجِدَ لَهُ نَصِيرًا) **“İşte onlar Allah’ın lanet ettiği kişilerdir. Allah kime lanet ederse, artık sen asla ona bir yardımcı bulamazsın”** (Nisa, 4/52) âyetinin sebab-i nüzûlü hakkında şu rivâyeti nakletmektedir:

“Bazıları şöyle diyerek anlattı: Bu, Benî Nadîr’den Ka’b b. el-Eşref ve Huyey b. Ahtab adında iki Yahûdî hakkında nazil olmuştur. Bu ikisi, panayırda Kureyş’le karşılaştılar. Müşrikler onlara şöyle dediler: Biz mi daha doğru yoldayız yoksa Muhammed ve arkadaşları mı? Zira biz Kâbe’ye hizmet eden, hacılara su dağıtan ve Beyt-i Harâm yerlileriyiz. Kendilerinin yalancı olduklarını bile bile şöyle dedi o ikisi: Tabî ki siz, Muhammed ve arkadaşlarından daha doğru yoldasınız. O ikisi ancak bununla Muhammed ve arkadaşlarının kıskançlığını yüklendiler. Böylece Allah bu âyeti indiridi”¹⁰².

2- (عَبَسَ وَتَوَلَّى أَنْ جَاءَهُ الْأَعْمَى) **”Surat astı ve yüzünü çevirdi. Görme özürlü geldi diye.”** (Abese, 80/1-2) âyetinin nüzûl sebebi olarak şu rivâyeti kaydetmektedir:

“Zikrettiler ki, Peygamber (s.a.s.) müşriklerin önde gelen simalarından bir adamla beraberdi. Onu İslâm’a davet ediyordu. İnsanlar da önde gelen bu sîmâlara tâbi oluyorlardı. Peygamber (a.s.) onun îmân etmesini ve kavminden insanların ona uymasını ümit ediyordu. Onunla konuşuyordu. Bu hususta ondan umutluydu. Derken o sırada İbn Ümm-i Mektûm çıkageldi. Görme özürlüydü. Peygamber (a.s.) ondan yüz çevirdi ve o adama yöneldi. O adamın, Ümeyye b. Halef olduğu haberi bize

¹⁰¹ Huvvârî, **Tefsîr**, III, 378-379; Krş. el-Vâhidî, **a.g.e.**, s. 358-360.

¹⁰² Huvvârî, **Tefsîr**, I, 389; Krş. el-Vâhidî, **a.g.e.**, s. 157.

ulaştı. Mücâhid'e göre o, Utbe b. Rebîa veya Şeybe b. Rebîa'dır. İbn Ümm-i Mektûm, Peygamber (s.a.s)'ın konuşmasına bir şey olur endişesiyle kendisinden yüz çevirmesinden dolayı huzursuzlanmaya başladı. Bunun üzerine Yüce Allah inzâl buyurdu"¹⁰³.

d- Nüzûl Zamanını Belirtmesi

Örnekler:

(سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ مِنَ النَّاسِ مَا وَلَاهُمْ عَن قِبَلَتِهِمُ الَّتِي كَانُوا عَلَيْهَا قُلْ لِلَّهِ الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ يَهْدِي - 1)
“İnsanlardan şu kendini bilmezler: ‘Onları yönelmekte oldukları kiblelerinden çeviren nedir?’ diyecekler. Deki: ‘Doğu da batı da Allah’a aittir. O dilediğine doğru yolu gösterir.’” (Bakara, 2/142) âyeti ile ilgili olarak Huvvârî, şu ifâdelere yer vermektedir:

“Bu âyet Peygamber (a.s.) Kâbe’ye yöneldikten sonra inmiştir. Te’lifte önce, tenzilde sonradır. İşte Allah, Peygamber (s.a.s)’i Beytü’l-Makdis’ten Kâbe’ye çevirdiğinde müşrikler şöyle dediler: Ey Muhammed, atalarının kiblesinden yüz çevirdin de sonra tekrar ona mı döndün? Vallahi, aynı şekilde kesinlikle onların dinine döneceksin. Bunun üzerine Allah inzal buyurdu”¹⁰⁴.

Görüldüğü gibi müfessirin söz konusu âyet için aktardığı ve yukarıda kaydettiğimiz bu haber, âyetin iniş zamanını göstermektedir ki, o da Hz. Peygamber (s.a.s.)’in Medine’ye hicretinden yaklaşık on altı veya on yedi ay sonrasına tekâbül etmektedir. Kiblenin değiştirilmesiyle ilgili nakledilegelen bilgiler bunu göstermektedir¹⁰⁵.

(إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُكُمْ أَنْ تُؤَدُّوا الْأَمَانَاتِ إِلَىٰ أَهْلِهَا وَإِذَا حَكَمْتُمْ بَيْنَ النَّاسِ أَنْ تَحْكُمُوا بِالْعَدْلِ إِنَّ اللَّهَ - 2)
“Kuşkusuz Allah size, emanetleri ehline vermenizi ve insanlar arasında hüküm verdiğinizde adâletle hükmetmenizi emreder. Gerçekten Allah ne güzel öğüt veriyor. Şüphesiz Allah her şeyi görür ve duyar.” (Nisa, 4/58) âyeti hakkında şunları kaydetmiştir:

¹⁰³ Huvvârî, **Tefsîr**, IV, 470; Krş. el-Vâhidî, **a.g.e.**, s. 449-450.

¹⁰⁴ Huvvârî, **Tefsîr**, I, 153.

¹⁰⁵ Bkz. İbn Kesîr, Ebu’l-Fidâ İsmâîl el-Kureşî ed-Dımaşkî, **Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm**, Dâru İhyâi’l-Kütübi’l-Arabiyye, yrs., trs., I, 189.

“Allah’ın Elçisi (s.a.s.) Mekke’yi fethettiğinde Osman b. Talha’yı çağırdı. Ve bize anahtarını göster dedi. Onu getirdiğinde, Abbâs şöyle dedi: Ey Allah’ın Resûlü, Onu sikâyeye ile birlikte bana tevdi et. Osman onun Abbâs’a verileceği korkusuyla elini kapattı. Resûlullah (s.a.s.), ey Osman, eğer Allah’a ve Âhiret gününe inanıyorsan anahtarını bize göster, dedi. O da: İşte Allah’ın emâneti burada, alabilirsin, dedi. Allah Resulü (s.a.s.) onu aldı ve Kabe’nin kapısını açtı. Orada bulunan bütün putları kırdı. İbrahim makamını çıkardı. Ve onun koyduğu yere koydu onu. Sonra Beyt’i bir veya iki kez tavaf etti. Derken Cebrâîl ona indi ve anahtarını sahibine vermesini emretti. Osman b. Talha’yı çağırdı. Ve işte anahtar, alabilirsin, dedi. Çünkü Allah şöyle buyuruyor: Emanetleri ehline veriniz”¹⁰⁶.

Yukarıda söz konusu âyet için kaydedilen rivâyetten anlaşılıyor ki, bu olay Mekke’nin fethedildiği gün yaşanmış ve âyet-i kerîme de o esnada cereyân eden bu hâdisenin akabinde nâzil olmuştur.

8- Nâsîh-Mensûh

Ulumul’l-Kur’ân’dan olup Kur’ân’ın tefsîri için bilinmesi gereken hususlardan birisi de nesh meselesidir¹⁰⁷. İstilahî mânâ itibariyle nesh, Kur’ân’da önceden inen bir âyetin hükmünün, daha sonra nâzil olan bir veya birden fazla âyetle ortadan kaldırılmasına denir. Bu durumda âyetin hükmünü kaldırana nâsîh, hükmü kaldırılan âyete de mensûh denir¹⁰⁸. Bu mesele Kur’ân âyetleri için geçerli olduğundan dolayı şâri‘ yani kânûn koyucu, tabîî olarak, Allah’tır. Yani hükmü indiren de daha sonra o hükmü kaldıran da Allah’tır. Dolayısıyla burada sünnetteki nesh meselesi konumuzun dışındadır.

Bu itibarla, buradaki durum, hükme müteallıktır. Yani nesh meseleleri ahkâm âyetleriyle ilgilidir. Bu da bize, hükümlerin zamanla değişebileceğini, zarûretten dolayı önceden konan bir hükmün ihtiyaç giderildikten sonra kaldırabileceğini ihsâs

¹⁰⁶ Huvvârî, **Tefsîr**, I, 391; Krş. el-Vâhidî, **a.g.e.**, s. 157-158.

¹⁰⁷ İbn Teymiyye, **a.g.e.**, s.19; Bilmen, **a.g.e.**, I, 137; Cerrahoğlu, **Tefsîr Usûlü**, s. 127; Subhi es-Sâlih, **a.g.e.**, s. 269. Abdurrahman Çetin, **a.g.e.**, s. 261.

¹⁰⁸ Keskiöglü, **a.g.e.**, s. 314; Cerrahoğlu, **Tefsîr Usûlü**, s. 122; Abdurrahman Çetin, **a.g.e.**, s. 261; M. Said Şimşek, **Kur’ân’ın Anlaşılmasında İki Mesele**, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1997, s. 85.

etmektedir¹⁰⁹. Nitekim bu husus, Mecelle’de “*Ezmânın teğayyürü ile ahkâmın teğayyürü inkâr edilemez.*” şeklinde ifâdesini bulmaktadır¹¹⁰. Yani zamanın değişmesiyle birlikte hükümlerin değişmesi inkâr edilemez bir gerçektir. Bu açıdan bakıldığında neshin varlığı aklen câiz görünmekle birlikte bu konu, ulemâ arasında tartışılmış ve hakkında pek çok şey söylenmiştir. Üzülerek belirtmek gerekir ki, bu mevzûda ifrât ve tefrîte varan görüşler ileri sürülmüştür. Kur’ân-ı Kerim’de neshin vâkî olmadığını ileri sürenler olduğu gibi Kur’ân’da bin (1000)’e yakın âyetin neshedildiğini ileri sürenler olmuştur.¹¹¹ Ayrıca çok mühim ve bir o kadar da karışık olan nesh meselesi bilhassa bazı batılı oryantalistler tarafından keyfiyetine dâir: Allah, kendi sözünü sonradan nasıl değiştirebilir? Verdiği bir emri nasıl geri alabilir? şeklindeki sorularla şiddetle itirâz edilmektedir. Gerçek şu ki, Hz. Peygamber (s.a.s.) döneminde de Yahudi müşriklerin benzer itirazları vâkiydi¹¹².

Kanâatimizce bu konudaki mu’tedil görüş şudur ki, Kur’ân’da mensûh olduğu söylenen âyetlerin ahkâmı hakkında moratoryumun uygulanması, yani hükümlerin uygulanmasının askıya alınması, hükmü uygulanmayan âyetlerin bekletilip daha sonraki zamanlarda şartlar oluştuğunda tekrar uygulamaya konulmasıdır. Çünkü Kur’ân’ın ilkeleri evrenseldir. Ve ilerleyen zamanda neler olacağı, hangi şartların oluşacağı bilinmez.

Huvvârî, prensip olarak neshin varlığını kabul etmektedir. Tefsîrinde, ilgili pek çok âyeti ele alıp izâh etmektedir. Çok az da olsa mensûhun önce, nâsihin de sonra inmesi gerektiği şeklinde bazı teknik bilgiler vermektedir. Müellifin eserini incelerken bu konuda dikkatimizi çeken bir hususu belirtmek istiyorum ki, o da şudur: Müfessir bir çok yerde mensûh âyetin nâsihini “Kıtâl Âyeti” olarak göstermektedir. Müellifin yer yer, ele aldığı âyetin mensûh olup olmadığını

¹⁰⁹ İsmail Cerrahoğlu, **Kur’ân Tefsîrinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller**, A.Ü.İ.F.Y., Ankara, 1968, s. 74.

¹¹⁰ Bkz. Hâdimî, Ebû Saîd, **Mecâmiu’l-Hakâik**, İstanbul, 1318, s. 370; Mustafa Yıldırım, **Mecelle’nin Küllî Kaideleri**, İ.İ.F.V. Yayınları, İzmir, 2001, s. 108.

¹¹¹ Daha geniş bilgi için bkz. Dr. Musfata Zeyd, **en-Nesh fi’l-Kur’ân’il-Kerim**, Matbaatu’l Medenî, Kâhire, 1383-1963, 1. Baskı, s. 808-837; Cerrahoğlu, **Yahya İbn Sellâm ve Tefsîrdeki Metodu**, s. 77; Şimşek, **a.g.e.**, s. 75-154; Dumlu, **a.g.e.**, s. 84; Muhsin Demirci, **Tefsîr Usulü**, İstanbul, 2003, 3. Basım, s. 160-177.

¹¹² Okiç, **a.g.e.**, s. 57.

tartışması da dikkati câlip bir diğer husustur. Onun bu konudaki yöntemi ve ilgili örnekleri şöyledir:

a- Nesh İle İlgili Âyetleri Tefsîr Etmesi

Kur’ân’da neshin varlığını kabul edenlerin istinâd ettiği âyetler Bakara, 2/106 ve Nahl, 16/101 âyetleridir. Bununla birlikte, müfessir, Ra’d, 13/39 âyetinin Bakara, 2/106 âyetine benzediğini söyleyenlerin bulunduğunu da ifâde ediyor¹¹³. Konuyla ilgili misâller şöyledir:

1- **“Biz bir âyeti geçersiz kılar ya da unutturursak, ondan daha hayırlısını ya da benzerini getiririz. Allah’ın her şeye gücünün yettiğini bilmez misiniz?”** (Bakara, 2/106) âyetini, Huvvârî, şöyle tefsîr etmektedir:

“Bazıları şöyle dedi¹¹⁴: Onu elçisine unutturur ve kaldırır. Diyor ki: Kur’ân’dan inmiş bazı şeyler Allah’ın elçisine unutturulmuş ve Kur’ân’da yazılmamıştır. Kur’ân’da yazılmış bazı şeyler neshedilmiştir. Allah’ın şöyle buyurduğunu görmüyor musun? dedi: **“Sana okutacağız, artık hiçbir şeyi unutmayacaksın. Allah’ın diledikleri dışında”** (Â’lâ, 87/6-7). Bazıları bunu şöyle okuyor: **“(ما نَسَخَ مِنْ آيَةٍ أَوْ نُنسِهَا نَأْتِ بِخَيْرٍ مِثْلَهَا أَوْ مِثْلَهَا أَلَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ) “Biz bir âyeti nesheder veya ertelersek”** yani te’hir edersek. Bu durum Kur’ân’da yazılmamıştır. Bazıları da şöyle okuyor. **(او نَسَّهَا)** onu bırakırız ama nesh etmeyiz.

Mücâhid’in tefsîri de şöyledir: Neshedersek yani biz bir âyeti yok edersek veya onun hükmünü değiştirirsek ondan daha hayırlısını veya onun bir benzerini getiririz.

“Ondan daha hayırlısını veya onun bir benzerini” sözünde Allah diyor ki, nesheden bu âyet onun bu zamanında benzerleri için daha hayırlıdır. Bu ilk neshedilen de bu zamanda benzerleri için daha hayırlıdır. O, doğruluğunda ve hakikatinde dahi onun gibidir¹¹⁵.

2- **“(وَإِذَا بَدَّلْنَا آيَةً مَكَانَ آيَةٍ وَاللَّهُ أَعْلَمُ بِمَا يُنزِّلُ قَالُوا إِنَّمَا أَنْتَ مُفْتَرٌ بَلْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ) “Biz bir âyetin yerine başka bir âyeti koyduğumuzda, -Allah ne indirdiğini daha iyi**

¹¹³ Bkz. Huvvârî, **Tefsîr**, II, 313.

¹¹⁴ Bu ifâdeyi eseri tahkik eden ilave etmiştir. Sözü de Katâde’ye ait olduğunu belirtmektedir.

¹¹⁵ Huvvârî, **Tefsîr**, I, 135.

bilmekte iken- onlar: “Sen kesinlikle uyduruyorsun” dediler. Hayır, onların çoğu işin gerçeğini bilmiyorlar.” (Nahl, 16/101) âyetinin, bazılarının tefsîrine göre nâsîh ve mensûh hakkında olduğunu belirterek Hasan’ın şöyle dediğini nakletmektedir:

“Bu âyet indiği zaman, içinde zorluk olduğu halde, onunla amel edildi. Sonra onun ardından, içinden bir kolaylık olan bir âyet nâzil oldu. Dediler ki: Muhammed arkadaşlarına bir şey emrediyor, onlara zor geldiğinde de onları bir diğerine yönlendiriyor. “Şâyet bu emir, Allah katından olsaydı tek bir emir olurdu. Farklılık olmazdı. Fakat o, Muhammed tarafındandır”¹¹⁶.

Müfessirin -yukarıda kaydedildiği üzere- nesh ile ilgili âyetleri nasıl tefsîr ettiğine bakıldığında onun neshin varlığını ilkesel olarak kabul ettiği açıkça görülecektir. Hadd-i zâtında eserinde uygulamaya yönelik neshle alâkalı misâllerin mevcûd oluşu bu düşüncüyü daha da desteklemektedir. Nitekim aşağıda konunun diğer alt başlıkları ve ilgili örnekleri zikredilmiştir.

b- Mensûh Olduğunu Kabul Ettiği Âyetler

Örnekler:

1- (وَإِخْفِضْ لَهُمَا جَنَاحَ الذُّلِّ مِنَ الرَّحْمَةِ وَقُلْ رَبِّ ارْحَمْهُمَا كَمَا رَبَّيَانِي صَغِيرًا) “**Onlara karşı son derece şefkatli ve merhametli ol ve: Ey Rabbim, onlar beni küçükken acıyıp büyüttükleri gibi sen de onlara acı de.**” (İsrâ, 17/24) âyetinin ve: “Ey Rabbim, onlar beni küçükken acıyıp büyüttükleri gibi sen de onlara acı de.” Bölümü için “bu, onlar Müslüman oldukları zaman geçerlidir. Müşrik oldukları zaman ‘Ey Rabbim, onlara acı’ deme!” diyerek, bu kısmın mensûh olduğunu, onu “**...yakın akrabaları dahi olsa, peygamberin ve inananların, ortak koşanların bağışlanmalarını istemeleri uygun değildir.**” (Tevbe, 9/113) âyetinin neshettiğini belirtmektedir¹¹⁷.

2- Hac, 22/78. âyetin (وَجَاهِدُوا فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ) “**Allah yolunda bütün gücünüzle çalışın**” kısmının, Al-i İmrân, 3/102’deki (اتَّقُوا اللَّهَ حَقَّ تَقَاتِهِ) “**Allah’ın buyruklarına karşı gelmekten gereği gibi sakının**” kısmı gibi olduğunu, ikisinin de mensûh olduğunu ve Teğâbun Sûresindeki bu âyetin (فَاتَّقُوا اللَّهَ مَا اسْتَطَعْتُمْ)

¹¹⁶ Huvvârî, **Tefsîr**, II, 388.

¹¹⁷ Huvvârî, **Tefsîr**, II, 415.

“Gücünüz yettiğince Allah’ın emirlerine karşı gelmekten sakının...” (Teğâbun, 64/16) o ikisini neshettiğini ifâde etmektedir¹¹⁸.

c- Nâsîhini “Kıtâl Âyeti” Olarak Gösterdiği Âyetler

Müellif, bir çok yerde mensûh âyetin nâsîhini “Kıtâl Âyeti” olarak göstermektedir. Bilindiği gibi “Kıtâl Âyeti” Tevbe Sûresinin 5. âyetidir. Konuya âit örnekler şöyledir:

1- (فَقَوْلَ عَنْهُمْ حَتَّىٰ حِينٍ) “Belli bir süreye kadar onlardan yüz çevir” (Saffât, 37/174) âyetini, Berâe sûresindeki “Kıtâl Âyeti” neshetmiştir: (...فَاقْتُلُوا الْمُشْرِكِينَ حَيْثُ وَجَدْتُمُوهُمْ ...) “...Artık o müşrikleri bulduğunuz yerde öldürün...” (Tevbe, 9/5) şeklinde bir ifâde kullanmaktadır¹¹⁹.

2- (فَاعْرَضْ عَنْ مَنْ تَوَلَّىٰ عَنْ ذِكْرِنَا وَلَمْ يُرِدْ إِلَّا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا) “Bizi anlamaktan yüz çevirenler ve dünya hayatından başka bir şey istemeyenlerden artık uzak dur.” (Necm, 53/29) âyetinin mensûh olduğunu ve “Kıtâl Âyeti” ile neshedildiğini belirtmektedir¹²⁰.

d- Neshini Tartıştığı Âyetler

Örnekler:

1- (كُتِبَ عَلَيْكُمْ إِذَا حَضَرَ أَحَدَكُمُ الْمَوْتُ إِنْ تَرَكَ خَيْرًا الْوَصِيَّةَ لِلْوَالِدَيْنِ وَالْأَقْرَبِينَ بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَىٰ) (الْمُنْفِقِينَ) “Sizden ölmek üzere olan birine, eğer geriye mal bırakıyorsa, anne ve babasına, akrabalarına örfe uygun bir şekilde vasiyette bulunması yazılmıştır. Bu, Allah’a karşı sorumluluk bilinci taşıyanlara yazılmış bir görevdir.” (Bakara, 2/180) âyeti hakkında şu ifâdelere yer vermektedir:

“Bazıları şöyle diyordu: “Hayır” (mal), bin ve üzerindeki ifâde eder. Allah bu âyette, ana-babasına ve akrabalarına vasiyette bulunmayı emretmiş sonra da bunu Nisâ Sûresindeki şu sözüyle neshetmiştir: (...إِنْ كَانَ لَهُ وَلَدٌ فَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ وَلَدٌ وَوَرِثَهُ أَبَوَاهُ فَلِأُمَّهِ... (الْأُمَّةُ السُّدُسُ...)) “...Ölenin bir erkek çocuğu varsa, anne ve babadan her birine bırakılan altıda bir pay vardır. Hiç çocuğu yoksa anne ve babası onun mîrâsçısı olurlar. Bu durumda mîrâsın üçte biri annesindedir.

¹¹⁸ Huvvârî, Tefsîr, III, 128.

¹¹⁹ Huvvârî, Tefsîr, III, 465.

¹²⁰ Huvvârî, Tefsîr, IV, 241.

Ölenin bir kız kardeşi varsa annesinin payı altında birdir...” (Nisâ, 4/11). Mîrâstan her bir mîrâsçının payını belirlemiştir. Vasiyet de yakın veya yakını dışında herhangi bir mîrâsçısı bulunmayan kimsenindir.

Hasan şöyle dedi: Mîrâs alanlardan kendisine yakınlığı bulunan kimse ve ana-baba, o âyetten neshedilmiştir. Vasiyet de mîrâsçı olmayan akrabalarınınındır. Ona göre bu âyet mensûh olmamıştır. Bazıları¹²¹ şöyle demiştir: Fakihlerin geneli bunun mensûh olduğu görüşündedir”¹²².

2- (وَإِذَا حَضَرَ الْقِسْمَةَ أُولُو الْقُرْبَىٰ وَالْيَتَامَىٰ وَالْمَسَاكِينُ فَارْزُقُوهُمْ مِنْهُ وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا) “**Mîrâs taksiminde akrabalar, yetimler, yoksullar hazır bulunurlarsa onları da mîrâstan bir miktar nasıplendirin ve kendilerine güzel sözler söyleyin.**” (Nisâ, 4/8) âyeti için Said b. Cübeyr’den mensûh olduğunu ve mîrâs âyeti tarafından neshedildiği görüşünü; Hasan’dan mensûh olmadığı görüşünü; -Ebû Mûsâ el-Eş’arî’nin de aynı şekilde bu görüşü benimsediğini belirtiyor.- ve Atâ kanalıyla İbn Abbâs’tan mensûh olmadığı görüşünü nakletmektedir. Sonunda da çoğunluğun mensûh olduğu görüşünü paylaştığını belirtmektedir¹²³.

9- Muhkem ve Müteşâbih

Kur’ân tefsîri için bilinmesi lazım gelen bir diğer Ulûmu’l-Kur’ân, Muhkem ve Müteşâbih meselesidir¹²⁴. Bu mesele de İslâm alimleri arasında sıkça tartışılan konulardan biridir. “Kur’ân’ın tamamı muhkemdir. Onda müteşâbih âyet yoktur”, diyenler olduğu gibi; “Kur’ân’ın pek çok âyeti -hatta muhkemlerden daha fazla- müteşâbihtir” görüşünde olanlar da vardır. Her iki taraf da bu konuda Kur’ân’dan delil olarak âyetler getirip görüşlerini desteklemektedir. Ayrıca Kur’ân’daki müteşâbih âyetlerin miktarı ve bunların te’vil edilip edilemeyeceği gibi hususlar da tartışılan konular arasındadır. Konuyla ilgili ayrıntılar tefsîr kitaplarında, usul kitaplarında, Kur’ân ilimlerinden bahseden eserlerde ve konuyla ilgili yazılmış

¹²¹ Bu ifâde, bağlama uysun diye, muhakkik tarafından ilave edilmiştir.

¹²² Huvvârî, **Tefsîr**, I, 171.

¹²³ Huvvârî, **Tefsîr**, I, 351. Muhakkikin dipnotta belirttiğine göre, bu son görüş Yahya b. Sellâm’a aittir.

¹²⁴ Cerrahoğlu, **Tefsîr Usûlü**, s. 128; Subhi es-Sâlih, **a.g.e.**, s. 291; Abdurrahman Çetin, **a.g.e.**, s. 257.

müstakil eserlerde¹²⁵ îzâh edildiği için burada tekrâr tafsilâtı bilgi vermeyi lüzûmlu görmüyoruz. Ancak müteşâbih kavramının tanımını vermeden geçmek de pek uygun düşmemektedir. Şöyle ki, sözlük anlamı itibâriyle iki şeyin birbirine benzemesi mânâsını ifâde eden müteşâbih kavram olarak da “*mânâları bilinmeyen yahut herhangi bir sebepten ötürü anlamlarında kapalılık bulunan ya da birden çok mânâyâ ihtimali olup bu mânâlardan birisini tercihte zorluk söz konusu olan âyet, kelime ya da harflerdir.*”¹²⁶ şeklinde tanımlamaktadır. Kelime olarak sağlam olan, sağlamaştırılmış gibi mânâları ihtivâ eden muhkem de bunun mefhûm-ı muhâlifidir. Yani mânâları bilinen, anlamında herhangi bir kapalılık bulunmayan, kendisinden murâd edilen mânânın açık olduğu tek bir mânâyâ delâlet eden âyet şeklinde tanımlanmaktadır. Konuyla ilgili olarak tartışmanın odağında şu üç âyet bulunmaktadır. Bunlardan;

1- (الر كِتَابٌ أَحْكَمَتْ آيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ) “Elif, Lâm, Râ. Bu, her işinde hikmet bulunan ver her şeyden haberdar olan Allah tarafından âyetleri pekiştirilmiş (muhkem kılınmış)¹²⁷ sonra da detaylı bir şekilde açıklanmış bir Kitâb’dır.” (Hud, 11/1) âyeti, Kur’ân’ın tamamının muhkem olduğunu;

2- (اللَّهُ نَزَّلَ أَحْسَنَ الْحَدِيثِ كِتَابًا مُتَشَابِهًا مَثَانِي...) “Allah, mânâ ve lafızları birbirleriyle uyumlu (müteşâbih)¹²⁸ ve ikili anlatımlı Kitâb’ı sözlerin en güzeli olarak indirmiştir...” (Zümer, 39/23) âyeti ise Kur’ân’ın tamamının müteşâbih olduğunu;

3- (هُوَ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَيْكَ الْكِتَابَ مِنْهُ آيَاتٌ مُحْكَمَاتٌ هُنَّ أُمُّ الْكِتَابِ وَأُخَرُ مُتَشَابِهَاتٌ فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ) “Bu Kitâb’ı sana indiren O’dur. Bu Kitâb’da mânâsı açık olan (muhkem) âyetler vardır. Bunlar Kitâb’ın aslıdır.

¹²⁵Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için şu eserlere bakılabilir: Elmalılı, a.g.e., II, 1037-1053; Süleyman Ateş, *Yüce Kur’ân’ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul, 1988, II, 13-17; Şimşek, a.g.e., s. 16-69; Muhsin Demirci, *Kur’ân’ın Müteşâbihleri Üzerine*, İstanbul, 1996 s. 48-54, 66-67, 127-155; Dumlu, a.g.e., s. 86-146.

¹²⁶ Demirci, a.g.e., s. 38; krş. Demirci, *Tefsir Usülü*, s.178

¹²⁷ Parantez içindeki kısım, konunun kavramsal olarak daha iyi ifâde edebilmesi için tarafımızdan ilave edilmiştir.

¹²⁸ Parantez içindeki bu kısım da yukarıdakine benzer bir amaçla tarafımızdan ilave edilmiştir.

Bunların dışında çeşitli anlamlara gelen (müteşâbih) âyetler de vardır. Bu yüzden, kalplerinde haktan sapma eğilimi olanlar, fitne arzusuyla ve istedikleri gibi yorumlama hevesiyle onun müteşâbih olanlarına uyarlar. Halbuki bunların yorumunu ancak Allah bilir, bir de: ‘Biz ona inandık, hepsi Rabbimizin katından gönderilmiş âyetlerdir.’ diyen ilimde derinleşenler. Sadece akıl sahipleri düşünür.” (Âl-i İmrân, 3/7) âyeti de Kur’ân’ın bir kısmının muhkem bir kısmının da müteşâbih olduğunu açıklamaktadır. Ayrıca bu âyet, müteşâbihlerin te’vil edilip edilemeyeceği konusundaki tartışmanın da merkezinde yer almaktadır. Müteşâbihler te’vil edilemez, anlamlarını ancak Allah bilir görüşünü benimseyenler (إلا الله) lafzı üzerinde vakfetmeyi vâcib görürler. Buna mukâbil, müteşâbihler te’vil edilip yorumlanabilir, bunu da derin bir bilgiye sahip kimseler yapabilir görüşünde olanlar ise buradaki vakıf vücûbiyetini gerekli görmezler¹²⁹.

Müfessir Huvvârî, tefsîrinde, muhkem ve müteşâbih meselesine temas etmektedir. Onu bu meseleye temas etmesi ve müteşâbih âyetleri te’vil etmeye çalışması bu konuda ikinci görüşü, yani müteşâbihlerin yorumlanabileceği görüşünü prensip olarak benimsediğini göstermektedir. Şimdi onun, tartışmanın odağında olan âyetlere bakışını ele alarak bu konudaki metodunu ortaya koymaya çalışalım:

a- Muhkem ve Müteşâbihten Bahseden Âyetleri Tefsîr Etmesi

Konuya misal teşkil edecek âyetleri yukarıda verdiğimiz için burada tekrâr onları vermeyi gerekli görmüyoruz.

1- Âl-i İmran sûresi 7. âyetiyle ilgili olarak şunları nakletmektedir:

“Bazıları şöyle dedi: Muhkem kendisiyle amel edilen nâsihtir. Onda Allah helâli helâl, harâmı da harâm kılmıştır. Müteşâbih ise kendisiyle amel edilmeyen ancak îmân edilen mensûhtur. Kelbî’nin tefsîri de şöyledir: O; المص، المر، الر، الم ve benzeridir.

Ebû Hâzim’den bize ulaştı ki, İbn Abbâs şöyle demiştir: O, takdîm ve te’hîrdir. Maktû’ ve mevsûldür. ‘Âmm ve hâstır. Mücâhid’in tefsîri ise şöyledir: “Onlar, Kitâb’ın aslıdır.” Yani, içinde helâl ve harâmın olduğu şeydir. Bunun dışındakiler ise müteşâbihtir.

¹²⁹ Şimşek, a.g.e., s. 39-42; Demirci, a.g.e., s. 127-155.

(فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ) **“Kalblerinde haktan sapma eğilimi olanlar onun müteşâbih olanına uyarlar”** bölümü hakkında, Kelbî'nin, onları Peygamber (s.a.s.)'in huzuruna giren Yahûdîlerden bir grup, yani Ka‘b b. el-Eşref ve arkadaşları olduğu şeklindeki tefsîrini nakleder.

Âişe'nin şöyle dediğini zikrettiler: Allah'ın Elçisi (s.a.s.) bu âyeti okudu ve şöyle dedi: Allah onları sizin için isimlendirmiştir. Onları gördüğünüz zaman, onlardan uzak durun.

İbn Abbâs'ın da şöyle dediğini zikrettiler: Allah Resulü (s.a.s.) bu âyeti okudu ve şöyle dedi: Onun (Kur'ân'ın) hakkında mücâdele edenleri gördünüz mü? Onlar, Allah'ın isimlendirdiği kimselerdir. Onları gördüğünüz zaman onlarla oturmayın Veya şöyle dedi: Onlardan uzak durun.

(..إِتِّعَاءَ الْفِتْنَةِ وَإِتِّعَاءَ تَأْوِيلِهِ وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَالرَّاسِخُونَ فِي الْعِلْمِ يَقُولُونَ آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا...) **“...fitne arzusuyla veya istediği gibi yorumlama hevesiyle. Halbuki bunların yorumunu ancak Allah bilir, bir de: ‘Biz ona inandık, hepsi Rabbimizin katından gönderilmiş âyetlerdir.’ diyen ilimde derinleşenler...”** bölümü için Kelbî şöyle demiştir: Bu, o Yahûdîlerin الم ve benzerlerine bakıp söyledikleridir. Onu ebced hesabına göre yorumladılar. Bu ümmetin kalan ömrünün hesabını yapmayı da iddia ettiler. Durum kendilerine içinden çıkılmaz hale gelince Allah şöyle buyurdu: (وَمَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ) **“Onun te’vilini kimse bilmez”** yani, Allah'ın bu ümmet için yazdığı ömrün te’vilini (إِلَّا اللَّهُ) **“ancak Allah bilir.”** Bu durumda Abdullah b. Selâm ve Yahûdîlerden Müslüman olmuş bu grup ki, onlar ilimde derinleşenlerdir, şöyle dediler: (آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنَا) **“Biz ona inandık, hepsi Rabbimiz katından gönderilmiş âyetlerdir.”** Bu Kelbî'nin tefsîridir.

Kelbî'den bize ulaştı ki, Ebû Sâlih, İbn Abbâs'ın şöyle dediğini nakletti: Allah Kur'ân'ı dört vecih üzere indirdi: İnsanların genelinin bildiği helâl ve harâm. Alimlerin bildiği tefsîr. Arapların anladığı Arapça. Allah'tan başkasının bilmediği te’vil. İlimde derinleşenler şöyle derler: Biz ona inandık, hepsi Rabbimizin katından gönderilmiş âyetlerdir. Bazı müfessirler şöyle diyerek zikretti: Kur'ân altı âyet üzere inmiştir: Müjde âyeti, uyarı âyeti, farz âyeti, emreden âyet, nehyeden âyet ve kıssa ve haber âyeti.¹³⁰

¹³⁰ Huvvârî, **Tefsîr**, I, 267-268.

2- Zümer Sûresi 23. âyet hakkında şunları aktarmaktadır: (الله نزل أحسن الحديث) “Allah sözlerin en güzelini” yani Kur’ân’ı (كِتَابًا مَّتَشَاهَاً) “müteşâbih Kitap olarak” yani doğruluğunda, adâletinde ve nûrunda bir kısmı diğer kısmına benzer. (مثالي) “ikili anlatımlı” yani Allah, Kur’ân’da kıssaları ikili anlatmıştır. Yani, bu sûrede cenneti zikreder sonra başka sûrelerde yine onu zikreder. Bu, Hasan’ın tefsîridir. Bazıları da şöyle demiştir: Bu sûrede şu âyeti zikreder, sonra onu bir diğerinde yine zikreder”¹³¹.

Hûd Sûresi birinci âyette ise muhkem ve müteşâbih konularına hiç temas etmemiştir¹³². Ayrıca müfessir, özellikle Kur’ân-ı Kerim için kullanılan “hakîm” sıfatının geçtiği âyetlerde bu kelimeyi “muhkem” olarak tefsîr etmektedir¹³³. Bunun yanında, bir de müellif, Kelbî’den yaptığı nakille Âl-i İmrân 7. âyette geçen ve kitabın esası olarak kabul edilen muhkem âyetlerin üç tane olduğunu, bunların da En’âm sûresinin 151-153. âyetleri olduğunu beyân etmektedir. Ancak seleften onun dışındakilerin tefsîrine göre En’âm Sûresinin tamamı Mekkî’dir. Buradaki durum ise Medîne dönemine âittir, kaydını da düşmektedir¹³⁴.

b- Müteşâbih Addedilen Âyetleri Tefsîri Etmesi

Örnekler:

1- (اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْحَيُّ الْقَيُّومُ لَا تَأْخُذُهُ سِنَّةٌ وَلَا نَوْمٌ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ مَنْ ذَا الَّذِي يَشْفَعُ عِنْدَهُ إِلَّا بِإِذْنِهِ يَعْلَمُ مَا بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَمَا خَلْفَهُمْ وَلَا يُحِيطُونَ بِشَيْءٍ مِنْ عِلْمِهِ إِلَّا بِمَا شَاءَ وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَلَا يَئُودُهُ حِفْظُهُمَا وَهُوَ الْعَلِيُّ الْعَظِيمُ) “Allah birdir. O’ndan başka hiçbir tanrı yoktu. O birdir. Yarattıklarını daima koruyup gözetendir. O’nu ne uyuklama ne de uyku tutar. Göklerde ve yerde bulunan her şey O’nundur. O’nun katında izni olmadan hiçbir kimse şefaât edemez. O, olmuş ve olacak her şeyi bilir. Dilediği dışında hiçbir kimse herhangi bir şey edinemez. O’nun sonsuz egemenliği gökleri ve yeri kuşatmıştır. Göklerin ve yerin korunması O’na zor gelmez. O yüce ve büyüktür.” (Bakara, 2/255) âyetinde geçen “Kürsî” (كُرْسِيُّ) için şunları nakletmiştir:

¹³¹ Huvvârî, **Tefsîr**, IV, 36-37.

¹³² Bkz. Huvvârî, **Tefsîr**, II, 212.

¹³³ Bkz. Huvvârî, **Tefsîr**, II, 180; III, 332, 425; IV, 107, 126.

¹³⁴ Bkz. Huvvârî, **Tefsîr**, I, 80.

“Bazıları zikrettiler ki, ‘Kürsî’ bir şeyin direği ve onun payandasıdır. Arşın boyutunu hiç kimse bilemez. Ancak onu yaratan bilir. Bazıları da şöyle dedi: O’nun Kürsî’si gökleri ve yeri kaplamıştır. Yani O’nun Kürsî’si gökleri ve yeri doldurmuştur”¹³⁵.

2- (اللَّهُ الَّذِي خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ مَا لَكُمْ مِنْهُ دُونِهِ مِنَ وَلِيٍّ وَلَا شَفِيعٍ أَفَلَا تَتَذَكَّرُونَ) “Allah, gökleri, yeri ve ikisinin arasında bulunanları altı evrede yaratan, sonra bütün bunları egemenliği altına alandır. Sizin O’ndan başka dostunuz ve yardımcınız yoktur. Düşünüp ders almıyor musunuz? (Secde, 32/4) âyetindeki (ثُمَّ اسْتَوَىٰ عَلَى الْعَرْشِ) “Sonra arş’a istivâ etti” bölümü için şunu ifâde etmektedir:

“Yani arş’a ve onun dışındakilere hâkim oldu. İstivâ ancak hâkimiyet yönündendir, yerleşme (temekkün/mekân tutma) açısından değil. Allah her şeyden büyük ve yücedir”¹³⁶.

c- Bazı Sûrelerin Başında Bulunan Hurûf-ı Mukattaa’yı Tefsîr Etmesi

Kesik harfler anlamına gelen hurûf-ı mukattaa bazı sûrelerin başında yer almaktadır. Bu sûreler toplam 29 adettir. Bu harfler; (ن) gibi tekli, (طه) gibi ikili , (الر) gibi üçlü, (المص) gibi dörtlü, (كهيعص) gibi beşli gruplar halinde sûrelerin başında bulunmaktadır. Zâhiren herhangi bir mânâ ifâde etmedikleri için müteşâbihâtan addedilmektedirler. Bunların te’vil edilip edilmeyeceği konusunda iki görüş mevcuttur. Biri te’vil edilir diyenlerin görüşü, diğeri ise te’vil edilmez diyenlerin görüşüdür¹³⁷. Huvvârî, tefsîrinde bu konuda şunlara yer vermiştir:

1- Bakara Sûresinin birinci âyetiyle ilgili olarak şunları söylemektedir:

“Hasan şöyle diyordu: Alfabe harflerinden olan (الم، الر، المص) ve benzerinin tefsîrinin ne olduğunu bilmiyorum. Bunun dışında Müslümanlardan bir grup şöyle diyordu: Bunlar sûrelerin isimleri ve girişleridir/anahtarlarıdır.

Ali b. Ebî Tâlib’in şöyle dediğini zikrettiler: (الر، وحم، ون) bu (الرحمن)’dir. Şöyle diyor: Değişik sûrelerde kesik olarak geçen bu harfleri Allah’ın isimlerinden bir isim

¹³⁵ Bkz. Huvvârî, **Tefsîr**, I, 239.

¹³⁶ Bkz. Huvvârî, **Tefsîr**, III, 343

¹³⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Demirci, **Tefsîr Usûlü**, s. 197-203.

yapıyor. Onları bir araya getirdiği zaman Allah'ın isimlerinden bir isim olur. O da ismin başlangıcıdır¹³⁸.

Kelbî şöyle diyordu: Onlar diğer müteşâbihlerdir¹³⁹.

Şöyle dedi: Bize ulaştı ki, içlerinde Ka'b b. el-Eşref, Huyey b. Ahtab ve Ebû Yâsir'in bulunduğu bir grup Yahûdî, Peygamber (s.a.s.)'in huzuruna girdi ve (الم ذَلِكَ) (Elif, Lâm Mim. Bu kitâb) (Bakara, 2/1) âyeti hakkında ona soru sordu. Huyey dedi ki: Bana (الم ذَلِكَ الْكِتَابُ لَا رَيْبَ فِيهِ هُدًى لِّلْمُتَّقِينَ) âyetini okuduğun haberi ulaştı. Allah aşkına, bu gökten mi indi sana? Evet, dedi, Allah'ın Elçisi, Allah'a yemin olsun ki, bu kesinlikle inmiştir. Huyey dedi ki: Eğer sen onun sana gökten geldiği konusunda doğruysan, kesinlikle ben bu ümmetin ömrünü bilirim. Sonra Huyey arkadaşlarına baktı ve şöyle dedi. Ümmetin ömrü yetmiş bir sene sonra biten bir adamın dinine nasıl olur da gireriz? Ömer ona şöyle dedi: Onun yetmiş bir sene olduğunu kim sana bildirdi. Huyey onlara şöyle dedi: Hesaba göre Elif bir, Lâm otuz ve mim de kırktır. Resûlullah (s.a.s.) güldü. Huyey ona şöyle dedi: Bunun dışında bir şey var mı? Evet, dedi. Nedir o? dedi: (المص كِتَابٌ أَنْزَلَ إِلَيْكَ فَلَا يَكُنْ فِي صَدْرِكَ حَرَجٌ مِنْهُ لِتُنذِرَ بِهِ وَذِكْرَى لِّلْمُؤْمِنِينَ) (Âraf, 7/1-2) dedi. Bu ilkinden daha çoktur: Bu yüz otuz bir senedir. Bunu ebced hesabından alıyoruz, dedi. Bundan başka var mı? dedi. Evet, dedi. (الر كِتَابٌ أَحْكَمَتْ آيَاتُهُ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَدُنْ حَكِيمٍ خَبِيرٍ) (Hûd, 11/1) dedi. Huyey dedi ki: Bu ilkinden ve ikincisinden de çoktur. Görüyoruz ki -eğer doğruysan- ümmetinin hâkimiyeti ancak iki yüz otuz bir senedir. Allah'tan kork ve haktan başka bir şey söyleme. Bundan başka var mı? Evet, dedi. Nedir o? dedi. Allah'ın Resûlü (s.a.s.) (المر تِلْكَ آيَاتُ الْكِتَابِ وَالَّذِي أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ الْحَقُّ وَلَكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لَا يُؤْمِنُونَ) (Ra'd,13/1) âyetidir, dedi. Huyey, bu söze inanmayanlardan biri olduğuma tanıklık ederim, dedi; çünkü bu âyet daha çoktur. Bu, iki yüz yetmiş bir senedir. Hangi sözünü alacağımı ve sana inenin hangisine uyacağımızı bilmiyorum. Ebû Yâsir şöyle dedi: Bana gelince, ben de bizim peygamberlere inenin gerçek olduğuna şehâdet ederim. Onlar bu ümmetin hâkimiyetini açıklamışlar ve fakat ömrünün ne kadar olduğunu tayin etmemişlerdir. Tâ ki Muhammed'e kadar. Eğer Muhammed söylediğinde doğruysa ben de onun bu ümmeti için hepsini toplayacağını öngörüyorum: Yetmiş bir, yüz otuz bir, iki yüz

¹³⁸ Krş. Bilmen, a.g.e., s. 38.

¹³⁹ Kitabı tahkik eden yazar, bu konuda söylenen bu sözün doğruya ve gerçeğe en yakın görüş olduğunu ifade etmektedir. Bkz. Huvvârî, Tefsîr, I, 78, dipnot (3).

otuz bir, iki yüz yetmiş bir. Bu da Yedi yüz dört sene eder. Grubun tamamı şöyle dedi: Durumun bize karmaşık/şüpheli geldi. Azını mı alalım; çoğunu mu alalım, bilmiyoruz.”¹⁴⁰

2- (ن وَالْقَلَمِ وَمَا يَسْطُرُونَ) “Nûn. Kaleme ve yazdıklarına and olsun ki,” (Kalem, 68/1) âyetiyle ilgili olarak şunları nakletmektedir:

“Hasan’ın şöyle dediğini zikrettiler: ‘Nûn’ divittir. Kalem de kendisiyle yazı yazılan bu kalemdir. Kelbî’nin tefsîri de şöyledir: Kalem, kendisiyle meleklerin zikir ve kulların amellerini yazdığıdır.”

Bazıları şöyle diyor: ‘Nun’, üzerinde yeryüzünün durduğu balıktır. Bütün bunlarla Allah, müşriklerin Peygamber (a.s.) için ‘O, delidir’ sözüne karşılık olarak yemin etmiştir”¹⁴¹.

Diğer sûrelerin bir çoğunda Bakara Sûresinde yapılan açıklamaya -ki yukarıda iktibas etmiştik- atıf yapılmıştır. Bu sûrelerde en çok tekrarlanan haber kuşkusuz Hasan’dan nakledilen rivâyettir. Peş peşe gelen sûrelerin bir kısmında, ilk sûrede Bakara’dakine benzer ama kısa bir açıklama yapılmış daha sonrakilerde ise buraya atıfta bulunulmuştur. Bununla beraber bazılarında da -diğerlerinden farklı olarak- küçük çapta bazı yeni açıklamalar yapılmıştır.

Huvvârî’nin, müteşâbihten bahseden âyetleri tefsîr ederkenki tutumu, müteşâbihâtan sayılan âyetleri ele alıp bunları tefsîr etmeye çalışması ve yine müteşâbih addedilen hurûf-ı mukattaayı te’vîl eden yorum ve görüşlere yer vermesi onun bu konudaki eğilimini açıkça göstermektedir. Yani müfessirimizin bu meselede tuttuğu yol, müteşâbihâtın te’vîl edilebileceğine dâir var olan görüş istikâmetindedir. Başka bir ifâdeyle bütün bunlar göstermektedir ki, muhkem-müteşâbih meselesinde, Huvvârî, Kur’ân’da müteşâbih âyetlerin var olduğunu kabul etmekte ve müteşâbih olarak kabul edilen âyetlerin te’vîl edilebileceği görüşünü benimseyip bunu tefsîrinde bilfiil işlemektedir. Bunun yanında müteşâbih âyetlerden sayılan hurûf-ı mukattaayı da ele alıp tefsîr etmektedir.

¹⁴⁰ Huvvârî, **Tefsîr**, I, 78-80. Muhakkik bu haber için düştüğü dipnotta, rivâyette anlatıldığı gibi günümüzde de bazı deccalların hurûf-ı mukattaalardan yola çıkarak bazı hesaplamalar yaptığını, Kur’ân’da kesin ve açık âyetler olduğu halde, zannî bazı hesaplarla kıyâmet saatini tesbit ettikleri iddiâsını sert bir dille tenkîd etmektedir. Bkz. Huvvârî, **Tefsîr**, I, 79, dipnot (3).

¹⁴¹ Huvvârî, **Tefsîr**, IV, 393.

10- Kur'ân'ın Fazîletleri

Fazilet, üstünlük, meziyet ve şeref gibi manaları ifade etmektedir. Bu bakımdan Kur'ân'ın faziletleri terkibi, Kur'ân'ın yüceliği, üstünlüğü ve şerefi şeklinde bir anlama gelmektedir¹⁴². Başka bir ifadeyle Kur'ân'ın fazîletleri ya da fezâilü'l-Kur'ân tamlaması, “*Kur'ân-ı Kerîm'in üstünlüklerini, onun tamamını veya bazı sûre ya da âyetlerini öğrenip okuyan, öğreten, dinleyen, ezberleyenlerle hükümlerine göre amel edenlerin kazanacağı sevapları, bazı sûre yahut âyetlerinin şifalı oluşuna dair âyet ve hadîslerde verilen bilgileri ifade etmek üzere İslâmî kaynaklarda*”¹⁴³ kullanılmış haline denir. Bu kavramla birlikte aynı anlamı ifade eden “sevâbü'l-Kur'ân” ve “menâfîu'l-Kur'ân” gibi tâbirler de bazen kullanılmıştır¹⁴⁴. Bu husustaki ilk bilgiler de yine Kur'ân'ın kendisinde geçmektedir. Nitekim Kur'ân kendisini “çok hikmetli”¹⁴⁵, “çok şerefli”¹⁴⁶, “çok değerli”¹⁴⁷, “çok yüce”¹⁴⁸, “âyetleri apaçık olan kitâb”¹⁴⁹, “en doğru yola ileten ve sâlih amel işleyen mü'münlere büyük bir ecir olduğunu müjdeleyen”¹⁵⁰, “mü'minlere şifâ ve rahmet kaynağı olan”¹⁵¹, “mânevî ağırlığının korkusundan dağları bile paramparça eden”¹⁵² ve “bütün insanlar ve cinler bir araya gelse yine bir benzerini”¹⁵³ hatta bir sûresinin benzerini ortaya koyamaz”¹⁵⁴ şeklinde meydan okuyarak (tahaddî) tanımlamaktadır. Bunun yanında hadîslerde de bu konuya dâir bilgiler bulunmaktadır. Aslında burada konumuzu ilgilendiren kısmı meselenin bu yönüdür. Hâliyle meseleyi bu açıdan ele aldık. Zira hadîslerde geçen bilgiler Kur'ân'ın tamamı için olduğu gibi her bir sûrenin fazileti için de geçmektedir. Bununla birlikte bazı âyetlerin fazîletini bildiren

¹⁴² Muhsin Demirci, **a.g.e.**, s. 263.

¹⁴³ Abdullah Aydemir, “Fezâilü'l-Kurân”, **D.İ.A.**, İstanbul, 1995, XII, 532.

¹⁴⁴ Aydemir, **a.g.md.**, s. 533.

¹⁴⁵ Yâsîn, 36/2.

¹⁴⁶ Kâf, 50/1; Burûc, 85/21.

¹⁴⁷ Vâkıa, 56/77.

¹⁴⁸ Hicr, 15/87.

¹⁴⁹ Neml, 27/1.

¹⁵⁰ İsrâ, 17/9.

¹⁵¹ İsrâ, 17/82.

¹⁵² Haşr, 59/21.

¹⁵³ İsrâ, 17/88.

¹⁵⁴ Bakara, 2/23.

rivâyetlerin de mevcûd olduğunu ilâve etmek gerekir. Nitekim Kur'ân'ın tamamını ilgilendiren onun faziletine dair rivâyetlerin, sûrelerin fazileti hakkındaki rivâyetlerden daha az olduğu kaynaklarda bildirilmektedir¹⁵⁵.

Bu konuda Huvvârî'nin tefsîrinde çok az bilgi mevcuttur. Var olanlar da sûrelerin veya âyetlerin faziletlerine dair nakillerdir. Ayrıca Kur'ân'ı öğrenme ve onunla amel etme gibi faziletlerini anlatan rivâyetler müellif mukaddimesinde geçmektedir. Bu konuyu ayrı bir başlık altında ele aldığımız için burada tekrar bunlardan bahsetmeyi gerekli görmüyoruz.

1- Bakara Sûresindeki Âyete'l Kürsî için şu nakilleri yapmaktadır:

“Hasan'ın şöyle dediğini zikrettiler: Resûlullah (s.a.s) bir gün ashâbına şöyle dedi: Kur'ân'ın hangi kısmı daha büyüktür? Allah ve Resûlü daha iyi bilir, dediler. (الله لا إله إلا هو الحي القيوم) diye başlayan 'Âyete'l Kürsî'dir, dedi.

“İbn Abbâs'ın şöyle dediğini zikrettiler: Kur'ân'daki en şerefli sûre Bakara Sûresidir. Onun hangisi daha büyük? denildi. Âyete'l Kürsî'dir, diye cevap verdi”¹⁵⁶.

2- Asr Sûresi hakkında ise şunu rivâyet etmektedir:

“Zikrettiler ki, Peygamber (a.s.) ashâbından iki adam karşılaştıkları zaman, ardından ayrılmak istediklerinde ikisinden her biri arkadaşının elini tutar, sonra ikisinden her biri Asr Sûresini sonuna kadar okurdu”¹⁵⁷.

11- İsrâîliyyât

Kur'ân'da, geçmiş ümmetlerin başından geçen pek çok kıssa anlatılmaktadır. Orada bu kıssaların anlatılmasından maksat -Kur'ân'ın kendi ifadesiyle- bundan alınması gereken ibretler ve dersler iken¹⁵⁸, bu durum kadîm müfessirleri pek tatmin etmemiş ve Kur'ân'ın vermek istediği bu asıl mesajı göz ardı ederek, insana pratikte hiçbir faydası olmayan pek çok gereksiz bilgi ve ayrıntıyı eserlerine almakta bir beîs görmemişlerdir¹⁵⁹. Bu durum daha sonraki müfessirleri de etkilemiş ve onlar için

¹⁵⁵ Ayrıntılı bilgi bkz. Aydemir, **a.g.md.**, s. 533-534; Demirci, **a.g.e.**, s. 263-268.

¹⁵⁶ Huvvârî, **Tefsîr**, I, 240.

¹⁵⁷ Huvvârî, **Tefsîr**, IV, 531.

¹⁵⁸ Bkz. Yûsuf Sûresi, 12/111.

¹⁵⁹ Sa'lebî ve Taberî buna örnek olarak verilebilir. Bkz. Keskiöglü, **a.g.e.**, s. 202.

örnek teşkil etmiş -bir kaç istisnâ¹⁶⁰ dışında- bir çoğu bu tür haberleri tenkîd edip ayıklamadan eserine almayı muvâfık bulmuşlardır. Bu haberlerin hiçbiri tahkik edilmemiştir. Oysa bu rivâyetlerin birçoğu İslâm itikâdına tamamen zıd bir husus arz etmektedir. Bu tür zararlı menkûlâtın İslâm dinine girmesinde pay sahibi kimseler ya sırf İslâm dinine zarar vermek, onun gelişimini ve ilerlemesini akamete uğratmak ve onu savaş meydanlarında mağlûb edemediği için, içten yıkmak ve çökertmek için zâhiren müslüman görünen ama bâtinen içindeki sinsi planlarını gerçekleştirmek için büyük çaba sarf eden bukalemun tipli mürâî kişilerdir. Ya da rütbe, mal ve servet düşkünü menfaatperest kişilerdir¹⁶¹.

İsrâiliyyât kavramının tanımına gelince, ki o, İsrâilî (Yahûdî) bir kaynaktan aktarılan kıssa veya hâdise manasına gelmektedir. Aslında bu kavram, İslamiyet'e dışarıdan giren ve aslının olup olmadığı bilinmeyen, İslâm'a yabancı olan her şeye teşmîl edilebilir. Bu tür haberler için İsrâiliyyât kelimesinin istimâlinde maksat, Yahûdî menşeli rivâyetlerin, Hıristiyan ve diğer milletlerin kültürlerinden aktarılan haberlerden daha fazla olması sebebiyledir. İstilahî mana itibariyle ise bu mefhûm, *"İslâm'a ve özellikle tefsîre girmiş olan Yahûdî, Hıristiyan ve diğer dinlere âit kültür kalıntılarıyla, dinin gerek lehine ve gerekse aleyhine uydurulup Hz. Peygamber'e ve onun muâsırları olan sahâbe ile müteâkip nesillere izafe edilen her türlü haber"*¹⁶² anlamına gelmektedir. İsrâiliyyât'a dâir haberler sahâbeden ekseriya İbn Abbâs, Ebû Hureyre ve Abdullah b. Selâm (43/663) gibi mümtâz şahsiyetler kanalıyla gelmiştir. Tâbiîn döneminde ise Ka'bu'l-Ahbâr (32/653) ve Vehb b. Münebbih (110/728) gibi zevâtan nakledilmiştir.

Kur'ân'da -özellikle de kıssalar konusunda- mücmel veya mübhem olan hususların tefsîrinde kullanılan İsrâilî haberler karşısında takınılması gereken tavır, ulema tarafından şu şekliyle tesbît edilmiştir: İslâm diniyle bağdaşan ve tasdik edilen makbûl İsrâiliyyât; dine uymayan, yalan olduğu kesin olarak bilinen ve tekzîb edilmesi geren merdûd İsrâiliyyât; ve bu ikisi dışında kalan tekzîb veya tasdik edilemeyen İsrâiliyyât¹⁶³.

¹⁶⁰ Buna da İbn Atıyye ve Kurtûbî örnek olarak verilebilir. Bkz. Keskiöglü, a.y.

¹⁶¹ İsrâiliyyât'ın ortaya çıkışının sebepleri için bkz. İbn Teymiyye, a.g.e., s. 41-42.

¹⁶² Abdullah Aydemir, **Tefsîrde İsrâiliyyât**, D.İ.B.Y., Ankara, 1979, s. 6-7.

¹⁶³ Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Aydemir, a.g.e.

Huvvârî, tefsîrinde İsrâiliyyât kabîlinden olan rivâyetlere çokça yer vermiştir. Hatta bu konuda, pratikte insana hiçbir faydası olmayan gereksiz bilgilere de yer vermiştir. Nitekim Huvvârî'nin gereksiz ayrıntılara yer verdiğini daha önce de belirtmiş ve bunu örnekleriyle ele alıp incelemiştik. İlk bakışta âyetin tefsîri olarak düşünülebilen bu açıklamaları, aslında kendinden öncekilerin geleneğine uyma ve dolgu malzemesi şeklinde anlamak ve nitelemek kâbil-i mümkün olan bir husustur. Bu konudaki merviyyâtı, ekseriyetle, İbn Abbâs, Abdullah b. Selâm, Kelbî, Hasan ve Ka'bu'l-Ahbâr tarîkiyle nakletmiştir. Bunlar arasında Kelbî en dikkat çekenidir. Konuyla ilgili örnekler ise şöyledir:

(وَأْتَلُ عَلَيْهِمْ نَبَأَ ابْنِي آدَمَ بِالْحَقِّ إِذْ قَرَّبَا قُرْبَانًا فَتُقْبِلَ مِنْ أَحَدِهِمَا وَلَمْ يُتَقَبَلْ مِنَ الْآخَرِ قَالَ لَأَقْتُلَنَّكَ 1- (Ey Peygamber), onlara Âdem'in iki oğlunun gerçek haberini anlat. Hani bir zamanlar onlar, Allah'a yakın olmak için kurban kesmişlerdi de onlardan birisinin kurbanı kabul edilmiş, diğerininki kabul edilmişti. Kurbanı kabul edilmeyen: 'Kesinlikle seni öldüreceğim' demişti. Diğeri ona şöyle cevap vermişti: 'Allah sadece emrine karşı gelmekten sakınanların kurbanını kabul eder.'" (Mâide, 5/27) âyetiyle ilgili olarak Kelbî'den şunu nakletmektedir:

"Havvâ, her bir doğumda kız ve erkek olarak ikiz doğuruyordu. İlk doğumda Kâbil'i ve kız kardeşini; ikincisinde ise Hâbil ile kız kardeşini dünyaya getirdi. Rüştüne erince, Âdem, Kâbil'i Hâbil'in kız kardeşiyle; Hâbil'i de Kâbil'in kız kardeşiyle nikahlamakla emredildi. Âdem emredildiği şeyi eşine söyledi. O da durumu erkek çocuklarına anlattı. Hâbil, emredilen şeyi kabul etti. Kâbil'in ise bu duruma canı sıkıldı; çünkü kendi kız kardeşi en güzeliydi. Bunun üzerine: Allah asla böyle bir şey emretmemiştir. Fakat bu senin kendi emrindir, baba, dedi. Âdem: Öyleyse kendinize ait birer kurban sunun. Hanginizinki daha uygunsa, Allah gökten bir ateş indirir, o da kurbanı yer. Her ikisi de bu duruma râzı oldular. Davarları olan Hâbil, süt ve yağ bakımından en güzel hayvanını getirmek için gitti. Kâbil ise çiftçiydi. En kötü ekinini aldı. Âdem de kendileriyle beraberken, dağa tırmandılar. İki de kurbanı dağa bıraktı. Âdem de Rabbine dua etti. Kâbil kendi kendine şöyle dedi: Bunun benden kabul edilip edilmeyeceğini bilmiyorum ama Hâbil kız kardeşimi asla nikahlayamaz. Ateş indi ve Hâbil'in kurbanını yedi. Kâbil'in kurbanından ise uzak durdu; çünkü o, kalbi temiz olan biri değildi. Dağdan indiler.

Kâbil ayrılıp hayvanlarıyla birlikte olan Hâbil'e gitti ve seni öldüreceğim, dedi. Hâbil, niçin? diye sordu. Kâbil de şöyle cevap verdi: Çünkü, Allah senin kurbanını kabul etti. Benimkini ise reddetti. Benim daha güzel olan kız kardeşimi sen nikahlıyorsun, senin çirkin olan kız kardeşini de ben nikahlıyorum. Bugünden sonra insanlar senin benden daha iyi biri olduğunu konuşacaklar. Hâbil de ona şöyle dedi: **“Sen beni öldürmek için bana elini uzatırsan, ben öldürmek için asla sana el uzatmam. Çünkü ben alemlerin Rabbi olan Allah'tan korkarım.”** (Mâide, 5/28)¹⁶⁴.

2- (وَحَشِيرَ لَسُلَيْمَانَ جُنُودَهُ مِنَ الْجِنَّ وَالْإِنْسِ وَالطَّيْرِ فَهُمْ يُوزَعُونَ) **“Süleymân'ın cinlerden, insanlardan ve kuşlardan oluşan ordusu düzenli olarak toplandı.”** (Neml, 27/17) âyeti ile ilgili olarak da Hasan'dan şunu nakletmektedir:¹⁶⁵

“Süleymân, seyâhat etmek istediği zaman, rüzgar ona gelirdi. Üzerine saltanatının tahtı konurdu. Ve yine o rüzgarın üzerine kürsüler, meclisler kurulurdu. Süleymân tahtına oturur, insanlardan ve cinlerden önde gelen ashâbı da dindeki konumuna göre yanında yerin alırdı. Cinler, o gün insanlara görünüyordu. İnsanlardan ancak örnek kişiler katılırdı. Hep birlikte namaz kılarlar, hep birlikte hac yaparlar ve yine hep birlikte umre yaparlardı. Kuşlar onun ve diğerlerinin baş ucunda kanat çırparlardı. Şeytanlar da onun önüne geçen hiç kimseye seslenmeyen bekçilerdi. Bu da Allah'ın şu sözüne işârettir: **“Onlar düzenli olarak toplanırlar”** (Neml, 27/17)¹⁶⁶.

12- Usûl Bilgilerine Yer Vermesi

“Asl” kelimesinin çoğulu olan usûl, sözlük anlamı itibariyle esas, dayanak, temel ve kök gibi manalara gelmektedir. Istılâhî olarak da *“herhangi bir ilim dalıyla alakalı bilgilerin sistemli bir şekilde yerleştirilmesinde kullanılan belli esas ve metodlar”*¹⁶⁷ manasına gelmektedir. Müfessirimiz Huvvârî, tefsîrinde, bu konuda sistemli bir metot takip etmese de muhtelif ilim sahalarına ait usûl bilgilerinden

¹⁶⁴ Huvvârî, **Tefsîr**, I, 462-463.

¹⁶⁵ Örnek olarak iktibâs ettiğimiz rivâyet, tefsîrde 20. âyet bağlamında zikredildiği halde, haberin sonunda 17. âyetin son kısmı verilmiştir. Bu yüzden biz de bu rivâyet için 17. âyeti vermeyi daha uygun bulduk.

¹⁶⁶ Huvvârî, **Tefsîr**, III, 250.

¹⁶⁷ Muhsin Demirci, **Tefsîr Usûlü**, s. 26.

bahsetmiştir. Araştırmasını yaptığımız kendi eseri de tefsîr alanında olduğu için bu alana ait usûl bilgileri -diğerlerine nazaran- daha fazladır. Bu tür malûmâtı mukaddimesinde verdiği gibi tefsîr içinde de serpiştirerek vermiştir. Biz örnek olarak eser içinde verilenleri ele alacağız. Bunun yanında çok az da olsa Hadîs ve Fıkıh alanlarına âit usûl bilgilerine yer vermiştir.

a- Tefsîr Usûlü

Kelime olarak, bir şeyi açıklamak, ortaya çıkarmak gibi manalara gelen tefsîr, ilim olarak da “*insanın gücü miktarınca ve Arap dili kurallarına göre Kur’ân metninin anlamından bahseden bir ilim*”¹⁶⁸ şeklinde tarif edilir. Buna göre tefsîr usûlünü, Kur’ân’ın manalarının anlaşılması ve yorumlanması için lâzım olan temel ilkeleri ve yöntemleri tesbît edip bunların nasıl kullanılması gerektiğini ortaya koyan bir ilim olarak tanımlayabiliriz. Bu bağlamda, Huvvârî de Kur’ân âyetlerinin manalarından kastedilene ortaya koymak için lâzım olan tefsîr usûlüne âit birtakım bilgilere yer verir. Bu konudaki misaller şunlardır:

1- (إِنَّا جَعَلْنَاهَا فِتْنَةً لِلظَّالِمِينَ) “Biz o ağacı zalimler için bir belâ kıldık” (Sâffât, 37/63) âyeti münâsebetiyle Mekkî ve Medenî sûrelerin bazı karakteristik özelliklerinden şu şekilde bahseder:

“Mekkî sûreler içerisinde zulüm, cürüm, fâsıklık veya dalâlet adına bahsi geçen her ne varsa o, özellikle, şirk fâsıklığı ve onun zulmü, cürmü ve dalâletidir. Medenî sûrelerde ise orada bazen Nifâk zûlmü ve onun cürmü, fâsıklığı ve dalâleti zikredilir. Bazen de orada şirk zulmü ve onun cürmü, fâsıklığı ve dalâletinden bahsedilir”¹⁶⁹.

2- (وَمِنْ آيَاتِهِ اللَّيْلُ وَالنَّهَارُ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ لَا تَسْجُدُوا لِلشَّمْسِ وَلَا لِلْقَمَرِ وَاسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَهُنَّ - (Gece, gündüz, güneş ve ay O’nun varlığının işaretlerindedir. Güneşe ve aya secde etmeyin, onları yaratan Allah’a secde edin. Eğer yalnız O’na kulluk edecekseniz.” (Fussilet, 41/37)¹⁷⁰ âyeti bağlamında İbn Abbâs’ın şöyle dediğini aktarır:

¹⁶⁸ Cevdet Bey, a.g.e., s. 37.

¹⁶⁹ Huvvârî, Tefsîr, III, 451.

¹⁷⁰ Bu âyet için aktaracağımız rivâyet, aslında, eserde bir sonraki âyetin tefsîrinde zikredilmiştir. Rivâyet ile âyet arasındaki bağlantıyı daha iyi sağlayacağımı düşündüğümüzden dolayı böyle bir

“Mufassal’da secde yoktur. Mufassal, Muhammed (a.s.) Sûresinden Felak Sûresine kadardır”¹⁷¹.

b- Hadîs Usûlü

Hadîs, kelime olarak, kadîm (eski) sözcüğünün zıddı olan cedîd (yeni) manasına geldiği gibi haber, söz ve nakletmek anlamına da gelir. Terim olarak ise “Hz. Peygamber’in söz, fiil ve takrîrlerinden ibâret olan Sünnet’in sözle ifâde edilmiş şekli”¹⁷² manasına gelmektedir. Bu itibarla, hadîs usûlü, hadîs ilminin dayandığı prensipleri¹⁷³ ortaya koyan ilim olarak tarif edilebilir. Huvvârî, çok az da olsa bu konuya temas etmiştir. Bu konudaki örnekler ise tesbît ettiğimiz kadarıyla iki adet olup aşağıda kaydedilmiştir:

1- Müellifin “bazıları zikretti” ibâresiyle verdiği ve Resûlullah (s.a.s.)’ın, köpek dişi olan bütün yırtıcı hayvanların etini yemekten nehyettiğine dâir hadîs’in, üzerinde icmâ’ olmayan şâz¹⁷⁴ bir hadîs olduğunu bildirmesi onun hadîs usûlündeki bilgisine dâir bir işârettir. Huvvârî, devamla, Medîne ehlinin bu hadîsi bilmiyoruz şeklindeki sözüne de işâret etmektedir¹⁷⁵. Ancak müellifin bu hadîs hakkındaki değerlendirmesi ve hatta bunu bir-iki rivâyete desteklemeye çalışması¹⁷⁶ kitabı tahkîk edenin tesbîatine göre doğru bir değerlendirme değildir. Zira bu tesbîte göre hadîs Buharî’de geçmektedir¹⁷⁷.

2- (هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ) “ilk de, son da, açık da, gizli de yalnız O’dur. O her şeyi bilir.” (Hadîd, 57/3) âyeti hakkında Hasan’dan şu rivâyeti nakletmektedir:

tasarrufta bulunmayı uygun bulduk. Nitekim mevcut Mushaflarda da “secde” işareti bu âyeti göstermektedir.

¹⁷¹ Huvvârî, **Tefsîr**, IV, 85.

¹⁷² Talât Koçyiğit, **Hadîs İstılahları**, A.Ü.İ.F.Y., Ankara, 1980, s. 121.

¹⁷³ İsmail Lütfü Çakan, **Hadîs Usûlü**, M.Ü.İ.F.V.Y., 7. Baskı, İstanbul, 1998, s. 14.

¹⁷⁴ Şâz hadîs: Güvenilir bir râvînin, cemâatin rivâyetine muhâlif olarak rivâyet ettiği ve bu rivâyeti ile tek kaldığı hadîs demektir. Bkz. Koçyiğit, **a.g.e.**, s. 405-406.

¹⁷⁵ Huvvârî, **Tefsîr**, I, 570.

¹⁷⁶ Bkz. Huvvârî, **Tefsîr**, I, 571.

¹⁷⁷ Bkz. Huvvârî, **Tefsîr**, I, 570.

“Dört hükümdâr bir araya geldi ve onlardan birincisine şöyle dediler: Nereden geldin? Göğün yedinci katından Rabbimin yanından, dedi. Sonra ikinciye: Sen nereden geldin? dediler. Yerin yedinci katından, Rabbimin yanından dedi. Üçüncüye: Sen nereden geldin? dediler. Doğudan, Rabbimin yanından, dedi. Dördüncüye: Sen nereden geldin? dediler. Batıdan, Rabbimin yanından, dedi. Sonra bu âyeti okudu.” Ardından “bunun Peygamber (s.a.s)’e ref’ edilip edilmediğini bilmiyorum”¹⁷⁸ diyerek hadîsin Merfû¹⁷⁹ olup olmadığı hususunda bir değerlendirmede bulunmaktadır. Müellifin burada hadîs usûlü ilmine âit bir terim olan Merfû kavramını kullanması onun bu alanla ilgili bilgisine işâret olarak kabul edilebilir. Eserde böyle bir kullanımın olması bize, konu için yeterli bir örnek olduğunu göstermektedir.

c- Fıkıh Usûlü

Lügat manası bakımından anlamak, kavramak ve idrâk etmek¹⁸⁰ gibi anlamlara gelen fıkıh, hadd-i zâtında söz ve fiillerin amaçlarını kavrayacak şekilde keskin ve derin anlayış¹⁸¹ manasını bünyesinde taşımaktadır. Râğıb el-İsfahânî ise fıkıh, bilinenen bilinmeyene ulaşmak¹⁸² şeklinde anlamlandırmaktadır. Buna göre fıkıh usûlü, “*amelî hükümleri, tafsîlî delillerden istinbât etmek için gereken metodları tanıtan kâideler ilmidir*”¹⁸³. Bu manada müellifimiz, tefsîrinde ahkâm âyetlerinin geçtiği yerde ilgili hükümleri çıkarmakta ve bunun yanında konunun usûlî yönünü de işlemektedir. Bahisle ilgili örnekler şöyledir:

1- (وَكَتَبْنَا عَلَيْهِمْ فِيهَا أَنَّ النَّفْسَ بِالنَّفْسِ وَالْعَيْنَ بِالْعَيْنِ وَالْأَنْفَ بِالْأَنْفِ وَالْأَذْنَ بِالْأَذْنِ وَالسِّنَّ بِالسِّنِّ ۖ وَالْجُرُوحَ قِصَاصٌ فَمَنْ تَصَدَّقَ بِهِ فَهُوَ كَفَّارَةٌ لَهُ وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الظَّالِمُونَ) “Biz

¹⁷⁸ Huvvârî, **Tefsîr**, IV, 289-290.

¹⁷⁹ Merfû hadîs: Özellikle Hz. Peygamber’e isnâd edilen söz, fiil ve takrîrlerden -ister munkatı‘ isnâdla rivâyet edilmiş olsun, ister muttasıl isnâdla rivâyet edilmiş olsun- bütün hadîslere merfû denir. Bkz. Koçyiğit, **a.g.e.**, s. 217.

¹⁸⁰ Hayreddin Karaman, **İslâm Hukuk Tarihi**, İz Yayıncılık, İstanbul, 1999, s. 23.

¹⁸¹ Muhammed Ebû Zehra, **İslâm Hukuku Metodolojisi (Fıkıh Usûlü)**, (Çev. Abdulkadir Şener), Fecri Yayinevi, 7. Baskı, Ankara, 1997, s. 19.

¹⁸² er-Râğıb el-İsfahânî, **Müfredâtü Elfâzi'l-Kur’ân**, (Thk. Safvân Adnân Dâvûdî), ed-Dâru’s-Şâmiyye, 3. Baskı, Beyrût, 2002/1423, “f-q-h” maddesi, s. 642.

¹⁸³ M. Ebû Zehra, **a.g.e.**, s. 20.

Tevrat'ta Yahudilere, cana can; göze göz; buruna burun; kulağa kulak; dişe diş ve yaralamalarda kısası yazdık. Kim kısas yapmayıp bağışlarsa, bu davranışı onun günahlarının bağışlanmasına sebep olur. Kimler Allah'ın indirdiği ile hüküm vermezse, işte onlar, haksızlık yapanlardır.” (Mâide, 5/45) âyeti bağlamında şunları söylemektedir:

“Bu âyet, bu ümmete de farz kılınmıştır. Allah'ın, ilk kitaplarda indirip Kur'ân'da zikrettiği ve sonra da onu Kur'ân'da neshetmediği her şey sâbittir ve onunla amel edilmesi gerekir. Çünkü o, Allah'ın kitabında vardır ve neshedilmemiştir. Bunda, Kur'ân ehlinde olup Allah'ın onda indirdiğiyle hükmetmeyen kâfir, zâlim ve fâsık olduğuna dâir delil vardır. Nitekim Ehl-i Kitaptan Allah'ın Tevrât ve İncîl'de indirdiklerinin dışında hüküm veren de kâfir oluyordu. Bizim kitabımızda da onların kitaplarındaki gibi cana can, göze göz...ilh. olduğunu görmüyor musun? Aynı şekilde, bizden de onlardan da Allah'ın, kitabında ve Resûllerin diliyle indirdiği şeylerle hükmetmeyen kâfir, zâlim ve fâsıkın tâ kendisidir”¹⁸⁴.

Görüldüğü gibi müfessir, fıkıh usûlünün konularından biri olan edille-i şer'iyenin tâli delillerinden birine yani şer'u men kablenâ'ya (bizden öncekilerin şer'iatı/yasası) işâret etmekte ve bu konudaki düşüncelerini dile getirmektedir. Müellifin bu konuda, önceki şer'iatlerin bizim için delil olabileceğini savunan görüşü paylaştığı görülmektedir. Esâsında bu konu ihtilâflıdır. Bu hususun, şer'î bir delil olabileceğini ileri sürenler olduğu gibi bunu kabul etmeyenler de bulunmaktadır¹⁸⁵. Bu meselede önceki şer'iatlere âit bir hükmün neshedildiğini gösteren bir karîne mevcutsa bu mensûh kabul edilir ve amel edilmez¹⁸⁶; şayet böyle bir karîne yoksa ve ancak bunun yanında bize de farz kılındığını gösteren bir karîne varsa kabul edilir ve

¹⁸⁴ Huvvârî, **Tefsîr**, I, 475.

¹⁸⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. M. Ebû Zehra, a.g.e., s. 261-263.

¹⁸⁶ Yahûdilerle ilgili şu ayet bu konuya örnek teşkil etmektedir: وَعَلَى الَّذِينَ هَادُوا حَرَّمْنَا كُلَّ ذِي ظُفْرٍ وَمِنَ الْبَقَرِ وَالْغَنَمِ حَرَّمْنَا عَلَيْهِمْ شُحُومَهُمَا إِلَّا مَا حَمَلَتْ ظُهُورُهُمَا أَوْ الْحَوَايَا أَوْ مَا اخْتَلَطَ بِعَظْمٍ ذَلِكَ جَزَيْنَاهُمْ بِبَيْعِهِمْ وَإِنَّا لَصَادِقُونَ) “Yahûdilere bütün tırnaklı hayvanları yasakladık. Sığır ve davarların da sırt kısımlarındaki, bağırsakların üzerindeki kemiğe karışan yağların dışında kalan iç yağlarını haram kıldık. Bu, onlara aşırı gitmeleri sebebiyle verdiğimiz bir cezadır. Biz her hususta doğruyu söyleriz” (En'âm, 6/146).

bununla amel edilir¹⁸⁷. Görülüyor ki, müfessirimiz burada mevcut karînelerden¹⁸⁸ yola çıkarak bu hükmün bizim için de geçerli olduğunu ve bununla amel etmemiz gerektiğini aksi takdirde dinden çıkabileceğimizi belirtmektedir.

2- (فَإِذَا قُضِيَتِ الصَّلَاةُ فَانْتَشِرُوا فِي الْأَرْضِ وَابْتَغُوا مِنْ فَضْلِ اللَّهِ وَاذْكُرُوا اللَّهَ كَثِيرًا لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ) -2
“**Namaz bitince yer yüzüne dağılın. Allah’ın lûtfundan rızkınızı arayın. Allah’ı çok anın ki, kurtuluşa eresiniz.**” (Cum’a, 62/10) âyetinin tefsirinde “Namaz kıldıkları zaman dilerlerse dağılmaları ruhsatı kendilerine verilmiştir. Şâyet bu şekilde yaparlarsa kendileri için daha faziletli olur” şeklinde bir açıklama yaparak şu rivâyeti nakletmiştir:

“Bazıları şöyle diyerek zikretti: Kur’ân’da dört şey vardır ki, bunlar farz değildir. Dileyen onları yapar, dileyen de yapmaz. Bu âyet ve Allah (c.c.)’ın şu sözü: (وَإِذَا حَلَلْتُمْ فَاصْطَادُوا) “**ihramdan çıktığınızda avlanabilirsiniz**” (Maide, 5/2) dilerse avlanır dilerse bunu yapmaz. Ve şu sözü: (فَكَاتِبُوهُمْ إِنْ عَلِمْتُمْ فِيهِمْ خَيْرًا) “**Onlar hakkında hayırlı olacağını görürseniz onlarla sözleşme yapınız.**” (Nûr, 24/33) dilerse kölesiyle sözleşme yapar, dilerse yapmaz. Bu bir emir değildir. Yapması onun için iyi olur. Bir de şu sözü: (وَالْمُطَلَّقاتِ مَتَاعًا بِالْمَعْرُوفِ حَقًّا عَلَى الْمُتَّقِينَ) “**Boşanan kadınların örfe göre nafaka hakları vardır. Bunu vermek, sorumluluk bilinci taşıyanlar için kaçınılmaz bir görevdir.**” (Bakara, 2/241) buna delildir. Dilerse nafakayı verir, dilerse vermez. Bu bir emir değildir. Yapması onun için iyi olur. Ancak onunla mübâşeret etmeden önce boşaması hariç. Bu farz olmaz. Bu durumda ona nafaka vermesi vaciptir”¹⁸⁹.

Burada müellif, Kur’ân’da emir kipinde gelen bazı ifadelerin aslında emir anlamını ifade etmeyip ve fakat ruhsat/muhayyerlik manasını taşıdıklarını belirterek mevzunun usûlî boyutuna işâret etmektedir. Görüldüğü üzere Huvvârî, tefsîr, hadîs ve fıkıh gibi bazı ilim dallarına âit -az da olsa- birtakım usûl konularına değinmekte ve bunlarla ilgili malûmât vermektedir.

¹⁸⁷ Orucun farziyetiyle ilgili şu âyet buna bir örnektir: (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ) “**Ey inananlar, sizden öncekilere oruç yazıldığı gibi size de yazılmıştır. Umulur ki, günahlardan sakınırsınız**” (Bakara, 2/183).

¹⁸⁸ Kısâs yapmayı bize de farz kılan ayetlerden yola çıkarak böyle bir sonuca ulaşmaktadır. Konuyla ilgili olarak (Bakara,2/178-179) âyetlerine bakılabilir.

¹⁸⁹ Huvvârî, **Tefsîr**, IV, 353-354.

II- DIRÂYET TEFSİRİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

Tefsîrin, genel olarak rivâyet ve dirâyet tefsîri diye ikiye ayrıldığını daha önce belirtmiş ve rivâyet tefsîrini açıklamıştık. Burada ise diğer çeşidini yani dirâyet tefsîrini îzâh etmeye çalışacağız. Aklî/ma'kûl yani ictihâdî tefsîr veya et-tefsîr bi'r-re'y adı da verilen dirâyet tefsîri, nakledilerek verilen rivâyetlerin yanında bir de dil, edebiyât ve muhtelif ilim dallarından istifâde edilerek yapılan tefsîr¹⁹⁰ şeklinde tanımlanmaktadır¹⁹¹. Bu, dirâyet tefsîr türünün rivâyetlerinden hiç bahsetmediği anlamına gelmediği¹⁹² gibi rivâyet tefsîrinin de re'ye başvurmadığı, dirâyetten istifâde etmediği anlamına gelmez¹⁹³.

Müfessirimiz Huvvârî'nin tefsîri rivâyet tefsîri türünün örneklerindedir. Ancak ağırlıklı olarak naklî tefsîre yer vermekle birlikte aklî tefsîre de mümkün olduğunca yer vermiştir. Aşağıdaki başlıklar ve ilgili örnekleri onun -tespit ettiğimiz kadarıyla- dirâyet tefsîrindeki yerini ve metodunu göstermektedir.

A- ÂYETLERİ İZÂH TARZI

Müellif, âyetleri açıklarken yerine göre bazı yöntemlere başvurur. Bazen kavramlara değişik anlamlar vermek sûretiyle kavramların ne anlama geldiğini belirtir ve onları tasnîf eder. Bazen de kelimenin geldiği kökü, Arapça dışında hangi dilden geldiğini, eş anlamlarını, tekilini ve çoğulunu verir. İzâhât yaparken birtakım kelimeler kullanır. Tefsîrinde yeri geldikçe tekrâra düşmemek için göndermelerde bulunur. Çok sık olmasa da gramere yer verir ve şiirle âyetleri açıklamaya çalışır. Şimdi bahsettiğimiz bu hususları örnekleriyle ele alalım.

1- Kavram Analizi

a- Kavramların Tanımını Vermesi

Huvvârî, tefsîrinde yeri geldikçe ele aldığı âyetlerde geçen kavramların tanımını yapar. Konuyla ilgili örnekler şöyledir:

¹⁹⁰ Cerrahoğlu, **Tesîr Usûlü**, s. 230.

¹⁹¹ Ayrıca geniş bilgi için bkz. Mustafa Çetin, **Tefsîrde Dirâyet Metodu**, Zemzem yayınları, yrs., trs.

¹⁹² Cevdet Bey, **a.g.e.**, s. 50, 69.

¹⁹³ Bilmen, **a.g.e.**, I, 107-108.

1- (وَإِنَّ مِنْ أَهْلِ الْكِتَابِ لَمَنْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَمَا أُنزِلَ إِلَيْكُمْ وَمَا أُنزِلَ إِلَيْهِمْ خَاشِعِينَ لِلَّهِ لَا يَشْتُرُونَ بِآيَاتِ اللَّهِ كُفُورًا وَمَا يَشْتُرُونَ بِهِمْ لَبِئْسَ مَا يَشْتُرُونَ) “Kuşkusuz, kitap sahiplerinden, Allah’a, size indirilene ve onlara indirilene inanan, buyruğuna uyarak Allah’a boyun eğen ve Allah’ın âyetlerini az bir paraya satmayanlar da vardır. İşte onların Rableri katında mükâfatları bulunmaktadır. Şüphesiz Allah hesabı çabuk görendir.” (Âl-i İmrân, 3/199) âyeti bağlamında ele aldığı “huşû” kavramını “kalpte sâbit bulunan korku” şeklinde tanımlamakta ve devamla bazılarının huşûya tevâzu anlamını verdiğini, bu ikisinin de bir olduğunu ifade etmektedir¹⁹⁴.

2- (وَإِنَّهُ فِي أُمِّ الْكِتَابِ لَدَيْنَا لَعَلِيَّ حَكِيمٌ) “Kuşkusuz o, katımızda bulunan Ana Kitapta mevcut, değeri çok yüce ve hikmetlerle dolu bir kitaptır.” (Zuhurf, 43/4) âyetinde geçen (أُمُّ الْكِتَابِ) “Ana Kitap” kavramını: “Ümmü’l-Kitâp, Levh-i Mahfûzdur. Ümmü’l-Kitâb’ın tefsîri ise, Kitâb’ın tamamı ve onun aslı, kaynağıdır” şeklinde târif etmektedir¹⁹⁵.

b- Kavramların Maksadını Belirtmesi

Örnekler:

1- (كَمَا أَرْسَلْنَا فِيكُمْ رَسُولًا مِنْكُمْ يَتْلُو عَلَيْكُمْ آيَاتِنَا وَيُزَكِّيكُمْ وَيُعَلِّمُكُمُ الْكِتَابَ وَالْحِكْمَةَ وَيُعَلِّمُكُم مَّا لَمْ تَكُونُوا تَعْلَمُونَ) “Nitekim Biz, size, âyetlerimizi okuyan, sizi arındıran, size kitabı, hikmeti ve bilmediklerinizi öğreten içinizden bir Elçi de gönderdik.” (Bakara, 2/151) âyetinde geçen “Kitâb”dan maksadın Kur’ân-ı Kerîm; “Hikmet”ten maksadın ise sünnet olduğunu belirtmektedir¹⁹⁶.

2- (شَهْرُ رَمَضَانَ الَّذِي أُنزِلَ فِيهِ الْقُرْآنُ هُدًى لِّلنَّاسِ وَبَيِّنَاتٍ مِّنَ الْهُدَىٰ وَالْفُرْقَانِ...) “Ramazan ayı, insanları yanlış yola gitmekten kurtarıcı ve doğru yolu gösterip hakkı bâtıldan ayıran delilleri açıklayıcı olan Kur’ân’ın indirildiği aydır...” (Bakara, 2/185) âyetinde geçen “Furkân”dan maksadın helâl ve harâm olduğunu söyler. Ayrıca bazılarının buna; “şüpheden ve dalâletten çıkarıcı” anlamını verdiğini de belirtir¹⁹⁷.

¹⁹⁴ Huvvârî, Tefsîr, I, 343.

¹⁹⁵ Huvvârî, Tefsîr, IV, 107.

¹⁹⁶ Huvvârî, Tefsîr, I, 158.

¹⁹⁷ Huvvârî, Tefsîr, I, 176.

c- Kavramlara Muhtelif Anlamlar Vermesi

Örnekler:

1- **“Sonra beden temizliği yapınız. Adaklarını yerine getirsinler. Hürriyet âbidesi olan Kâbe’yi tavâf etsinler.”** (Hacc, 22/29) âyetinde geçen (التَّغْت) **“beden temizliği”** kavramından maksadın bazılarına göre, başı tıraş etmek olduğunu; Atâ’ya göre, kılları tıraş etmek ve tırnakları kesmek olduğunu; Mücâhid’e göre, başı tıraş etmek, bıyıkları kısaltmak, tırnakları kesmek, koltukaltı kıllarını yolmak, kasık tüylerini tıraş etmek ve küçük çakıl taşlarını atmak olduğunu; bazılarının belirttiğine göre ise bunun saçlara koku sürmek ve kirleri ovmak olduğunu belirtmektedir¹⁹⁸.

2- **“يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ** (يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّا خَلَقْنَاكُمْ مِنْ ذَكَرٍ وَأُنْثَىٰ وَجَعَلْنَاكُمْ شُعُوبًا وَقَبَائِلَ لِتَعَارَفُوا إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ) **“Ey insanlar, Biz sizleri bir erkek ve bir dişiden yarattık. Birbirinizi tanıyasınız diye sizi uluslara ve oymaklara ayırdık. Kuşkusuz Allah katında sizin en değerliniz, O’na karşı en fazla sorumluluk bilinci taşıyanınızdır. Çünkü Allah her şeyi bilir ve her şeyden haberdardır.”** (Hucurât, 49/13) âyetinde geçen (الشعوب) **“uluslar”** ve (القبايل) **“oymaklar”** kavramlarının anlamlarını verirken Hasan’a göre, (الشعوب)’un, babanın çocukları; (القبايل)’in ise bunun üzerinde olduğunu; Mücâhid’e göre, (الشعوب)’un, uzak neseb; (القبايل)’in de bunun dışında olduğunu ve bazılarına göre ise (الشعوب)’un, ırklar; (القبايل)’in ise Arap kabileleri olduğunu ifâde etmektedir¹⁹⁹.

d- Kavramların Tasnîfini Yapması

Örnekler:

1- **“وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أُولَٰئِكَ يُعْرَضُونَ عَلَىٰ رَبِّهِمْ وَيَقُولُ الْأَشْهَادُ هَٰؤُلَاءِ الَّذِينَ كَذَبُوا** (وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ افْتَرَىٰ عَلَى اللَّهِ كَذِبًا أُولَٰئِكَ يُعْرَضُونَ عَلَىٰ رَبِّهِمْ وَيَقُولُ الْأَشْهَادُ هَٰؤُلَاءِ الَّذِينَ كَذَبُوا) **“Allah adına yalan uyduranlardan daha zalim kim vardır? Onlar, Rablerinin huzuruna getirilirler ve şahidler de: ‘Rableri hakkında yalan söyleyenler bunlardır.’ derler. İyi bilin ki, Allah’ın laneti böylesi haksızlık yapanlardır.”** (Hûd, 11/18) âyetinde geçen “Allah’a karşı yalan söyleme”nin iki açıdan olduğunu, bunlardan birincisinin Allah’ın çocukları ve

¹⁹⁸ Huvvârî, **Tefsîr**, III, 111.

¹⁹⁹ Huvvârî, **Tefsîr**, IV, 194.

benzerleri olduğu iddiâsında bulunan müşriklerin yalanı olduğunu; diğerinin ise Allah'ın getirdiği dinin dışında bir din iddiâsında bulunan ve Allah'ın haram kıldıklarını ihlâl eden münâfikların yalanı olduğunu belirterek yalan kavramını iki şekilde tasnîfe tâbi tutar²⁰⁰.

2- (وَإِنَّ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا عَذَابًا دُونَ ذَلِكَ وَلَكِنْ أَكْثَرُهُمْ لَا يَعْلَمُونَ) “**Kuşkusuz zulmedenler için bundan başka bir azâp da vardır. Fakat onların çoğu bilmezler.**” (Tûr, 52/47) âyetindeki azâptan maksadın Hasan'a göre Bedir savaşındaki mağlûbiyet olduğunu; Mücâhid'e göre kendilerine isâbet eden açlık olduğunu ve başkalarına göre ise âhiretteki azâbın dışında bir azâp olduğunu ve bunun da kabir azâbı olduğunu belirttikten sonra azâbı beş şekilde tasnîf eder: 1- Mekke'de kendilerine isâbet eden açlık azâbı, 2- Bedir günündeki kılıç azâbı, 3- Kıyâmet saatinden önce, müşriklerden ölenler için bulunan kabir azâbı, 4- Bu ümmetin son kâfirlerini helâk eden kıyâmet azâbı ve 5- En büyük azâp olan cehennem azâbı²⁰¹.

2- Kelime İştikâkı

a- Kelimelerin Hangi Kökten Geldiğini Belirtmesi

Örnekler:

1- (إِلَّا إِبْلِيسَ أَبَى أَنْ يَكُونَ مَعَ السَّاجِدِينَ) “**İblis hariç. O, saygı duyanlardan olmayı kabul etmedi.**” (Hicr, 25/31) âyetinde geçen “İblîs” kelimesinin hangi kökten geldiğini Hasan'dan yaptığı şu nakille açıklar:

“Onlarla birlikte secde etmeyi reddetti. İblîs'in Allah'a isyân etmeden önce bir ismi vardı. İsyan ettiği zaman Allah kendisine “İblîs” ismini verdi. (إِبْلَاسَ) fiili (أَبْلَسَ) kökünden gelir. (إِبْلَاسَ) da Allah'ın rahmetinden ümidini kesmiş demektir. Allah'ın şu sözü gibi: (...أَخَذْنَاَهُمْ بَغْتَةً فَإِذَا هُمْ مُبْلِسُونَ) “**...onları ansızın yakalayiverdik. Birden bire şaşırıp kaldılar.**” (En'âm, 6/44) yani Allah'ın rahmetinden ümitsiz oldular. Bir de şu sözü gibi: (لَا يُفْتَرُ عَنْهُمْ وَهُمْ فِيهِ مُبْلِسُونَ) “**Onları azâbı hafiflemeyecek ve orada ümitsizce kalacaklardır.**” (Zuhruf, 43/75) yani Allah'ın rahmetinden ümit keseceklerdir”²⁰².

²⁰⁰ Huvvârî, **Tefsîr**, II, 220.

²⁰¹ Huvvârî, **Tefsîr**, IV, 232-233.

²⁰² Huvvârî, **Tefsîr**, II, 347-348.

2- Araf Sûresi 54. âyette geçen (تبارك) fiilinin (بركة) kökünün (تفاعل) bâbından geldiğini belirtmektedir²⁰³.

b- Kelimelerin Arapça Dışında Hangi Dilden Geldiğini Belirtmesi

Müfessir, Kur'ân'da Arapça dışında kelimelerin bulunduğunu tefsîrinde örnekler vererek belirtir. O, Kur'ân'da, Arapça dışında Farsça²⁰⁴, Süryânice²⁰⁵, Habeşçe²⁰⁶ ve Yemence²⁰⁷den kelimeler olduğunu ifâde eder. Konunun örnekleri şöyledir:

1- (فَلَمَّا جَاءَ أَمْرُنَا جَعَلْنَا عَالِيَهَا سَافِلَهَا وَأَمْطَرْنَا عَلَيْهَا حِجَارَةً مِنْ سِجِّيلٍ مَنْضُودٍ) “Emrimiz gelince oranın altını üstüne getirdik. Oraya art arda ateşte pişirilmiş taş yağdırdık.” (Hûd, 11/82) âyetinde geçen (سِجِّيلٍ) “pişmiş taş” kelimesinin aslının Mücâhid'e göre Farsça bir kelime olduğunu belirttikten sonra bazı Kûfelilerden de bu kelimenin aslının Farsça'daki (سند و كل) kelimesi olduğu şeklinde bir görüş aktarmaktadır²⁰⁸.

2- (إِنَّ نَاشِئَةَ اللَّيْلِ هِيَ أَشَدُّ وَطْئًا وَأَقْوَمُ قِيْلًا) “Kuşkusuz gece ibâdete kalkmak, daha etkileyici ve okumak için daha elverişlidir.” (Müzzemmil, 73/6) âyetinde geçen (نَاشِئَةَ) “kalkmak” kelimesinin, Saîd b. Cübeyr ve İbn Abbâs'a göre Habeşçe bir kelime olduğunu belirtmektedir²⁰⁹.

c- Kelimelerin Müterâdiflerini Vermesi

Örnekler:

1- (قَالُوا ادْعُ لَنَا رَبَّكَ يُبَيِّنْ لَنَا مَا هِيَ قَالَ إِنَّهُ يَقُولُ إِنَّهَا بَقَرَةٌ لَّا فَارِضٌ وَلَا بُكْرٌ عَوَانٌ بَيْنَ ذَلِكَ فَاذْعَلُوا) “Onlar: ‘Bizim için Rabbine yalvar da onun ne tür bir sığır olduğunu bize açıklasın’ demişler, Mûsâ da: ‘Rabbim onun ne yaşlı ne de körpe olmayıp bu ikisi arası bir sığır olduğunu söylüyor. Artık size emredileni yerine getiriniz’ demişti.” (Bakara, 2/68) âyetindeki “فَارِضٌ/yaşlı” kelimesinin müterâdifinin

²⁰³ Huvvârî, **Tefsîr**, II, 24.

²⁰⁴ Huvvârî, **Tefsîr**, II, 353, 461; IV, 46, 93, 215, 275, 451, 461.

²⁰⁵ Huvvârî, **Tefsîr**, II, 41; III, 11.

²⁰⁶ Huvvârî, **Tefsîr**, III, 392.

²⁰⁷ Huvvârî, **Tefsîr**, III, 65.

²⁰⁸ Huvvârî, **Tefsîr**, II, 242.

²⁰⁹ Huvvârî, **Tefsîr**, IV, 429.

“الهزيمة/yaşlı” olduğunu; “بكر/körpe” kelimesinin ise “الصغيرة/küçük” olduğunu belirtmektedir²¹⁰.

2- (...رَبَّنَا وَلَا تَحْمِلْ عَلَيْنَا إَصْرًا كَمَا حَمَلْتَهُ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِنَا...) “...Ey Rabbimiz, -bizden öncekilerin üzerlerine yüklediğin gibi- bize taşıyamayacağımız yük yükleme!...” (Bakara, 2/286) âyetindeki “إصر/yük” kelimesinin eşanlamlısının “العهد/sorumluluk” olduğunu belirtmektedir²¹¹.

d- Kelimelerin Tekil ve Çoğulunu Vermesi

Örnekler:

1- (فَالِقُ الْبَاصِبِاحِ وَجَعَلَ اللَّيْلَ سَكَنًا وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ حُسْبَانًا ذَلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ) “Tan yerini ağartan O’dur. O, geceyi istirahat zamanı; güneşi ve ayı da vakitlerin hesabı için yaratmıştır. İşte bu, her şeye gücü yeten ve her şeyi bilen takdîridir.” (En’âm, 6/96) âyetindeki “الإصباح/tan yeri” kelimesinin, Hasan’a göre “صَبَّحَ و صَبَّحَ و صَبَّحَ” kelimelerinin çoğulu olduğu şeklinde bir rivâyet aktarmaktadır²¹².

2- (فِيهَا عَيْنٌ جَارِيَةٌ... وَأَكْوَابٌ مَوْضُوعَةٌ) “Orada akan pınarlar olacak... Konulmuş kadehler de.” (Ğâşiye, 88/12,14) âyetlerinde geçen “عَيْن/pınarlar” kelimesinin, (العُيُون) kelimesinin çoğulu olduğunu; “أَكْوَابٌ/kadehler” kelimesinin tekilinin de (كُؤَبٌ) kelimesi olduğunu ifâde eder²¹³.

3- Atıf

Atıf, bir eser içinde ilgili yerlere veya eser dışında ilgili konulara yapılan göndermeler şeklinde târif edilebilir. Eser içi yapılan atfın gâyesi tekrâra düşmeyi önlemektir. Eser dışına yapılan atfın amacı ise okuyucuyu araştırmaya teşvîk etmek olduğu söylenebilir. Bununla birlikte, yazılan eserlerde tekrâra düşülmediğini söylemek imkânsızdır. Ancak atıflarla bu durum asgariye indirilebilir. Müellifimizin de belirtilen bu hedefleri göz önünde bulundurarak atıflar yaptığını söylemek mümkündür. Bunu yaparken daha ziyâde eser içinde konular arası göndermelerde

²¹⁰ Huvvârî, **Tefsîr**, I, 116.

²¹¹ Huvvârî, **Tefsîr**, I, 264.

²¹² Huvvârî, **Tefsîr**, I, 546.

²¹³ Huvvârî, **Tefsîr**, IV, 499.

bulunmaktadır. Eser dışına atıf ise hemen hemen yok gibidir. Onun bu konudaki yöntemi ve ilgili örnekleri şöyledir:

a- Eser İçi Yaptığı Atıflar

a.1- Genel Olarak Sûrelere Atıf Yapması

Örnekler:

1- Bakara Sûresi birinci âyette hurûf-ı mukattaa ve müteşâbih gibi konulardan bahsederken “bunu -inşaaallah- Âl-i İmrân Sûresinde²¹⁴ tefsîr edeceğiz” şeklinde sûreye atıfta bulunmaktadır²¹⁵.

2- A'râf Sûresinin 162. âyetinin tefsîrinde müfessir, “bunu Bakara Sûresinde²¹⁶ tefsîr ettik” diyerek o sûreye göndermede bulunmaktadır²¹⁷.

a.2- Konulara Atıfta Bulunması

Örnekler:

1- Sâd Sûresi 41. âyetin tefsîrinde müellif, “onun (Eyyûb) ve karısının kıssasını ve malının nasıl gittiğini Enbiyâ Sûresinde²¹⁸ tefsîr ettik” diyerek ilgili konuya atıf yapmaktadır²¹⁹.

2- Mü'min Sûresinin 36. âyetinde Huvvârî, “kulenin durumunu Kasas Sûresinde²²⁰ tefsîr ettik” şeklinde ilgili konuya atıfta bulunmaktadır²²¹.

b- Tefsîr Dışında Kendi Eserlerine Yaptığı Atıflar

Örnekler:

1- Müellif, Bakara Sûresinin 3. âyetini açıklarken “bunu Ehâdîsü’z-Zekât’ta tefsîr ettik²²²” şeklinde bir ifâde kullanmaktadır. Ancak kitabı tahkîk eden yazar -

²¹⁴ Âl-i İmrân Sûresi, 3/7. Âyetin izâhı için bkz. Huvvârî, **Tefsîr**, I, 267-269.

²¹⁵ Huvvârî, **Tefsîr**, I, 81.

²¹⁶ Bakara Sûresi, 2/59. Âyetin açıklaması için bkz. Huvvârî, **Tefsîr**, I, 109-110.

²¹⁷ Huvvârî, **Tefsîr**, II, 53.

²¹⁸ Enbiyâ Sûresi, 21/83-84. Âyetlerin tefsîri için bkz. Huvvârî, **Tefsîr**, III, 84-86.

²¹⁹ Huvvârî, **Tefsîr**, IV, 22.

²²⁰ Kasas Sûresi, 28/38. Âyetin açıklaması için bkz. Huvvârî, **Tefsîr**, III, 281.

²²¹ Huvvârî, **Tefsîr**, IV, 62.

²²² Huvvârî, **Tefsîr**, I, 82. Benzer bir örnek için bkz. Huvvârî, **Tefsîr**, III, 129.

yazmalardan yola çıkarak- dipnotta bunun Huvvârî'ye âit bir eser olabileceği üzerinde durmaktadır. Sonuçta ise bunun İbn Sellâm'a âit “el-Câmi” adlı eser olduğu görüşünü tercih ettiğini belirtmektedir²²³.

2- Müfessir, Nisâ Sûresinin 102. âyetini îzâh ederken “korku namazı bahsini Sünenü's-Salât'ta tefsîr ettik”²²⁴ şeklinde bir ibâre kullanmaktadır. Bundan yola çıkan muhakkık da bunun, müellifin fıkıh konusunda yazdığı bir kitap olduğunu ileri sürmektedir²²⁵.

4- İzâh İçin Kullandığı Kelimeler

Huvvârî, âyetleri açıklarken âyette geçen herhangi bir kelime veya kelime grubunu veya aktardığı rivâyetteki bir kelime ya da kelime grubunu veyahut açıklama olarak verdiği cümle, kelime veya kelime grubunu tekrâr açıklamak istediğinde birtakım kelimeler kullanır. Müellif tarafından kullanılan bu kelimeler bütün müfessirler tarafından kullanılan kelimelerdir. Sözü edilen kelimeler ve ilgili örnekleri şöyledir:

a- أي/Ey

“Yani” anlamına gelen bu kelime daha ziyâde peşinden geldiği kelimenin - cümle ise yakın anlamlısı- müterâdifi veya maksûdu verilmek istendiğinde kullanılır. Müellifimizin de en çok kullandığı kelimelerden biri olan bu kelime bilindiği gibi bütün müfessirler tarafından sıkça kullanılan bir kelimedir. Konuya âit örnekler şöyledir:

1- (وَأْمَلِي لَهُمْ إِن كَيْدِي مَتِينٌ) “Onlara süre tanırım. Kuşkusuz benim planım sağlamdır.” (A'râf, 7/183) âyetini أي ile şöyle îzâh etmektedir:

“Yani, benim azâbım şiddetlidir”²²⁶.

2- (ثُمَّ قِيلَ لِلَّذِينَ ظَلَمُوا ذُوقُوا عَذَابَ الْخُلْدِ هَلْ تُجْزَوْنَ إِلَّا بِمَا كُنْتُمْ تَكْسِبُونَ) “Sonra zulmedenlere: ‘sürekli azâbı tadın, siz sadece kazandığınızın karşılığını

²²³ Bkz. Huvvârî, **Tefsîr**, I, 82.

²²⁴ Huvvârî, **Tefsîr**, I, 416. Benzer bir örnek için bkz. Huvvârî, **Tefsîr**, I, 419.

²²⁵ Bkz. Huvvârî, **Tefsîr**, I, 416.

²²⁶ Huvvârî, **Tefsîr**, II, 61.

alıyorsunuz’ denir.” (Yûnus, 10/52) âyetinde geçen (ظَلَمُوا) “zulmettiler” kelimesini (أي أشركوا) “yani, ortak koşular” şeklinde açıklamaktadır²²⁷.

b- يعني/Ya’nî

Bu kelime de yukarıdakine benzer bir anlam taşımaktadır. Yani ve kastediyor ki... anlamlarına gelmektedir. Bu da aynı şekilde klasik tefsîrlerde çokça kullanılan bir kelimedir. Huvvârî de bunu sıkça kullanmaktadır. Konunun örnekleri şöyledir:

1- (اقْتَرَبَ لِلنَّاسِ حِسَابُهُمْ وَهُمْ فِي غَفْلَةٍ مُّعْرِضُونَ) “**İnsanların hesapları yaklaştı, oysa onlar gaflet içerisinde yüz çevirmekteler.**” (Enbiyâ, 21/1) âyetini “yani, müşrikler Kurân’dan yüz çevirmekte olup âhîret hakkında gaflet içindedirler” şeklinde يعنى ile açıklamaktadır²²⁸.

2- (وَأَخِي هَارُونُ هُوَ أَفْصَحُ مِنِّي لِسَانًا...) “**Kardeşim Hârûn’un konuşması benden daha düzgündür...**” (Kasas, 28/34) âyetini يعنى ile “Dilinde bulunan ukdeyi kastediyor” şeklinde açıklar²²⁹.

c- يقول/Yekûlü

Diyor ki, demek istiyor ki... gibi manalara gelen bu kelime de izâhât için müfessirimizin kullandığı kelimelerden biridir. Müellif, bu kelimeyi çoğunlukla cümlelerin ne manaya geldiğini ikinci kez ifâde etmek üzere kullanmaktadır. Diğerlerine nazaran bu kelimeyi daha az isti’mâl etmektedir. Bu kullanımla ilgili örnekler şöyledir:

1- (...وَيُقِيمُونَ الصَّلَاةَ...) “**...Namazı dosdoğru kılarlar...**” (Bakara, 2/3) âyetini tefsîr ederken “diyor ki, kendilerine farz kılınmış beş vakit namazı kılarlar. Resûlullah (s.a.s.)’ın her namazda yaptığı vakitlerine, abdestine, rükû ve secdelerine dikkat ederler” şeklinde يقول ile yeniden açıklamaktadır²³⁰.

²²⁷ Huvvârî, **Tefsîr**, II, 198.

²²⁸ Huvvârî, **Tefsîr**, III, 62.

²²⁹ Huvvârî, **Tefsîr**, III, 279.

²³⁰ Huvvârî, **Tefsîr**, I, 81.

2- (لَيْسُوا سَوَاءً...) “**Kitap sahiplerinin hepsi bir değildir.**” (Âl-i İmrân, 3/113) âyetini tefsîr ederken “demek istiyor ki, bütün kitap sahipleri kâfir değildir” şeklinde açıklama getirmektedir²³¹.

d- أمّا/Emmâ

“...gelince” anlamına gelen أمّا/Emmâ kelimesi de müfessirin açıklama getirmek için kullandığı kelimelerden biridir. Ancak müellif bu kelimeyi pek fazla kullanmamaktadır. Konuya örnek teşkil eden misaller şunlardır:

1- (يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رَجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ (تُفْلِحُونَ) “**Ey inananlar, içki, kumar, putlar ve fal oklarıyla kura çekme şeytanın yapmış olduğu pis işlerdendir. Kurtuluşa ermeniz için artık bunlardan sakınınız.**” (Mâide, 5/90) âyetini أمّا ile şu şekilde açıklamaktadır:

“Meysir’e gelince o, tamamiyle kumardır. Ensâb, Allah’ın dışında ibâdet ettikleri putlarıdır. Ezlâm ise fal/kumar oklarıdır. Onlardan biri bir yolculuğa çıkmak istediği zaman üzerinde, ‘bu bana sefere çıkmamı emrediyor, bu da evde oturmamı emrediyor’ şeklinde yazılı iki ok alır ve bunun aynısını da söylerdi. Aralarında kura çeker hangisi çıkarsa onu yerine getirirdi. Bu âyetteki hamr bahsine gelince de bu âyette içkinin haram kılınışı nâzil olmuştur. Bu hususu Bakara Sûresinde tefsîr etmiştik²³².

2- (يَوْمَ تَأْتِي كُلُّ نَفْسٍ تُجَادِلُ عَنْ نَفْسِهَا وَتُوَفَّى كُلُّ نَفْسٍ مَّا عَمِلَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ) “**Herkesin gelip kendisini savunacağı, herkese yaptığığın karşılığının eksiksiz ödeneceği ve onlara hiçbir haksızlığın yapılmayacağı günü (hatırlat).**” (Nahl, 16/111) âyet-i kerîmesini أمّا ile şöyle îzâh etmektedir:

“Kâfire gelince, âhirette onun hiçbir iyiliği yoktur. O, karşılığını dünyada almıştır. Kötülüklerine gelince, onun karşılığını da âhirette alır ve ateşle cezalandırılır. Mü’mine gelince ise, o, iyiliklerinin karşılığını âhirette alır. Kötülüklerine gelince de Allah’ın, “**Başınıza gelen musîbet kendi ellerinizle yaptıklarınız yüzündendir. Kaldı ki Allah bir çoğunu da bağışlar.**” (Şûrâ, 42/30) sözünde olduğu gibi dünyadan henüz ayrılmamış kimselerin kötülüklerini belâ ve

²³¹ Huvvârî, **Tefsîr**, I, 307.

²³² Huvvârî, **Tefsîr**, I, 495.

cezalarla giderir. Onlardan kimi de kötülükleri üzere kalır. Allah onun hakkında dilediğini yapar. Bize ulaştı ki, onlardan kim ölüm sırasında kötülüğü üzere kalırsa canının alınışı zor olur. Onlardan kim böyle kalırsa kabir hayatı zor geçer. Onlardan kim bu şekilde de kalırsa bulunduğu yer kendisine zor gelir. Kim de böyle kalırsa sıratın geçerken zorlanır, nihâyet Allah ile karşılaşır ve Allah da onun bütün günahlarını bağışlar”²³³.

5- Gramer

Huvvârî, tefsîrinde takdîm-te’hîr, istifhâm ve izmâr gibi gramer konularıyla da âyetin tefsîrini yapmaktadır. Bu vb. durumlarda konuları hep yüzeysel olarak ele almaktadır. Yani konuları derinlemesine ele alıp irdelemez. Sadece âyette hangi durumun var olduğunu belirtmekle yetinir. Bu gibi hususları tefsîrinde sıkça görmek mümkündür. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, müfessir, eserinde ayrıntılı gramer tahlîllerine hemen hemen hiç yer vermemektedir. Kitabı tahkîk eden yazar da müellifin, tefsîrinde dil ve i’rab meselelerine çok az değindiğine dâir bir değerlendirmede bulunmaktadır²³⁴. Onun bu konuda tâkip ettiği metot ve ilgili örnekleri şöyledir:

a- İ’râba Dâir İzâhlarda Bulunması

Çok az da olsa i’râb ile ilgili bazı açıklamalarda bulunur. Yaptığı bu açıklamalar ise çoğu kez yüzeysel olmaktan öteye geçmemektedir. İlgili örnekler şunlardır:

1- (إِنَّ اللَّهَ لَا يَسْتَحْيِي أَنْ يَضْرِبَ مَثَلًا مَّا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا...) “Allah herhangi bir sivri sineği veya ondan daha basitini örnek vermekten hiç çekinmez...” (Bakara, 2/26) âyeti için şu izâhı yapmaktadır:

“ما/ mâ, burada, Arapça bir kelimedir ve herhangi bir manası yoktur. Cümlede fazlalıktır. Arapça bir cümlede bunun şu şekilde olması eşit derecededir: (بَعُوضَةً فَمَا) (مَا بَعُوضَةً فَمَا فَوْقَهَا) ve (فَوْقَهَا). Allah, Kitâb’ında örümcek, karınca ve sineği anlatınca bunu gören müşrikler şöyle dediler: Allah, Kitâb’ında bunları zikretmekle ne demek istedi? Onlar, Allah’ın bunu indirdiğini kabul etmiyorlardı. Fakat Peygamber (a.s.)’e,

²³³ Huvvârî, **Tefsîr**, I, 391-392.

²³⁴ Bkz. Huvvârî, **Tefsîr**, I, 109, 454; II, 365.

şâyet doğru söylüyorsan, söyle bakalım, Allah bu misalle ne demek istedi? diyordular. Bunun üzerine Allah bu âyeti indirdi²³⁵.

(وَمِنْ آيَاتِهِ اللَّيْلُ وَالنَّهَارُ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ لَا تَسْجُدُوا لِلشَّمْسِ وَلَا لِلْقَمَرِ وَاسْجُدُوا لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَهُنَّ 2-
(وَمِنْ آيَاتِهِ اللَّيْلُ وَالنَّهَارُ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ) “Gece, gündüz ve ay O’nun varlığının işaretlerindedir. Güneşe ve aya secde etmeyin, onları yaratan Allah’a secde edin. Eğer yalnız O’na kulluk edecekseniz.” (Fussilet, 41/37) “âyette geçen (هنّ) zamiri (اللَّيْلُ وَالنَّهَارُ وَالشَّمْسُ وَالْقَمَرُ) kısmına râcidir. Bunun için (خلقهنّ) değil de (خلقهنّ) oldu. Şâyet zamir (الآية) kelimesine dönmeseydi o durumda (خلقهنّ) olurdu. Çünkü müzekker ile müennes bir araya geldiği zaman müzekker galebe çalar. (اللَّيْلُ) “gece” ve (النَّهَارُ) “gündüz” kelimeleri müzekker iki isimdir. (الشَّمْسُ) “güneş” müennes, (القَمَرُ) “ay” da müzekkerdir” şeklinde bir îzâhatta bulunmaktadır²³⁶.

b- Âyette Takdîm-Te’hîr Olduğunu Belirtmesi

Huvvârî, âyette -varsa- takdîm ve te’hîrleri belirtir. Bunu belirttikten sonra bu işin nasıl olduğunu âyet üzerinde uygulayarak gösterir. Yani âyetin düzeltilmiş hâlini verir. Bu husustaki misaller eserde çok sayıda mevcuttur. Konunun ilgili örnekleri şunlardır:

1- (شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ وَالْمَلَائِكَةُ وَأُولُوا الْعِلْمِ قَانِمًا بِالْقِسْطِ لَأِنا هُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ) 1-
“Allah, kendisinden başka ilâh olmadığına tanıklık etti. Melekler ve adâletten ayrılmayan ilim sahipleri de O’ndan başka tanrı olmadığına tanıklık ettiler. O’ndan başka tanrı yoktur. O’nun her şeye gücü yeter ve her işinde hikmet vardır.” (Âl-i İmrân, 3/18) âyetinde takdîm ve te’hîr olduğunu belirten Huvvârî, bunun takdirinin şöyle olduğunu belirtir²³⁷: (شَهِدَ اللَّهُ أَنَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ قَانِمًا بِالْقِسْطِ وَشَهِدَ الْمَلَائِكَةُ وَشَهِدَ أُولُوا الْعِلْمِ)

2- (الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْزَلَ عَلَى عَبْدِهِ الْكِتَابَ وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا قِيَمًا...) 2-
“Bütün övgüler, kuluna bu Kitâb’ı indiren, onda hiçbir çelişki yapmayan ve onu tutarlı ve

²³⁵ Huvvârî, Tefsîr, I, 90-91.

²³⁶ Huvvârî, Tefsîr, IV, 84.

²³⁷ Huvvârî, Tefsîr, I, 273.

dosdoğru kılan Allah’adır.” (Kehf, 18/1-2) âyetlerinde takdîm olduğunu ifâde eden müfessir, onu da şöyle vermektedir²³⁸: (أَنْزَلَ عَلَىٰ عَبْدِهِ الْكِتَابَ قِيمًا وَلَمْ يَجْعَلْ لَهُ عِوَجًا)

c- Âyetin İstifhâm Üzere Olduğunu Belirtmesi

Örnekler:

1- (وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أَوْلَوْا كَانُوا آبَاءَهُمْ لَّا يَعْقِلُونَ شَيْئًا ۚ وَلَا يَهْتَدُونَ) **“Onlara: ‘Allah’ın indirdiğine uyun’ denildiğinde: ‘hayır, biz babalarımızdan gördüklerimize uyarız’ derler. Ya babaları hiçbir şey düşünememiş ve doğru yolu bulamamış kişiler olsa da mı?!”** (Bakara, 2/170) âyetinin istifhâm üzere olduğunu belirterek “şayet onlar hiçbir şey düşünememiş ve doğru yolu bulamamış olsalar yine onlara uyacaklar mı? Allah, bununla -onlar hiçbir şey düşünememiş ve doğru yolu bulamamış oldukları halde- babalara uydukları zaman çocukların aklının yetersiz olduğunu beyan ediyor” şeklinde bir açıklama getirmektedir²³⁹.

2- (وَمَا ظَنُّ الَّذِينَ يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ الْكُذِبَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ إِنَّ اللَّهَ لَذُو فَضْلٍ عَلَى النَّاسِ وَلَكِنَّ أَكْثَرَهُمْ لَّا يَشْكُرُونَ) **“Allah’a karşı yalan uyduranlar kıyâmet gününü ne sanırlar? Doğrusu Allah insanlara karşı lütuf sahibidir, fakat onların çoğu şükretmezler.”** (Yûnus, 10/60) âyetine “Onların zannı, Allah’ın kendilerini cezalandıracağı şeklindedir. Onlar, âhirette bu zanlarından emîn olacaklar. Dünyada iken yeniden dirilişini kabul etmiyorlardı. Allah’a döndükleri vakit Allah’ın kendilerini azap edeceğini anladılar.” şeklinde bir açıklama getirerek bunun istifhâm üzere olduğunu belirtmektedir²⁴⁰.

d- Âyette İzmârın Olduğunu Belirtmesi

Örnekler:

1- (إِنَّا رَحْمَةٌ مِّنْ رَبِّكَ ...) **“Fakat Rabbinden sana bir merhamet olarak (onu kaldırmıyoruz)...”** (İsrâ, 17/87) âyetinde izmâr²⁴¹ olduğunu belirterek “biz onu

²³⁸ Huvvârî, **Tefsîr**, II, 450.

²³⁹ Huvvârî, **Tefsîr**, I, 164.

²⁴⁰ Huvvârî, **Tefsîr**, II, 199.

²⁴¹ Kelime olarak düşünce vb. bir şeyi gizlemek, saklamak demek olan İzmâr, cümlenin anlamını bozmadan öğelerden birinin atılması anlamına gelen bir belâgat terimidir. Bkz. Serdar Mutçalı, **Arapça-Türkçe Sözlük**, İstanbul, 1995, “d-m-r” mad., s. 508.

ancak Rabbinden sana bir rahmet olarak indirdik.” şeklinde bir açıklama getirmektedir²⁴².

2- (...وَمِنْكُمْ مَنْ يُتَوَفَّى وَمِنْكُمْ مَنْ يُرَدُّ إِلَىٰ أَرْذَلِ الْعُمُرِ...) “...Sizden ölenler de olur, ileri yaşlara ulaştırılanlar da olur...” (Hacc, 22/5) âyeti hakkında “Sizden kimi ileri yaşlara ulaştırılmadan ölür, kimisi de ileri yaşlara ulaştırılır” şeklinde bir açıklama getirerek burada izmâr olduğunu belirtmektedir²⁴³.

6- Şiir İle İstîshâd

Arab’ın dîvânı olarak kabul edilen şiir, Kur’ân tefsîrinin önemli kaynaklarından biri olarak kabul edilmektedir. Bir yandan sosyal, kültürel, dînî, ahlâkî, ilmî, fikrî vb. açıdan o dönemin özelliklerini yansıtan Arap şiiri, diğer yandan da Arapça’nın dil ve edebiyât husûsiyetlerini yansıtmaktadır. Bu derece mühim özellikleri olan Arap şiiri Kur’ân-ı Kerîm’in tefsîrine kaynaklık etmede büyük önemi hâizdir. Zira Kur’ân, o dönemin Arap toplumuna inmiş ve dili de Arapça’dır²⁴⁴. Bununla birlikte eski Arap şiirini Kur’ân tefsirinde kaynak olarak kabul etmeyenlerin de bulunduğunu söylemek gerekir. Ancak çoğunluğun görüşü müsbet yöndedir²⁴⁵. Müfessirimiz Huvvârî de âyetlerin tefsîrinde eski Arap şiirinden istifâde etmiştir. Fakat onun bu istifâdesi sınırlı ölçüdedir. Neredeyse yok denecek kadar az miktarda şiirden faydalanmıştır. Eserinde toplam sekiz yerde²⁴⁶ şiirle istîshâd etmektedir. Bu konudaki örnekler şunlardır:

1- (وَحَمَلْنَاهُ عَلَىٰ ذَاتِ أَلْوَاحٍ وَّدُسْرٍ) “Onu, tahtadan yapılmış, iyice çivilenmiş bir gemiyle taşıdık” (Kamer, 54/13) âyetinde geçen (دُسْرٍ) kelimesini Huvvârî, bazılarının tefsîrine göre çivi olduğunu belirterek bunu şairin şu sözüyle desteklemeye çalışmaktadır:

وأعلم أن الله قد كان عالماً

ودسرها نوح وأيقن أنها

²⁴² Huvvârî, **Tefsîr**, II, 441.

²⁴³ Huvvârî, **Tefsîr**, III, 102.

²⁴⁴ Bkz. Yûsuf, 12/2.

²⁴⁵ Daha fazla bilgi için bkz. Gümüş, **a.g.e.**, s. 103-126.

²⁴⁶ Bkz. Huvvârî, **Tefsîr**, III, 364, 440; IV, 320, 395, 528.

“Nuh onu çiviledi ve iyice sağlamaştırdı. Ve Allah’ın da her şeyi bildiğini bildirdi”²⁴⁷.

2- (وَكَأْسًا دِهَاقًا) “**Dolu kadehler**” (Nebe, 78/34) âyetinde geçen kelimelerden (كَأْسًا) kelimesine “Şarap” (دِهَاقًا) kelimesine de “doldurulmuş” anlamını verdikten sonra bunun için de şairin²⁴⁸ şu sözünü kanıt olarak getirmektedir:

أَتَا نَا عَامِرٌ يَرْجُو قِرَانَا فَأَثَرَ عَنَا لَهُ كَأْسًا دِهَاقًا

“Âmir bize geldi. Misafirperverliğimizi umuyor. Biz de onun için kadehleri şarapla doldurduk”²⁴⁹.

B- ÇEŞİTLİ BİLİM DALLARI AÇISINDAN YAKLAŞIMI

1- Fıkhî Açidan Âyetlere Yaklaşımı

Huvvârî, tefsîrinde fıkhî meselelerle ilgili olan ahkâm âyetlerini ayrıntılı bir biçimde ele alıp incelemekte ve buradan bazı sonuçlara ulaşmakta yani nihâî tahlilde bir hükme ulaşmaktadır. Bu hususta herhangi bir mesele ile ilgili pek çok rivâyet de nakletmektedir. Naklettiği bu rivâyetleri değerlendirmekte bunlar arasında tercih yapmakta ve yer yer kendi mezhebî görüşünü beyân etmektedir. Bu da onun bu hususta ne derece bir vukûfiyeti hâiz olduğunu ortaya koymaktadır.

a- Fıkhî Mevzûları Ele Alması

Örnekler:

1- (...وَلْيُكْبِرُوا اللَّهَ عَلَى مَا هَدَانَاكُمْ وَلَعَلَّكُمْ تَشْكُرُونَ) “...Ve size doğru yolu göstermesinden dolayı Allah’ın büyüklüğünü sürekli dile getiriniz. Umulur ki, Allah’a karşı şükrunüzü böylece yerine getirmiş olursunuz.” (Bakara, 2/185) âyetinin bu bölümünün tefsîrini yaparken müfessir, Ca’fer b. Muhammed’den babasının bayram gecesi tekbîr getirdiğini ve camide cemaatle bayram namazını kılincaya kadar tekbîr getirmeye devam ettiğini; bunun yanında bazılarının da camiden dönünceye kadar tekbîri açıktan getirdiğini aktarmaktadır. Ayrıca Hz. Ali’nin bayram günü katırın üzerinde, camiye yönelmiş bir haldeyken, tekbîr getirdiğini belirtmektedir. Devamla imamın bayram günü camide birinci hutbeyi irâd

²⁴⁷ Huvvârî, **Tefsîr**, IV, 252.

²⁴⁸ Kitabı tahkik edenin belirttiğine göre bahsi geçen şâir, câhiliye dönemi şairlerinden Hudaş b. Züheyir b. Rebia el-Âmirî’dir. Bkz. Huvvârî, **Tefsîr**, IV, 462.

²⁴⁹ Huvvârî, **Tefsîr**, IV, 462.

etmeden önce minberdeyken dokuz defa; son hutbeyi vermeden önce de yedi defa tekbîr getirmesinin sünnet olduğunu ifâde ederek bayramda tekbîr getirmenin fikhî hükmüne işâret etmektedir²⁵⁰.

2- (أَقِمِ الصَّلَاةَ لِذُلُوكِ الشَّمْسِ إِلَى عَسَقِ اللَّيْلِ وَقُرْآنَ الْفَجْرِ إِنَّ قُرْآنَ الْفَجْرِ كَانَ مَشْهُودًا)

“Güneşin batıya yönelmesinden gecenin kararmasına kadarki namazları kıl. Sabah namazını da kıl. Çünkü sabah namazı tanık olunmuş bir namazdır.” (İsrâ, 17/78) âyeti ile ilgili olarak Hasan’ın şöyle dediğini aktarmaktadır:

“Allah’ın Resûlü, beş vakit namazı kavmine getirince, onları serbest bıraktı. Nihâyet güneş tam göğün ortasından kayınca (zevâl vakti girince), namaz birleştiricidir denerek kendilerine seslenildi. Bundan korktular ve toplandılar. Cebrâîl Hz. Peygamber’in önünde, Hz. Peygamber de insanların önünde olduğu halde, onlara kırâati açık olmayan dört rekatlık öğle namazını kıldırdı. İnsanlar peygamberlerine uyuyor, Hz. Peygamber de Cebrâîl’e uyuyordu. Sonra onları serbest bıraktı. Tâ ki güneş berrak bir parlaklığa ulaşınca kadar. “Namaz birleştiricidir” diye seslenildi. Toplandılar. Öğle namazının dışında dört rekatlık ikindi namazını onlara kıldırdı. Kırâat açıktan yapılmıyordu. Cibrîl Hz. Peygamber’in önünde, Hz. Peygamber de insanların önündeydi. İnsanlar peygamberlerine, Hz. Peygamber de Cebrâîl’e tâbi oluyordu. Sonra onları serbest bıraktı. Nihâyet güneş battığında, “namaz birleştiricidir” diye seslenildi. Toplandılar. İlk iki rekati açıktan okunan, son rekati açıktan okunmayan üç rekatlık akşam namazını kıldırdı onlara. Cebrâîl Hz. Peygamber’in önündeydi. Hz. Peygamber de insanların önünde. İnsanlar peygamberlerine uyuyorlar, Hz. Peygamber de Cibrîl’e uyuyordu. Sonra onları serbest bıraktı. Tâ ki, alaca karanlık kaybolup akşam vakti sona erinceye kadar. “Namaz birleştiricidir” diye seslenildi. Toplandılar. Kırâati ilk iki rekatında açıktan yapılan, son iki rekatında da açıktan yapılmayan dört rekatlık yatsı namazını kıldırdı onlara. Cibrîl Hz. Peygamber’in önünde, Hz. Peygamber de Cibrîl’e iktidâ ediyordu. Sonra insanlar bunun üzerine bir ilave olup olmayacağını bilmeden geceyi geçirdi. Nihâyet fecr doğdu. “Namaz birleştiricidir” diye seslenildi. Toplandılar. Onlara, iki rekatlık sabah namazını, kırâatini aşikar okuyup her ikisini de uzun tutarak, kıldırdı.

²⁵⁰ Huvvârî, **Tefsîr**, I, 177.

Cibrîl Hz. Peygamber'in önünde, Hz. Peygamber'de insanların önündeydi. İnsanlar peygamberlerine tâbi oluyor, Hz. Peygamber de Cibrîl'e tâbi oluyordu²⁵¹.

Müfessir, burada fikhî bir konu olan namaz meselesine temâs etmekte, onun ne şekilde ve hangi vakitlerde kılındığını Hasan'dan nakletti bir rivâyetle anlatmaktadır. Ayrıca bu rivâyetten namazın kılınışının vahiy kaynaklı olduğunu öğreniyoruz. Nitekim bu husus Kur'ân'da açıkça belirtilmemiştir. Görülüyor ki, Huvvârî, ibâdetle ilgili konularda meseleyi etraflıca ele alıp irdelemekte ve konu hakkındaki rivâyetleri tefsîrinde bir araya getirmektedir. Bu da onun bu işe verdiği ehemmiyeti göstermektedir.

b- Kendi Mezhebî Görüşünü Yansıtması

Huvvârî, eserde fikhî konularda kendi mezhebi olan İbâdiliğin görüşlerine de yer vermiştir. Tefsîrin asıl sahibi olan Yahya b. Sellâm'ın görüşleri arasından kendi mezhebine uyanları almış, uymayanları ise dışarıda bırakmıştır. Ona âit olduğu bilinen ve kendi mezhebinin düşüncelerini yansıtan ilâvelerin i'tidâl sınırları içinde kaldığı yani mezhebî taassubu yansıtmadığını söyleyebiliriz. Onun bu durumunu yansıtan örnekler şunlardır:

1- (...فَمَا اسْتَمْتَعْتُمْ بِهِ مِنْهُنَّ فَآتُوهُنَّ أُجُورَهُنَّ فَرِيضَةً...) “...Nikahladığınız kadınlarla cinsel ilişkiye girmişseniz, kesin olarak belirlenen mehirlerini ödeyiniz...” (Nisâ, 4/24) âyetinde bahsedilen nikâhın mut'a nikâhı olduğunu belirten Huvvârî, bazılarının Hz. Peygamber (s.a.s.)'in Mekke'nin fethi sırasında belli bir süreliğine, birbirlerine mirasçı olmamak şartıyla, Mut'a nikâhına ruhsat verdiğini; ardından üç gün sonra da bunu yasakladığını iddiâ ettiğini aktarmaktadır. Bunun mensûh olduğunu ve iddet ve miras âyetlerinin bunu neshettiğini söylemektedir. Bazılarının da bilakis Allah'ın bunu helâl kıldığını, onu haram kılan herhangi bir âyet indirmediyini ve neshetmediğini söylediklerini zikretmektedir. İbn Abbâs'ın bu görüşü benimseyenlerden biri olduğunu ve bununla fetvâ verdiğini de ilâve etmektedir²⁵².

Huvvârî'nin yukarıdaki görüşlerden ilkini birinci sırada vermesi ve ardından bunun iddet ve miras ayetleriyle neshedildiğini ifâde etmesi onun mut'a nikâhı

²⁵¹ Huvvârî, **Tefsîr**, II, 435-436.

²⁵² Huvvârî, **Tefsîr**, I, 367.

konusundaki görüşünün bu olduğunu yani mut'a nikâhının geçerliliğini kabul etmediğini göstermektedir. Hz. Peygamber (s.a.s.), bazı özel durumlara mahsûs olmak üzere geçici bir süre buna izin vermişse de bu izin daha sonra kaldırılmıştır. Değişik İslâm mezheplerine mensûb alimlerin çoğunluğu, bunun kıyâmete kadar kesin bir şekilde haram kılındığı görüşünde ittifâk halindedirler²⁵³. Bununla birlikte müfessirin, birinci görüşün tam tersi bir görüşü daha nakletmesi, onun bilimsel ve objektif davrandığını gösteren bir delil olarak kabul edilebilir.

(فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامَ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَتِمَّاسًا فَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَاِطْعَامُ سِتِّينَ مِسْكِينًا ذَلِكَ - Kim azâd edecek köle bulamazsa cinsel ilişkiye girmeden önce aralıksız iki ay oruç tutsun. Buna güç yetiremeyen de altmış fakiri doyursun. Bu kolaylık Allah'a ve peygamberine inandığınızdan dolaydır. İşte bunlar, Allah'ın koyduğu sınırlardır. Bunları inkâr edenler için acıklı bir azap vardır.) (Mücâdele, 58/4) âyetinin tefsîrinde Huvvârî, zihâr keffâreti ile ilgili olarak yine kendisi gibi bir İbâdî olan Ebû Müslim b. Ebî Kerîme'den "oruç tutmaya başladığında iki aylık orucu tamamlamadan hastalanan kişi iyileştiğinde, hastalandığı sırada tutamadığı oruçları tutar ve böylece orucunu tamamlayıp cezasını çekmiş olur. Bu, Ramazan'ın fidyesinden daha şiddetli değildir." şeklindeki görüşü naklettikten sonra bu görüşü kabul ettiğini ve buna dayandığını; İbâdî fakihlerin genelinin de bu görüşü benimsediğini ifâde etmektedir²⁵⁴.

2- Kelâmî Açıdan Âyetlere Yaklaşımı

İnsanı taklîdî îmandan tahkîkî îmân mertebesine yükseltmeyi gâye edinen kelâm, "Allah'ın zâtından, sıfatlarından, fillerinden ve bilhassa birliğinden bahseden bir ilim"²⁵⁵ şeklinde tarif edilmektedir. Usûlü'd-dîn ve ilmu't-tevhîd gibi isimlerle de anılan kelâmı İbn Haldûn ise şöyle tanımlamaktadır: "Kelâm, akli delillere istinâden îmânî akîdeleri savunmayı ve îtikâdî konularda selefçe ve ehl-i

²⁵³ Elmalılı, a.g.e., II, 1328; Yusuf el-Kardâvî, **İslâm'da Helâl ve Haram**, (Çev. Ramazan Nazlı), Hilâl Yayınları, İstanbul, trs., s. 194-196; Mehmet Şener, "Müt'a", **İslâm'da İnanç, İbâdet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi**, Editör: İbrahim Kâfi Dönmez, M.Ü.İ.F.V.Y., Gerçek Hayat Dergisi Basımı, İstanbul, 2006, III, 1476; ayrıca kitabı tahkîk edenin de benzer bir değerlendirmesi bulunmaktadır. Bkz. Huvvârî, **Tefsîr**, I, 367-368.

²⁵⁴ Huvvârî, **Tefsîr**, IV, 305.

²⁵⁵ Şerafeddin Gölcük ve Süleyman Toprak, **Kelâm**, Tekin Kitabevi, 4. Baskı, Konya, 1998, s. 20.

sünnet tarafından tutulan yollardan sapan bid'atçıları reddetmeyi tazammun eden bir ilimdir"²⁵⁶. Vahyin kesilmesi, Müslümanlar arasında çıkan siyâsî ve dînî ihtilaflar, nasslardan dînî hükümler çıkarma zarûreti, nasslardaki mübhemliğin farklı şekillerde anlaşılması ve İslâm'ın insanlara tanıdığı fikir ve vicdân hürriyeti gibi dâhilî nedenler; yabancı din ve kültürlerin te'sîri ve felsefî akımların etkisi gibi hâricî sebepler kelâmın ortaya çıkmasını hazırlayan etkenlerdir²⁵⁷. İşte bu vb. nedenlerden ötürü neşvü nemâ bulan siyâsî ve îtikâdî mezheplerden biri olan Hâricilik'in İbâdiye fırkasına mensup olan Huvvârî, âyetleri tefsîr ederken kelâmî zâviyeden de onları ele alıp incelemektedir. Bu husustaki meseleleri, tefsîrin asıl sahibi olan Yahya b. Sellâm'dan farklı olarak ele alması gayet tabîidir. Bu konuda kendi mezhebinin görüşlerine uymayan fikirleri hafzetmiş, uyanları olduğu gibi bırakmış ve gerekli gördüğü yerlerde birtakım yeni ilâvelerde bulunmuştur. Bu ilâvelerin kendisine âidiyeti, cümlenin ifâdelerindeki bazı karînelerden ve üslûbundan anlaşılmaktadır. Huvvârî'nin bu konuda yaptığı açıklamalar çok sadedir. Onun temâs ettiği muhtelif kelâmî meseleler arasında şunları sayabiliriz: Tevhid, îmân-amel ilişkisi, büyük günah, şefâat, ru'yet, nübüvvet, âhîret ahvâli, kıyâmet alâmetleri, ecel, kabir azâbı ve cennet-cehennem; bunun yanında bazı fırkalar ile diğer dinler gibi meselelere de değinmektedir. Şimdi onun, muhtelif kelâmî meseleleri nasıl ele aldığını örnekleriyle ortaya koyup bu konuda hangi metodu takip ettiğini vermeye çalışalım.

a- Muhtelif Kelâmî Meseleleri Ele Alması

a.1- İmân-Amel İlişkisi

Sözlükte mutlak bir şekilde tasdîk etmek demek olan îmân, terim olarak Allah tarafından Hz. Peygamber (s.a.s.)'e gönderildiği kesin olarak bilinen ve dinin aslından olan İslâmî esasların, hükümlerin ve haberlerin doğru ve gerçek olduğuna tereddütsüz inanmak anlamına gelmektedir²⁵⁸. Amel ise canlılarda bilinçli olarak meydana gelen davranışlardır. Fiilde bilinçlilik durumu olmadığından canlılara nisbet edildiği gibi cansızlara da nisbet edilmektedir. Şu halde fiilden bu yönüyle ayrılan

²⁵⁶ İbn Haldûn, **Mukaddime**, (Haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005, II, 820.

²⁵⁷ Gölcük ve Toprak, **a.g.e.**, s. 36-41.

²⁵⁸ Gölcük ve Toprak, **a.g.e.**, s. 106.

amel daha özel bir anlam arz etmektedir²⁵⁹. Bu durumda amel, içten gelen bir arzuyla, istekle herhangi bir işi yapmak, yerine getirmek demektir.

Bilindiği gibi îmân-amel ilişkisi İslâm âlimleri arasında tartışmalı olan bir konudur. Amelin îmândan bir cüz olduğunu kabul edenlerin yanında onun îmândan bir cüz olmadığını ileri sürenler de vardır. Aslında selefin, amelin îmândan bir cüz olduğunu söylemesi ameli olmayanın îmânının olmadığı anlamına gelmez. Onların bu görüşü benimsemesini nedeni ameli, îmânın kemâli açısından gerekli görmelerindendir. Nitekim İmâm-ı Âzam amel ve îmânı ayrı olarak telakkî etmiştir. Ancak Mu'tezile ve -özellikle- Hâriciler ameli îmândan bir cüz saymışlar ve ameli olmayanın îmânının da olmadığını ileri sürmüşlerdir²⁶⁰. Hâriciliğin bir kolu olan ve müfessirimizin de müntesibi bulunduğu İbâdiye'ye göre îmân; ikrâr, amel, niyet, sünnete uymak, hevâya meyletmemek ve takvâ yoluna uymaktır. Yine onlar İslâm îmândandır, îmân da İslâm'dandır diyerek îmân ve İslâm'ı eş anlamlı olarak kullanmakta ve ikisini ayrılmaz bir bütün hâlinde görmektedirler. Çünkü onların îtikâdî görüşlerinin temel taşını son derece geniş bir şekilde ele alınan îmân anlayışı teşkil eder²⁶¹. Konunun örnekleri şöyledir:

(وَالَّذِينَ كَفَرُوا أَعْمَالُهُمْ كَسَرَابٍ بِقِيَعَةٍ يَحْسَبُهُ الظَّمَانُ مَاءً حَتَّىٰ إِذَا جَاءَهُ لَمْ يَجِدْهُ شَيْئًا وَوَجَدَ اللَّهَ ۖ
عِنْدَهُ فَوْقَاهُ حِسَابَةٌ وَاللَّهُ سَرِيعُ الْحِسَابِ) **“İnkâr edenlere gelince, onların yaptıkları, çöllerdeki bir serap gibidir. Susayan kimse onu uzaktan su sanır. Ancak oraya vardığında hiçbir şey bulamaz (Aynen onun gibi onların yaptıkları da âhirette boşa gider de) karşılarında Allah'ı bulurlar. O da onların hesabını eksiksiz görür. Allah hesabı çabuk görendir.”** (Nur, 24/39) âyetinin tefsîrinde şunları beyân etmektedir:

“Münâfik, Allah'ı Rab olarak, Muhammed'i peygamber olarak ve onun getirdiğini de hak olarak kabul eder. Ancak hiçbir şekilde Allah için amelde bulunmaz. Ameli yerine getirmeksizin sadece ikrâra dayanır. Nihâyet âhirete gidince

²⁵⁹ Ömer Dumlu, **Kur'ân-ı Kerîm'de Salâh Meselesi**, D.İ.B.Y., 2. Baskı, Ankara, 1997, s. 17; Ömer Dumlu, **Kur'ân-ı Kerîm'de İyi İnsan ve Yararlı İş**, İzmir, 2000, s. 22.

²⁶⁰ Gölcük ve Toprak, **a.g.a.**, s.125-126.

²⁶¹ Ethem Ruhi Fırlalı, **İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri**, A.Ü.İ.F.Y., Ankara, 1983, s. 126; Fırlalı, **Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri**, Birleşik Yayıncılık, 10. Baskı, İstanbul, 1999, s. 98; Fırlalı, “İbâziyye”, **D.İ.A.**, İstanbul, 1999, XIX, 259.

amelinin sevabını bulamaz. Çünkü Allah'ın farzlarını hiçbir şekilde tamamlamamıştı. Zannediyordu ki, Allah, amelleri yerine getirmeden sadece ikrârına göre kendisine sevap verecek. Onun durumu, çölde serabı görüp onu su zanneden susuz biri gibidir. Nihâyet ona vardığında orada hiçbir şey bulamaz. Bu durum Allah'ın şu sözü gibidir: (مَثَلُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِرَبِّهِمْ أَعْمَالُهُمْ كَرَمَادٍ اشْتَدَّتْ بِهِ الرِّيحُ فِي يَوْمٍ عَاصِفٍ لَا يَقْدِرُونَ مِمَّا كَسَبُوا عَلَى شَيْءٍ ذَلِكَ هُوَ الضَّلَالُ الْبَعِيدُ) “Rablerini inkar edenlerin durumuna gelince, onların yaptıkları işler, fırtınalı bir günde, rüzgarın şiddetle savurduğu kül gibidir. Kazandıklarından hiçbir şeyin karşılığını elde edemezler. İşte derin sapıklık budur.” (İbrahim, 14/18) Susuz, münâfik gibidir. Serap da onun ikrârı gibidir. Kendisine ölüm gelinceye kadar her şeyin kendisine fayda verdiğini zanneder. Ölüm ona geldiğinde, tıpkı serabın susuz birine fayda vermemesi gibi, ikrârının da kendisine hiçbir şekilde fayda vermediğini görür²⁶².

2- (يُصَلِّحْ لَكُمْ أَعْمَالَكُمْ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ وَمَنْ يُطِغِ اللَّهُ وَرَسُولُهُ فَقَدْ فَازَ فَوْزًا عَظِيمًا) “Ki sizin işlerinizi yoluna koysun ve günahlarınızı bağışlasın. Kim Allah'a ve Peygamber'ine itâat ederse, bilsin ki büyük bir başarı elde etmiştir.” (Ahzâb, 33/71) âyetinin tefsîrinde Allah'tan başka tanrı olmadığına kalbinden samimi bir şekilde söylemeyeninin amelini Allah'ın kabul etmeyeceğini; sâlih amel işlemeyenin de dil ile söylediklerinin kabul edilmeyeceğini; çünkü îmânın hem söz hem de amelden ibâret olduğunu belirtmektedir²⁶³. Yine müfessirin Tevbe Sûresi 11. âyet bağlamında Hasan-ı Basrî'den naklettiği “insanlar Allah'tan başka tanrı yoktur deyip namazı da kılıp zekâtı verinceye kadar onlarla savaşmakla emrolundum” şeklindeki hadîse getirdiği şu açıklama “bunda îmânın söz ve amelden ibâret olduğuna dâir bir delil vardır” onun bu konudaki tutumunu ortaya koymaktadır²⁶⁴.

Görüldüğü gibi bu durum yukarıda Huvvârî'nin tefsîrinden iktibâs ettiğimiz örneklerden de açıkça anlaşılmaktadır. Yani o, îmân ve amelini ayrılmaz bir bütün olduğunu açıkça ifâde etmektedir.

a.2- Şefâat

Şefâat; resûller, nebiler, âlimler ve Allah'ın izin vereceği diğer kimselerin, yine Allah'ın izniyle mü'minlerden bazı kimselerin günahlarının bağışlanmasını veya

²⁶² Huvvârî, **Tefsîr**, III, 184-185.

²⁶³ Huvvârî, **Tefsîr**, III, 385.

²⁶⁴ Huvvârî, **Tefsîr**, II, 117.

Allah katındaki derecelerinin yükseltilmesini talep etmeleridir²⁶⁵. İlgili âyetlerden ve tanımdan anlaşılacağı gibi şefâatin gerçekleşmesi Allah'ın izniyledir. Bu konuda Ehl-i Sünnet ile İbâdiye hemfikirdir. Ancak Ehl-i Sünnet'e göre büyük günah işleyen dahi şefâate nâil olur. Fakat İbâdiye'ye göre büyük günah işleyen için şefâat söz konusu değildir²⁶⁶. Mu'tezile ise şefâati reddetmektedir²⁶⁷. Şunu hemen ifâde etmek gerekir ki, İbâdiye'ye göre büyük günah işleyen Müslüman, mü'min değil; muvahhiddir. Bu bakımdan nimet küfrü içindedir. Şirk küfrü içinde değildir. Eğer büyük günahları inkâr eder veya onları işlemekte ısrar ederse o durumda müşrik olur. Onlara göre küfür de nimet küfrü ve şirk küfrü olmak üzere ikiye ayrılır. Büyük günah işleyen kişi tövbe etmezse temelli olarak cehennemde kalır. Tövbe edenler ise cezalarını çektikten sonra cehennemden çıkarlar. Çünkü İbâdî'lere göre nimet küfrü içinde olanlar cezalarına nisbetle belli bir süre; şirk küfrü içinde olanlar ise temelli olarak cehennemde kalırlar²⁶⁸. Ayrıca şunu hemen belirtelim ki, "münâfık" kavramı Kur'ânî bir terimdir ve küfrünü gizleyen kimseye bu isim verilmektedir²⁶⁹. Buna karşın Hasan el-Basrî, büyük günah işleyeni münâfık olarak addetmektedir. Bu görüşünden dolayı Hâricî olarak kabul edilmiştir²⁷⁰. Belki de bunun içindir ki, Huvvârî en fazla Hasan'dan nakilde bulunmaktadır.

Huvvârî, tefsîrinde büyük günah meselesine değinmemektedir. Şefâat konusunda ise aşağıdaki örneklerde görüleceği gibi şefâatin mü'minler hatta bütün insanlar için söz konusu olduğunu ifâde etmektedir. Bu konuda diğer ayrıntılara ise temâs etmez. Ancak şunu hemen belirtelim ki, şefâat konusuyla ilgili İbn Sellâm'da geçen beş hadîs -muhtemelen kendi görüşlerine uymadığı için- Huvvârî tarafından kasden dışarıda bırakılmıştır. Bu durum muhakkik tarafından tesbît edilmiştir²⁷¹. Konuyla ilgili örnekler şöyledir:

1- (وَمِنَ اللَّيْلِ فَتَهَجَّدْ بِهِ نَافِلَةً لَكَ عَسَىٰ أَنْ يَبْعَثَكَ رَبُّكَ مَقَامًا مَّحْمُودًا) "Geceleyin yalnız sana mahsûs olarak kalk ve namaz kıl. Umulur ki, Rabbin seni övülecek bir makama"

²⁶⁵ Gölcük ve Toprak, **a.g.a.**, s. 423.

²⁶⁶ Fığlalı, **a.g.e.**, s. 132.

²⁶⁷ Gölcük ve Toprak, **a.g.a.**, s. 425.

²⁶⁸ Geniş bilgi için bkz. Fığlalı, **a.g.e.**

²⁶⁹ Bkz. Nisâ, 4/140, 145; Tevbe, 9/67, 73; Ahzâb, 33/1, 48, 73; Münâfikûn, 63/1-11; Tahrîm, 66/9.

²⁷⁰ Ahmet Akbulut, **Hâriciliğin Siyâsî Görüşlerinin İtikâdîleşmesi**, A.Ü.İ.F.D., 1989, XXXI, s. 340.

²⁷¹ Huvvârî, **Tefsîr**, III, 29.

yükseltir.” (İsrâ, 17/79) âyetinde geçen makâm-ı mahmûdu, kıyâmet günü verilecek hesap sırasında mahlûkâta şefâat etme vesîlesi olarak anlamaktadır²⁷².

2- **“Kendilerine şefaât izni verilenlerin dışında kimseye onun katında şefaât fayda vermez...”** (Sebe’, 34/23) âyetinin bu bölümünde şefâat hakkında, “şefâat edenler, sadece müminlere şefâat ederler. Yani melekler, peygamberler ve müminler şefâat ederler. Yoksa onlar müşriklere şefâat etmezler, yani zaten onlara şefâat edilmez”²⁷³ ifâdelerine yer vermektedir.

a.3- Ru’yetullah

Allah’ın görülmesi meselesi âhirete taalluk eden bir durumdur. Çünkü bu dünyada Allah gözle görülemez. Nitekim Kur’ân’da **“Gözler O’nu görmez; O, gözleri görür. O, dünya gözüyle görülmez. Her şeyden haberdârdır.”** (En’âm, 6/103) buyurulmaktadır. Havâric, Mu’tezile, Mürcie ve Zeydiye gibi fırkalar Allah’ın hem bu dünyada hem de âhirette görülmeyeceğini ileri sürerler. Bu hususta yukarıdaki âyeti delil olarak kabul ederler. Ancak Ehl-i Sünnet’e göre Allah, bu dünyada değil; ama âhirette görülecektir. Bu konudaki delilleri de şu âyettir: **“O gün kimi yüzler parlayacaktır. Rablerine bakacaklardır.”** (Kıyâmet, 75/22-23) İbâdiye ise Allah’ın görülmesi konusunda Ehl-i Sünnet’in tam tersi bir görüşü yani Allah’ın hem bu dünyada hem de âhirette görülmeyeceği görüşünü benimsemektedir²⁷⁴.

Huvvârî, tefsîrinde Kıyâmet Suresinde geçen “nazar”ı yani bakmayı “intizâr” yani beklemek/ummak şeklinde anlamakta ve mü’minlerin yüzlerinin sevap beklentisiyle parıldadığını ifâde etmekte; akabinde naklettiği bir rivâyette O’nu hiç kimsenin görmediğini ve görmeyeceğini belirtmektedir²⁷⁵.

En’âm Sûresinin ilgili âyetinde ise herhangi bir yorum belirtmemektedir. Ancak kitabı tahkîk edenin belirttiğine göre müellif burada kendi mezhebî görüşüne uymadığı gerekçesiyle İbn Sellâm’ın yorumunu bilerek dışarıda bırakmıştır²⁷⁶. Yine Necm Sûresi 10. âyet **“Peygamber’e vahyedeceğini vahyetti.”** bağlamında Hz.

²⁷² Huvvârî, **Tefsîr**, II, 437.

²⁷³ Huvvârî, **Tefsîr**, III, 397.

²⁷⁴ Fığlalı, **a.g.e.**, s. 134-135.

²⁷⁵ Huvvârî, **Tefsîr**, IV, 444.

²⁷⁶ Huvvârî, **Tefsîr**, I, 549.

Âiše'nin, Urve'nin ve diğer Müslümanların, Hz. Peygamber'in bu esnada Rabbini gördüğüne dâir var olan görüşü şiddetle reddettiğini belirtmekte ve burada bahsedilenin Cebrâîl olduğunu, bunun delilinin de Tekvîr Sûresinin 15-23. âyetleri olduğunu ifâde etmektedir²⁷⁷. Ayrıca Necm Sûresinin 18. âyetinde Allah'ın **“Kuşkusuz o, Rabbinin varlığının büyük delillerini gördü.”** şeklinde buyurduğunu fakat “Yüce olan Rabbini gördü.” şeklinde buyurmadığını belirterek bu konudaki düşüncesini dile getirmektedir²⁷⁸. Bunun yanında müfessirin kendisi gibi bir İbâzî olan muhakkik de bu vb. yerlerde İbâzîliğin bu konudaki düşüncesini yani Allah'ın hem bu dünyada hem de âhirette görülmeyeceğine dâir görüşünü ortaya koymuştur²⁷⁹.

b- Kelâmî Firkalardan Bahsetmesi

Müfessir, eserinde -çok az da olsa- bazı kelâmî firkalardan bahsetmektedir. Onun bahsettiği kelâmî firkalar şunlardır:

b.1- Müşebbihe

Bu fırka ile ilgili olarak eserde bir örnek mevcut olup o da şudur:

Huvvârî, Fecr Sûresi 22. âyette **“Rabbinin emri geldiğinde melekler sıra sıra dizildiğinde”** buyurulduğunu ve bunun “Rabbinin emri ve melekler geldiğinde yani O'nun emri ile melekler saf saf olduğunda” şeklinde bir anlama geldiğini; yoksa Allah düşmanı Müşebbihe'nin iddiâ ettiği gibi Allah'ın gidip gelmediğini; zira O'nun bundan beri olduğunu ifâde etmektedir²⁸⁰.

b.2- Ehl-i Firâk

Bu hususla ilgili eserde toplam üç örnek bulunmaktadır. Müfessirin, söz konusu fırkaya kimleri dâhil ettiği kendi ibârelerinden net olarak anlaşılamamaktadır. Ancak bunun, müfessirin kendi mezhebinin dışında olup özellikle ihtilâflı konularda İbâdiye'nin görüşlerine zıt olan düşünceleri benimseyen kimseleri kapsadığı söylenebilir. Nitekim muhakkik de bu husustaki ibârelerin Huvvârî'ye âit olduğunu;

²⁷⁷ Huvvârî, **Tefsîr**, IV, 236.

²⁷⁸ Huvvârî, **Tefsîr**, IV, 238.

²⁷⁹ Bkz. Huvvârî, **Tefsîr**, I, 549; II, 190; IV, 444, 483.

²⁸⁰ Huvvârî, **Tefsîr**, IV, 503.

çünkü bu cümlelerin İbn Sellâm'da bulunmadığını; bunların îmân ile küfür, nifâk ile şirk ve ircâ gibi meselelerde -fırsat buldukça- Huvvârî'nin İbâzîliğin düşüncelerini yansıtan cümleleri olduğunu belirtmektedir²⁸¹. İlgili örnekler şunlardır:

1- (إِنَّا تَنْفَرُوا يُعَذِّبُكُمْ عَذَابًا أَلِيمًا وَيَسْتَبْدِلُ قَوْمًا غَيْرَكُمْ وَلَا تَضُرُّوهُ شَيْئًا وَاللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ)

“Eğer savaşa çıkmazsanız Allah sizi acıklı bir ceza ile cezalandırır. Sizin yerinize başka bir topluluk getirir ve siz savaşa çıkmamakla Allah’a hiçbir zarar veremezsiniz. Allah’ın her şeye gücü yeter.” (Tevbe, 9/39) âyeti bağlamında şunlara yer vermektedir:

“Bu âyette, ehl-i firâka bir delil vardır ki, o da şudur: Onlar, Allah’ın kendilerini îmâna çağırdığı kimseler olup azap va’ad edilenlerdir. İmânın özelliklerinden dolayı onları böyle isimlendirmiştir. Nitekim kendilerine her seferinde mü’minler diye seslenilir. Bu yüzden birinin çıkıp -Allah onları savaştırmaya çağırdığında savaşa çıkmasalar bile- mü’min oldukları halde, Allah’ın kendilerini azap edeceğini söylemesi uygun değildir²⁸².”

2- (وَمَا مَنَعَهُمْ أَنْ تُقْبَلَ مِنْهُمْ نَفَقَاتُهُمْ إِلَّا أَنَّهُمْ كَفَرُوا بِاللَّهِ وَبِرَسُولِهِ وَلَا يَأْتُونَ الصَّلَاةَ إِلَّا وَهُمْ كُسَالَىٰ

وَمَا يُنْفِقُونَ إِلَّا وَهُمْ كَارِهُونَ) **“Bu harcamaların kabul edilmemesinin nedeni; sırf onların, Allah’a ve Elçisi’ne karşı nankörlük etmeleri, namaza ancak tembel tembel gelmeleri ve harcamalarını istemeyerek yapmalarındır.”** (Tevbe, 9/54) âyetinin tefsîrinde “bu âyette, şayet münâfiklar müşrik olsalardı onlara kabul etmedikleri cihâd ve infâk farz olmazdı şeklinde ehl-i firâka bir delil vardır” açıklamasını getirmektedir²⁸³.

b.3- el-Fırkatü’s-Şâkke

Müfessirin bu isimle verdiği gruba kimlerin dâhil olduğu konusunda da bir netlik bulunmamaktadır. Ancak söz konusu fırkanın bahsinin geçtiği bağlama bakılacak olursa onun bu ismi, cehenneme girenlerin ebediliği konusunda kendi mezhebinin görüşünü benimsemeyenler için kullandığı anlaşılacaktır. Nitekim bu hususu muhakkik de belirtmektedir. Bilindiği gibi İbâdiye mezhebine göre küfür, nimet küfrü ve şirk küfrü olmak üzere ikiye ayrılır. Nimet küfrü üzere ölenler

²⁸¹ Bkz. Huvvârî, **Tefsîr**, II, 132, 140, 163.

²⁸² Huvvârî, **Tefsîr**, II, 132.

²⁸³ Huvvârî, **Tefsîr**, II, 140.

cezaları nisbetince; şirk küfrü üzere ölenler ise temelli cehennemde kalacaklar. Büyük günah işleyenler tövbe etmezlerse şefâate nâil olmayıp sürekli olarak cehennemde kalırlar. Şayet tövbe ederlerse cezalarını çektikten sonra şefâate nâil olarak oradan kurtulup cennete girerler. Buna göre müellifin bu tabirle kastedtiği şey bu görüş karşısında olanlardır. İlgili örnekler -ki eserde iki yerde geçmektedir- şöyledir:

1- (وَأَمَّا الَّذِينَ سَعِدُوا فِي الْجَنَّةِ خَالِدِينَ فِيهَا مَا دَامَتُ السَّمَاوَاتُ وَالْأَرْضُ إِلَّا مَا شَاءَ رَبُّكَ عَطَاءٌ غَيْرٌ - 1)
“Mutlu olanlara gelince onlar da cennettedirler. Rabbin diledikleri hâric, gökler ve yeryüzü durdukça, devamlı bir lütuf olarak sonsuza dek orada kalacaklardır.” (Hûd, 11/108) âyetinin tefsîrinde Huvvârî, burada Allah’ın fırka-i şâkkenin, bir topluluğun cehenneme girip sonra şefâatle oradan çıktığı şeklindeki iftirâsından bahsettiğini belirtmektedir²⁸⁴.

2- (رُبَّمَا يَوَدُّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ كَانُوا مُسْلِمِينَ) - 2)
“İnkâr edenler, ‘keşke Müslüman olsaydık’ diye temenni edecekler.” (Hicr, 15/2) âyetinin tefsîrinde ise şunlara yer vermektedir:

“Fırka-i şâkke, bu âyeti amacının dışında te’vîl etti. Allah’a, âyetiyle cevap vermeye kalktılar ve şöyle dediler: onlar tevhdî ehlinden olan bir topluluktur ki, ateşe girecekler. Cehennemdekiler de onları ayıplayacaklar ve şöyle diyecekler: bunlar müslümandırlar; fakat müslümanlığı kendilerine fayda vermeyecek. Şöyle dediler: Rableri onlara kızdı ve onları -iddiâlarına göre- cehennemden çıkarıp cennete koydu. Allah’ın toplulukları cehennemden çıkaracağını iddiâ ettiler. Güya yanıp kül olduktan sonra cennete girecekler. Bunu cennettekiler cehennemdekilere söyleyeceklermiş. Dediler ki: onlar Rablerine dua edecekler, o da bu ismi onlardan silecek. Böylece Allah’a iftirâ atarak, yalan uydurarak ve onun indirdiğini (nitekim Allah pek çok âyette, isteseler bile, onların oradan çıkamayacağını bildirmektedir²⁸⁵.) inkâr ederek onları Allah’ın azatlı köleleri diye isimlendirecekler. Öyleyse Allah’ın indirdiği kitabının muhkem âyetlerinden sonra fırka-i şâkke, nasıl olur da cehennemdekilerin oradan çıkıp cennete gireceklerini iddiâ eder? Onlar, Allah’ın kitabında aslı bulunmayan yalan rivâyetlere uyuyorlar. Sanki hiçbir şey

²⁸⁴ Huvvârî, **Tefsîr**, II, 250.

²⁸⁵ Bkz. Bakara, 2/81; Mâide, 5/37; Hac, 22/22; Fâtır, 35/36; Mü’min, 40/49-50; Zuhuruf, 43/77.

bilmiyorlarmış gibi Allah'ın kitabını arkalarına atmaya çalışıyorlar. Allah, bizimle onlar arasında hüküm verendir. O, hüküm verenlerin en iyisidir”²⁸⁶.

Görüldüğü üzere burada müfessir, -kim olduklarını açıkça belirtmese de- bazı fırkalardan bahsetmekte, onları değişik isimlerle nitelemekte ve onların görüşlerini kendi mezhebî düşüncesine uymadığı için tenkîd etmektedir.

3- İşârî Tefsîr Açısından Âyetlere Yaklaşımı

İşârî tefsîr, zâhirî mana bakımından birbiri ile bağdaştırılabilen, sülûk ehlinin bilebileceği birtakım anlamlara ve işâretlere göre Kur’ân’ı tefsîr etmek anlamına gelmektedir²⁸⁷. Başka bir ifadeyle işârî tefsîr, sadece tasavvuf erbâbınca bilinebilen ve zâhir mânâsı ile bağdaştırılması mümkün olan bazı gizli anlamlara ve işâretlere göre Allah Kelâmını tefsîr etmek demektir²⁸⁸. İşârî tefsîr yani Kur’ân’ın zâhirî manasının ötesinde birtakım bâtinî mânâlarının da bulunduğu hususu, Zâhirîler dışındaki İslâm âlimleri tarafından kabul edilmektedir²⁸⁹. Huvvârî de eserinde, âyetleri tefsîr ederken zâhirî manaların yanında bazen bâtinî manalara yer vermektedir. Ancak müellifin âyetlerin tefsîri için yaptığı bu tarz açıklamalara veya rivâyetlere eserinde pek az rastlanmaktadır²⁹⁰. Mamafih, bu türden yorum/rivâyetler de aşırıya kaçan veya zorlama yoluyla yapılan te’viller değildir.

1- (أَوْ كَصَيِّبٍ مِنَ السَّمَاءِ فِيهِ ظَلَمَاتٌ وَرَعْدٌ وَبَرْقٌ...) “Veya onların bu halleri; karanlıklar, gök gürültüsü ve şimşeklerin hakim olduğu gökten inen şiddetli bir yağmur gibidir...” (Bakara, 2/19) âyetinin bu bölümü için şunlara yer vermektedir:

“Münâfiklar İslam’a girip rahat ve huzur buldukları zaman, bu durum onların hoşuna gitti. Bununla dünya hallerine sevindiler. Kendilerine bir sıkıntı dokunduğu zaman buna sabretmez ve âkıbetini beklemezlerdi. Burada zulümât (karanlıklar) korkudur. Ra’d (gök gürültüsü), kendilerine bir sıkıntı gelmesinden korktukları zaman yaşadıkları korkudur. Yağmur ise onda rızık vardır. Onda karanlık, gök gürültüsü ve şimşek vardır. Allah bunu misâl olarak verdi. Hasan’ın tefsîrine göre

²⁸⁶ Huvvârî, **Tefsîr**, II, 340.

²⁸⁷ Cerrahoğlu, **Tefsîr Tarihi**, II, 9.

²⁸⁸ Demirci, **Tefsîr Usûlü ve Târîhi**, s. 355.

²⁸⁹ Cerrahoğlu, **a.g.e.**, II, 11; Demirci, **a.g.e.**, s. 355.

²⁹⁰ Diğer örnekler için bkz. Huvvârî, **Tefsîr**, II, 9-10, 50; III, 180-181; IV, 296, 351.

şimşek İslâm nûrunun misâlidir. İbn Abbas da: O, Kur’ân nûrudur, dedi. Bu ikisi birdir²⁹¹.

(ثَوَّلَجُ اللَّيْلِ فِي النَّهَارِ وَتَوَّلَجُ النَّهَارَ فِي اللَّيْلِ وَتُخْرِجُ الْحَيَّ مِنَ الْمَيِّتِ وَتُخْرِجُ الْمَيِّتَ مِنَ الْحَيِّ - 2-
“Sen geceyi gündüze, gündüzü de geceye katarsın. **Ölüden diri, diriden de ölü çıkarırsın. Dilediğine hesapsız rızık verirsin.**” (Âl-i İmrân, 3/27) âyeti bağlamında Hasan ve onun dışındakilerin şöyle dediğini nakleder:

“Kâfirden mü’mini çıkarır, mü’minden de kâfiri çıkarır²⁹².”

Buna benzer âyetlerin geçtiği yerlerde her seferinde bu yorumun yapıldığı rivâyeti nakleder²⁹³.

4- Pozitif Bilimler Açısından Âyetlere Yaklaşımı

Burada, başlıkta kullandığımız pozitif bilimlerden maksat, bilinen Kur’ân ilimleri dışında günün şartlarına göre gelişme gösteren ilmî veriler ışığında ilâhî kelâmın tefsîr edilmesidir. Günümüzde revaçta olan ve en fazla kabul görüp ağırlık kazanan tefsîr türlerinden biri de hiç şüphesiz ilmî tefsîrlerdir. Kur’ân ibârelerindeki ilmî ıstılahları açıklamaya ve bunlardan muhtelif ilmî ve felsefî görüşler istihraç etmeye çalışan tefsîr türüne ilmî tefsîr adı verilmektedir²⁹⁴. Şunu hemen belirtmek gerekir ki, kendi içerisinde asla bir çelişki bulunmayan, modern ilimlerle hiçbir şekilde çatışmayan ve bu özelliğini sonuna kadar devam ettirecek olan yegâne mukaddes kitab, Kur’ân’dır. Zira o, Allah’ın kelâmıdır ve vahyedildiği şekliyle bozulmadan yani herhangi bir tahrîf ve tağyîre maruz kalmadan günümüze kadar ulaşmıştır²⁹⁵. Müellifimiz de Kur’ân’ın bu özelliğini göz önünde bulundurarak eserinde, birtakım pozitif bilimlerin sahalarına işaret eden âyetlerin tefsîrine yer vermekte ve bunlara rivâyet destekli açıklamalar getirmektedir. Ancak bu türden örneklere tefsîrinde çok az rastlanmaktadır. Konuyla ilgili misaller sınırlı sayıda olup eserde toplam beş yerde geçmektedir²⁹⁶. Bu tür örnekleri aktarırken, bazen sözün

²⁹¹ Huvvârî, **Tefsîr**, I, 87.

²⁹² Huvvârî, **Tefsîr**, I, 277.

²⁹³ Bkz. Huvvârî, **Tefsîr**, I, 546; II, 192; III, 318.

²⁹⁴ Cerrahoğlu, **Tefsîr Usûlü**, s. 303; Cerrahoğlu ,**a.g.e.**, II, 423.

²⁹⁵ Demirci, **a.g.e.**, s. 345.

²⁹⁶ Diğer örnekler için bkz. Huvvârî, **Tefsîr**, I, 163; III, 70; IV, 447.

sahibini açıklamaya gerek duymadan bunlara yer verir. Konuya örnek teşkil eden misâller şunlardır:

1- (وَهُوَ الَّذِي خَلَقَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ وَالشَّمْسَ وَالْقَمَرَ كُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ) “Geceyi ve gündüzü, güneşi ve ayı yaratan O’dur. Onların her biri bir yörüngede akıp gitmektedirler” (Enbiya, 21/33) âyeti bağlamında şu rivâyeti nakleder:

“Abdullah b. Amr’a şöyle dendiğini zikrettiler: Bazen bize yaklaşan bazen de bizden uzaklaşan güneşin durumu nedir? Şöyle dedi: Kış olunca, güneş göğün beşinci katındadır. Ona şöyle dendi: Ama biz onu ancak bu dünya semasında görüyoruz. Şöyle dedi: Şâyet bu dünya semasında olsaydı, dünyada hiçbir şey kalmazdı.

Bazıları da şöyle diyerek zikretti: Güneş, kışın, ondan istifade etsinler diye yeryüzünde yaşayanlara yaklaştırılır. Yazın da ısısı onlara rahatsızlık vermesin diye yükseltilir”²⁹⁷.

Yukarıdaki bilgiler o günkü zamanın verilerine göre söylenen şeylerdir. Bilgi, birikim ve teknolojik imkân olarak o günkü şartlar ile günümüz şartları arasındaki fark mukâyese edilemeyecek derecede belirgindir. Ancak buna rağmen yukarıdaki haberleri bugünkü coğrafi bilgiler ışığında değerlendirecek olursak, bunun, dünyanın güneş etrafındaki dönüşüne bağlı olarak meydana gelen 23,27’ derecelik eksen eğikliğine benzediğini -ki mevsimler de bu nedenden dolayı oluşmaktadır- ve o dönemin şartlarına göre bu şekilde ifâdesini bulduğunu söylemek kâbil-i mümkündür.

2- (رَبُّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَمَا بَيْنَهُمَا وَرَبُّ الْمَشَارِقِ) “Göklerin, yerin ve ikisi arasındakilerin Rabbi’dur. Doğu yerlerinin de Rabbidir.” (Sâffât, 37/5) âyetinde geçen (المشارق) “Doğular/doğu yerleri” hakkında müfessir, şunu nakletmektedir:

“Bazıları şöyle diyerek zikretti: Onun üç yüz altmış doğusu ve üç yüz altmış da batısı vardır. Bazıları da şöyle dedi: Onlar yüz seksen menzile (derece)dir. Güneş her gün bir menzile doğar. Tâ ki, sonuna varıncaya kadar. Sonra bu yüz seksen tanesine döner. Böylece üç yüz altmış tane olur. Güneş her gün bir menzildedir”²⁹⁸.

²⁹⁷ Huvvârî, **Tefsîr**, III, 70.

²⁹⁸ Huvvârî, **Tefsîr**, III, 443-444.

Yukarıda da görüldüğü gibi, nakledilen rivâyetlerin birine göre 360 tane doğu, 360 tane de batının mevcut olduğu söylenmektedir. Diğerine göre ise 180+180 toplam 360 menzile bulunmaktadır. Binâenaleyh, son rivâyet günümüz coğrafya bilgilerine de uymaktadır. Zira bugün de 180 adet doğu ve 180 adet de batı olmak üzere toplam 360 adet meridyenin (boylam) varlığı itibârî olarak kabul edilmektedir. Ortalama olarak, her dört dakikada bir, güneş, bir meridyen üzerine doğmaktadır. 24 saatin sonunda dünyanın kendi eksenini etrafındaki bir turu tamamlanmaktadır. Böylece güneş, bir günün sonunda bütün meridyenlerin (menzile) üzerine doğmaktadır. İngiltere'nin Greenwich kasabasından geçen meridyen, başlangıç meridyeni olarak kabul edilmektedir. Doğusunda kalanlara doğu meridyeni, batısında kalanlara da batı meridyeni denmektedir. Yerel saat farkları da buna göre hesaplanmaktadır. Bunun yanında şunu da ilâve etmek gerekir ki, güneşin doğuşlarıyla batışlarını gözlemleyen kimse onun, mevsimlere göre, doğunun farklı noktalarında doğup batının farklı noktalarında battığını bilir. Doğru ve batı ufuklarından her birinde işaretlenen noktalar, iki doğu ile iki batı arasındaki en uç noktaları gösterir, bu iki nokta arasında ise bütün sene boyunca ara noktalar yerleşir²⁹⁹. Bu da güneşin ufukta her gün aynı noktadan doğmadığını, her gün biraz daha kayarak ayrı açılardan göğe yükseldiğini ve böylece dünyanın her bölgesinde muhtelif zamanlarda görülebildiğini göstermektedir³⁰⁰.

C- KENDİ RE'Yİ İLE TEFSİR

Rivâyet tefsîr türünün nakle, dirâyet tefsîr türünün de akla dayandığını ve ikisinin de birbirinden istifâde ettiğini daha önce belirtmiştik. Yani rivâyet tefsîr türlerinde dirâyet yoluyla tefsîr yapılmamıştır veya yapılamaz demek ne derece doğru değil ise aksini iddiâ etmek de o derece yanlıştır. Müfessirler her iki tür tefsîrin de örneklerini eserlerinde kaydetmişlerdir. Bir tefsîrin, rivâyet tefsîri çeşitlerinden mi yoksa dirâyet tefsîri çeşitlerinden mi olduğunu belirlemek, onun ağırlıklı olarak hangi tefsîr türünün örneklerini ihtivâ ettiğini tesbît etmekle anlaşılabilir. Tezimizde araştırma konusu yaptığımız söz konusu tefsîr, rivâyet tefsîr nev'inin bir örneğidir. Zira ağırlıklı olarak rivâyetlere yer vermektedir. Ancak yukarıda da belirttiğimiz

²⁹⁹ Maurice Bucaille, **Kitâb-ı Mukaddes, Kur'ân ve Bilim**, (Çev. Suat Yıldırım), Nşr., T.Ö.V., İzmir, 1981, s. 244-245.

³⁰⁰ Ebû'l-A'lâ Mevdûdî, **Tefhîmu'l-Kur'ân**, (Trc. Heyet), İnsan Yayınları, İstanbul, 1996, V, 10.

gibi, bu durum müellifin, eserinde kendi re'iyine yer vermediği manasına gelmez. Bilakis birçok yerde görüşünü açıkça ortaya koymuştur. Aşağıdaki örnekler de bunun göstergesidir.

1- (وَلَوْ شَاءَ رَبُّكَ لَجَعَلَ النَّاسَ أُمَّةً وَاحِدَةً وَلَا يَزَالُونَ مُخْتَلِفِينَ) **“Rabbim dileyseydi insanları tek bir ümmet yapardı. Halbuki onlar farklılıklarını sürdürmektedirler.”** (Hûd, 11/118) âyetini tefsîr ettikten sonra bu âyetin istisnâsı niteliğinde olan peşindeki âyetin giriş kısmını ele alırken şu ifâdelere yer vermektedir: **“(إِلَّا مَنْ رَحِمَ رَبِّي) ‘Rabbinin acıdıkları hariç’** (Hud, 11/119): İhtilâfta olanlar, kâfirlerdir. Bunun dışındakiler yani Rabbinin acıdıkları da mü'minlerdir. Onlar, tekrâr diriliş hususunda kâfirlerin ihtilâf ettiği gibi ihtilâf etmezler. Kâfirler ise bu konuda şüphededirler. Bu da onların ihtilâfı (farklılığı)dır. Onlar bu konuda belirsizlik içindedirler. Allah'ın rahmet ehli, memleketleri farklılık arz etse bile, cemâat ehlidir. Allah'a isyân edenler de, memleketleri aynı olsa bile, ayrılık ehlidir. Âyet; hem yeniden dirilişi inkâr eden ve bu hususta şüpheleri olan kâfirlerin ihtilâfına, hem Allah'ın izin vermediği şeyi dinlerde kanun olarak koyduklarından dolayı ihtilâfa düşen kible ehlinin ihtilâfına, hem de Allah'a karşı bu yalanı uydurma hususundaki iddialarına ve bu konuda Allah'a karşı bilmedikleri şeyi söylemelerine ihtimâllidir³⁰¹.

2- (وَلَنُنذِرَنَّهُمْ مِنَ الْعَذَابِ الْأَدْنَىٰ دُونَ الْعَذَابِ الْأَكْبَرِ لَعَلَّهُمْ يَرْجِعُونَ) **“And olsun ki, Biz onlara o büyük azâptan önce pek yakın azâbı da tattıracağız. Belki dönerler”** (Secde, 32/21) âyetinde geçen yakın azâbın Bedir günündeki kılıç; büyük azâbın da cehennem olduğunu belirttikten sonra devamla şunlara yer vermektedir:

“Belki onlardan geriye kalan kimileri, şirkten î mânâ döner. Bedir günü Allah, onları kılıçla azâb etti. Onlardan sonra da dileyene î mânâ ihsan etti. Bu, âyeti müşriklere hamledip yorumlayanın te'vilidir. Münâfiklara hamledip te'vil eden de şöyle demiş olur: (وَلَنُنذِرَنَّهُمْ مِنَ الْعَذَابِ الْأَدْنَىٰ) **“And olsun onlara pek yakın olan azâbı tattıracağız”** yani dünyadaki had cezalarını yerine getirerek onlara bu azâbı tattıracağız. En çok had cezası isâbet eden kimseler, münâfiklardır. Sûre Mekki'dir. Ancak nifâk ise ahkâm, hudûd ve cihâd farz olduktan sonra Medine'de ortaya çıkmıştır³⁰².

³⁰¹ Huvvârî, **Tefsîr**, II, 253-254.

³⁰² Huvvârî, **Tefsîr**, III, 348.

Görüldüğü gibi müfessir, çoğu kez rivâyetlere yer vermekle beraber kendi fikrini söylemeyi de ihmâl etmemektedir. Bu da onun nakillere körü körüne bağlı kalmadığını göstermektedir. Hadd-i zâtında onun bu tefsîri, erken dönem tedvîn eserlerinden olup rivâyet tefsîr türünün örneklerindedir. Bunun yanında -müfessirin kendine has üslûbu ve düşüncülerini yansıtan bazı husûsiyetleri hâiz olsa da- bu tefsîrin aslının İbn Sellâm'ın tefsîri olduğunu ve muhtasar bir tefsîr özelliği taşıdığını gözden ırak tutmamak gerekir. Ayrıca kendi mezhebî görüşlerini, ilgili konularda yeri geldikçe ele aldığımız için burada tekrâr bunlardan bahsetmeyi gerekli görmüyoruz.

SONUÇ

Tefsîrler, ilâhî kelâmın maksadının daha iyi anlaşılmasını ortaya koymak için yazılmış eserlerdir. Bu maksatla yazılmış tefsîrlerden biri de tezimize konu yaparak incelediğimiz “**Tefsîru Kitâbillâhi'l-Azîz**”dir. Müellifi Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî'dir. Hicrî III. (m. IX.) asırda Mağrib'de yaşamış ve kabilesi “Huvvâre”ye nisbetle mezkûr nisbeyi almış bir müfessirdir. Müellifin yazdığı bu eserden başka eser/eserler te'lif edip etmediği kaynaklarda belirtilmemektedir. Hâricîliğin İbâdiye koluna mensuptur. Tarihte keskin görüşleriyle tanınan Hârcîlere pek benzemediğini söylemek mümkündür. Çünkü tefsîrinde gördüğümüz kadarıyla mezhep taassubunu yansıtmamıştır. Müfessirimiz bu eserini, Yahya b. Sellâm'ın tefsîrini temel alarak mensûbu bulunduğu İbâdiye mezhebinin esâslarına göre bazen kısaltma yoluyla hazifler, bazen de mezhebî esâsları belirtmek için ilâveler yaparak yazmıştır. Hadd-i zâtında söz konusu eser, bugün tefsîr tarihi kitaplarında mezhebî tefsîrler kategorisinden addedilmektedir.

Hicrî III. asırda te'lif edilmiş bu eserin eldeki mevcut yazmaları hicrî XI. asır tarihini taşımaktadır. O tarihten bugüne dek özel-şahsî kütüphanelerde saklanmış ve nesilden nesile korunarak zamanımıza ulaşmıştır. Beş tane yazması vardır. Hepsinde de bazı eksiklikler mevcuttur. Eser, Belhâc b. Saîd Şerîfî tarafından tahkîk edilmiş ve dört cilt halinde 1990 yılında Beyrût-Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî'de neşredilmiştir. Biz de çalışmamız esnasında müfessirimizin titiz bir şekilde tahkîk edilen söz konusu eserini esas aldık. Buradan da onun Kur'an'ı anlama ve anlamlandırmaya yönelik olarak takip ettiği metodu tespit etmeye çalıştık:

Müfessir, öncelikle, âyetleri açıklamada yine başka bir âyeti yani Kur'an'ın kendisini delîl olarak getirmiştir. Bunu, hem lafzen hem de manen birbirine benzer olan âyetleri bir araya getirerek yapmıştır. Yani müfessirlerimizin ilk metodu Kur'an'ın Kur'an'la tefsîridir.

İkinci olarak, hem İslam dininin hem de Kur'an tefsîrinin ikinci kaynağı olan Hz. Peygamberin sünnetini kullanmıştır. Burada, hem sünnetin kavî yönü olan hadîsten hem de fiilî olarak Hz. Peygamber'in uygulamasından bahsetmiştir. Senedler hemen bütün rivâyetlerde olduğu gibi burada da hazfedilmiştir. Eserde pek çok hadîs rivâyeti mevcuttur.

Huvvârî, eserinde Kur'an âyetlerini tefsîr ederken müfessir sıfatını hâiz sahâbe ve tabiûndan bazı kimselerin sözlerine yer vermiş ve onları kendisine kaynak yapmıştır.

Huvvârî, tefsîrinde, âyetlerin daha iyi anlaşılabilmesi için kırâate başvurmuştur. Bazen âyetlerin tek bir kırâatini belirtmekle yetinmiş; bazen de âyetlerin birbirinden farklı okunuşlarını belirtmiştir. Ayrıca âyetlerin farklı kıraatlere göre aldığı manayı da çoğu kez belirtmeyi ihmâl etmemiştir.

Tefsîrde, âyetlerden maksadın daha iyi ve doğru anlaşılabilmesi için esbâb-ı nüzûle yer vermiş ve pek çok nüzûl sebebi rivâyetini eserine almıştır. Bu da müfessirin âyetlerdeki murâd-ı ilâhînin ortaya çıkmasına ne derece itina ettiğini göstermektedir. Bunu yaparken müfessir, bazen bir âyet için tek bir sebep-i nüzûl, bazen de birden fazla sebep-i nüzûl belirtmiştir. Ancak her âyet için bir sebep-i nüzûl belirtme yoluna gitmemiştir. Bundan başka âyetin kim ya da kimler için indiğini belirtmiş; öte yandan âyetin indiği zamanı da belirtmiştir.

Neshi kabul eden Huvvârî, yeri geldikçe âyetlerin nâsîh veya mensûh olduğunu belirtmiştir. Nesh olup olmadığını tartıştığı âyetler olduğu gibi pek çok yerde ise sadece âyetin mensûhiyetini belirtmiştir. Tefsîrinde dikkati çeken bir husus da pek çok âyetin, "Kıtal Âyeti" ile neshedildiğini ifâde etmiştir. Ancak şunu belirtmek gerekir ki, Huvvârî bu konuda pek de ihtiyatlı davranmamıştır. Çünkü burada bir zorlamanın olduğu kanaatindeyiz.

Eserinde muhkem ve müteşâbihe yer veren müfessir, konuyu ilgili âyetlerin geçtiği yerlerde ele almış ve açıklamıştır. Yeri geldikçe müteşâbih olarak kabul edilen âyetlerin tefsîrini yapmış; benzerlerinin geçtiği yerlerde ise ilk kez açıklama yaptığı yere atıfta bulunmuştur. Bu arada müteşâbih olarak kabul edilen ve bazı sûrelerin başında bulunan hurûf-ı mukattaaları da tefsîr ederek gerekli açıklamayı yapmıştır.

Kur'an'ın faziletleri ve usûl bilgileri yani tefsîr, hadîs ve fıkıh usûlü bilgilerine esrinde çok az yer vermiştir.

Huvvârî, gerek eski dönemlere âit gerekse Hz. Peygamber (s.a.s.) dönemiyle ilgili rivâyetlere yer vermiştir. Bunun yanında eserinde İsrâiliyyât kabîlinden haberlere sıkça rastlanır. Uzayıp giden kasasî rivâyetlerin yanı sıra bilinmesinde

kişiyeye dünyevî veya uhrevî hiçbir yarar sağlamayan gereksiz ayrıntılara da yer vermiştir.

Âyetleri îzâh ederken kavramların tanımını yapıp onlara muhtelif anlamlar vererek kavram tasnifi gibi analizlere değinen müfessir, kelimenin hangi kökten geldiğini ve Arapça dışında Kur'an'da geçen yabancı kökenli kelimeleri belirtmek sûretiyle kelime iştikâkına yer vermiştir.

Eser içi atıflarda bulunan Huvvârî, âyetleri îzâh etmek için tefsîr geleneğinde klasikleşmiş bazı kalıp kelimeleri -ey ve yânî gibi- kullanmıştır.

Gramer konularına çok az yer veren müfessirimiz, iraba dâir izahlarda bulunmuş; âyette var olan takdîm-te'hîrleri, izmâr ve istifhâmları belirtmiştir. Bunun yanında birkaç yerde şiirle iştişhâd etmiştir.

Ahkâm ile ilgili âyetleri tafsîlâtlı bir şekilde inceleyen müfessir zaman zaman kendi mezhebî görüşlerine de yer vererek fikhî mevzûlar hakkında teferruatlı bilgi vermiştir. Bu da müfessirimizin fikhî konulara olan vukûfiyetini göstermektedir.

Âyetlere kelâmî açıdan da yaklaşan müellif, ilgili âyetlerde yeri geldikçe îmân-amel ilişkisi, şefâat ve ru'yet gibi muhtelif kelâmî konulara temas etmiş ve mensûbu bulunduğu İbâdiye mezhebinin bu konulardaki görüşlerini aktarmıştır. Bunun yanında bazı kelâmî fırkalardan bahsederek kendi mezhebine uymayan yönlerini tenkîd etmiştir.

Âyetleri işârî tefsîr ve pozitif bilimler açısından çok az tefsîr etmiştir. Burada aşırı bâtinî yorumlara yer vermediği gibi yaşadığı döneme nazaran iyi sayılabilecek ilmî tefsîr bilgilerine de yer vermiştir.

Kendi re'yini ve mezhebinin düşüncelerini tefsîrine yansıtılmaktan geri durmayan Huvvârî, ağırlıklı olarak rivâyet tefsîrinin bir örneği olan eserinin dirâyet yönünü de ortaya koymuştur.

Sonuç itibârıyla Huvvârî'nin tefsîri, tedvîn döneminin ve de rivâyet tefsîrinin en eski örneklerinden biri olarak kabul edilebilir. Müfessirin mensûbu bulunduğu Hâricî-İbâdî mezhebinin en eski tefsîr kaynağı olması ve bu görüşleri özlü bir şekilde bir arada vermesi bakımından büyük bir ehemmiyeti hâiz olan bu eserin kelâm ve mezhepler tarihi açısından da kaynak olarak kullanılması ve bu yönüyle müellifin görüşlerinin ortaya konması gerektiği kanaatindeyiz. Ayrıca bu çalışmamızın, hedeflediği eksikliği gidereceğini ümîd ediyoruz.

KAYNAKLAR

ABDULBÂKÎ, Muhammed Fuâd,

-**el-Mu'cemu'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Kur'ani'l-Kerîm**, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut, trs.

AHMED b. Hanbel,

-**el-Müsned**, el-Mektebetü'l-İslâmiyye, Dâru Sâdır, Beyrût, trs.

AKBULUT, Ahmet,

-**Hâriciliğin Siyâsî Görüşlerinin İtikâdîleşmesi**, A.Ü.İ.F.D., XXXI, 1989.

ALBAYRAK, Hâlis,

-**Tefsîr Usûlü**, Şûle Yayınları, İstanbul, 1996.

-**Kur'ân'ın Bütünlüğü Üzerine (Kur'ân'ın Kur'ân'la Tefsîri)**, Şûle Yayınları, 4. Baskı, İstanbul, 1998.

ATEŞ, Süleyman,

-**Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsîri**, İstanbul, 1988.

AYDEMİR, Abdullah,

-**Tefsîrde İsrâiliyyât**, Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1979.

-“Fezâilü'l-Kurân”, **D.İ.A.**, XII, İstanbul, 1995.

el-BEĞAVÎ, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd,

-**Şerhu's-Sünne**, (Thk. Şuayb el-Arnâvut ve Züheyr eş-Şâvîş), el-Mektebetü'l-İslâmî, Beyrût, 1983.

el-BEKRÎ, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdu'l-Azîz,

-**el-Muğreb fî Zikri İfrîkiyye ve'l-Mağrib**, Cezâyir, 1857.

BASSET, René,

-“Hüvâre”, İ.A, Milli Eğitim Basımevi, V, İstanbul, 1964.

BİLMEN, Ömer Nasuhi,

-**Büyük Tefsîr Tarihi-I**, Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, Ankara, 1955.

BUCAILLE, Maurice,

-**Kitâb-ı Mukaddes, Kur’ân ve Bilim**, (Çev. Suat Yıldırım), Nşr., T.Ö.V., İzmir, 1981.

el-BUHÂRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl,

-**Sahîhu’l-Buhârî bi Hâşiyeti’s-Sendî**, Dâru’l-Ma’rife, Beyrut-Lübnan, trs.

BUHAZ VE DİĞERLERİ,

-**Mu’cemu A’lâmi’l-İbâdiyye**, Dâru’l Ğarbi’l-İslâmî, Beyrut-Lübnan, 2002.

el-CA’BİRÎ, Ferhat

-**el-Bu’du’l-Hadârî Li’l-Akîdeti’l-İbâdiyye**, Matbaatü’l Elvâni’l-Hadîse, Saltanatü Amman, 1987.

-**Nizâmü’l-Azâbe İnde’l-İbâdiyyeti’l-Vehbiyye fî Cebre**, el-Ma’hedü’l-Kavmî Li’l-Âsâr ve’l-Fünûn, el-Mektebetü’t-Tahiriyye, Tunus, 1975.

CEBECİ, Lütfullah,

-**Kur’an’a Göre Melek, Cin, Şeytan**, Şûle Yayınları, İstanbul, 1998.

CERRAHOĞLU, İsmail,

-**Tefsîr Tarihi**, D.İ.B.Y., I-II, Ankara, 1988.

-**Tefsîr Tarihi**, Fecr Yayınevi, Ankara, 1996.

-**Tefsîr Usûlü**, T.D.V.Y., Ankara, 1997.

-**Yahyâ İbn Sellâm ve Tefsîrindeki Metodu**, A.Ü.İ.F.Y., Ankara, 1970.

-**Kur’ân Tefsîrinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller**, A.Ü.İ.F.Y., Ankara, 1968.

-eş-Şeyh Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî “Tefsîru Kitâbillâhi'l-Azîz” (Kitap Tanıtma ve Tenkîdi), Diyanet İlmî Dergi, Ocak-Mart, 1993, c. 29, sayı: 1.

CERRAHOĞLU TEBER, Hatice,

-Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî'nin Tefsîrinde Yorum Yöntemi, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 2004.

CEVDET BEY,

-Tefsîr Usûlü ve Tarihi, (Haz. Mustafa Özel), Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2002.

ÇAKAN, İsmail Lütfü,

-Hadîs Usûlü, M.Ü.İ.F.V.Y., 7. Baskı, İstanbul, 1998.

-“Câbir b. Zeyd”, D.İ.A., VI, İstanbul, 1992.

ÇETİN, Abdurrahman,

-Kur'an İlimleri ve Kur'an-ı Kerim Tarihi, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982.

ÇETİN, Mustafa,

-Tefsîrde Dirayet Metodu, Zemzem Yayınları, yrs., trs.

-Kur'an-ı Kerîm'i Anlama Usûlü, İzmir, 1980.

DEMİRCİ, Muhsin,

-Tefsîr Usûlü, M.Ü.İ.F.Y., İstanbul, 2003, 3. Basım.

-Tefsîr Usûlü ve Tarihi, M.Ü.İ.F.Y., 2. Baskı, İstanbul, 2001.

-Kur'an'ın Müteşâbihleri üzerine, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1996.

ed-DERCİNÎ, Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Saîd,

-Kitabu Tabakati'l-Meşâyih bi'l-Mağrib, (Thk. İbrahim Talay), Matbaatü'l-Ba's, Kasantîne, 1974.

DUMLU, Ömer,

-**Kur'an Tefsîrinde Yöntem**, Anadolu Yayınları, İzmir, 1998.

-**Kur'ân-ı Kerîm'de Salâh Meselesi**, D.İ.B.Y., 2. Baskı, Ankara, 1997.

-**Kur'ân-ı Kerîm'de İyi İnsan ve Yararlı İş**, İzmir, 2000.

DUMLU, Ömer- ELMALI, Hüseyin,

-**Âyet Âyet Kur'an-ı Kerim ve Türkçe Anlamı (Meal)**, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir, 2004.

EBÛ ZEHRA, Muhammed,

- **İslâm Hukuku Metodolojisi (Fıkıh Usûlü)**, (Çev. Abdulkadir Şener), Fecr Yayınevi, 7. Baskı, Ankara, 1997.

FIĞLALI, Ethem Ruhi,

-**İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri**, A.Ü.İ.F.Y., Ankara, 1983.

-**Çağımızda İtikâdî İslâm Mezhepleri**, Birleşik Yayıncılık, 10. Baskı, İstanbul, 1999.

-“Ebû Tâlib”, **D.İ.A.**, X, İstanbul, 1994.

-“İbâziyye”, **D.İ.A.**, XIX, İstanbul, 1999.

GÖLCÜK, Şerafeddin ve TOPRAK, Süleyman,

-**Kelâm**, Tekin Kitabevi, 4. Baskı, Konya, 1998.

GÜMÜŞ, Sadreddin,

-**Kur'an Tefsîrinin Kaynakları**, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1990.

HÂDİMÎ, Ebû Saîd,

-**Mecâmiu'l-Hakâik**, İstanbul, 1318.

el-HAMEVÎ, Şihâbüddîn Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah,

-**Mu'cemu'l-Buldân**, Dâru Sâdır-Dâru Beyrût, Beyrut, 1955.

HAMİDULLAH, Muhammed,

-İslâm Peygamberi, (Trc. Salih Tuğ), İstanbul, 1993.

el-HUVVÂRÎ, Hûd b. Muhakkem,

-Tefsîru Kitâbillâhi'l-Azîz, (Thk. Belhâc b. Saîd Şerîfi), Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrût-Lübnan, 1990.

İBN HALDÛN,

-Mukaddime, (Haz. Süleyman Uludağ), Dergâh Yayınları, İstanbul, 2005.

İBN KESİR, Ebu'l-Fidâ İsmâîl el-Kureşî ed-Dımaşkî,

-Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, yrs., trs.

İBN MÂCE, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd,

-es-Sünen, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût-Lübân, trs.

İBNU'S-SAĞİR,

-Ahbâru'l-Eimmeti'r-Rüstemiyyîn, (Thk. Muhammed Nâsır ve İbrahim Buhaz), Cezâyir, 1985.

İBN TEYMİYYE, Takıyyuddîn Ahmed b. Abdulhalîm,

-Mukaddime fî Usûli't-Tefsîr, (Thk. Mahmûd Muhammed Mahmûd Nassâr), Mektebetü't-Türâsi'l-İslâmî, Kâhire, trs.

el-İSFAHÂNÎ, er-Râğıb,

-Müfredâtü Elfâzi'l-Kur'ân, (Thk. Safvân Adnân Dâvûdî), ed-Dâru'ş-Şâmiyye, 3. Baskı, Beyrût, 2002/1423.

KARAMAN, Hayreddin,

-İslâm Hukuk Tarihi, İz Yayıncılık, İstanbul, 1999.

el-KARDÂVÎ, Yusuf,

-**İslâm'da Helâl ve Haram**, (Çev. Ramazan Nazlı), Hilâl Yayınları, İstanbul, trs.

KESKİOĞLU, Osman,

-**Kur'an Tarihi**, (Önsöz ve Dipnotları yazan: Osman Nebioğlu), Nebioğlu Yayınevi, İstanbul, trs.

KOÇYİĞİT, Talât,

-**Hadîs İstilahları**, A.Ü.İ.F.Y., Ankara, 1980.

MARÇAIS, Georges,

-“Tâhert”, **İ.A.**, Milli Eğitim Basımevi, XI, İstanbul, 1970.

MEVDÛDÎ, Ebû'l-A'lâ,

-**Tefhîmu'l-Kur'ân**, (Trc. Heyet), İnsan Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1996.

MUTÇALI, Serdar,

-**Arapça-Türkçe Sözlük**, İstanbul, 1995.

MÜSLİM, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî,

-**Sahîhu Müslim bi Şerhi'n-Nevevî**, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1994.

en-NÂMÎ, Amr Halîfe,

-**Dirâsât Ani'l-İbâdiyye**, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut-Lübnan, 2001.

OKIÇ, M. Tayyib,

-**Tefsîr ve Hadîs Usûlünün Bazı Meseleleri**, Nûn Yayıncılık, İstanbul, 1995.

ÖZAYDIN, Abdülkerim,

-“Ağlebîler”, **D.İ.A.**, I, İstanbul, 1988.

ÖZKUYUMCU, Nadir,

-“Kayrevan”, **D.İ.A.**, XXV, İstanbul, 2002.

SÂBÛNÎ, Muhammed Ali,

-**Kur’ân İlimleri**, (Çev. Zeynel Abidin Tatlıhoğlu), İnsân Yayınları, İstanbul, 1996.

es-SA’DÎ, Mehnâ b. Râşid b. Hamd,

-**Hûd b. Muhakkem b. Hûd el-Hevvârî (2004)**, Erişim: 25/07/2006, <http://isatiqama.net/olama/hood-bin-mhakkem-alhavvari.html>.

es-SÂLÎH, Subhî,

-**Kur’an İlimleri**, (Trc. M. Said Şimşek), İstanbul, 1994.

SÖYLEMEZ, M. Mahfuz,

-**İlk Hâricî Devlet: Rüstemîler (160-297/777-909)**, A.Ü.İ.F.D., XXXVIII, 1998.

SÜLEYMAN, Dâvûd b. Yûsuf,

-**Müsâhemetü Ulemâi’l-İbâdiyye fî İlmi’t-Tefsîr ve’l-Hadîs ve’l-Fıkh ve’l-Beyân**, Matbaatü Ebî Dâvûd, yrs., 1992.

-**Halakâtün Min Târihi’l-Mağribi’l-İslâmî**, Matbaatü Ebî Dâvûd, 1993.

eş-ŞEMMÂHÎ, Ahmed b. Said,

-**Kitabu’s-Siyer**, (Thk. Ahmed b. Saîd es-Siyâbî), Neşru Vezâreti’t-Turâsi’l-Kavmî ve’s-Sekâfe, Saltanatü Amman, 1987.

ŞENER, Mehmet,

-“Müt’a”, **İslâm’da İnanç, İbâdet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi**, Editör: İbrahim Kâfi Dönmez, M.Ü.İ.F.V.Y., Gerçek Hayat Dergisi Basımı, III, İstanbul, 2006.

eş-ŞEYBÂNÎ, Süleymân b. Mübârek,
-el-İntâcü'l-İbâdî fî İlmi't-Tefsîr, Sayı:13.

ŞİMŞEK, M. Said,
-Kur'an'ın Anlaşılmasında İki Mesele, Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1997.

TOPRAK, Süleyman ve GÖLCÜK, Şerafeddin,
-Kelâm, Tekin Kitabevi, 4. Baskı, Konya, 1998.

el-VÂHİDÎ, Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed,
-Esbâbü'n-Nüzûl, (Tdk. ve Thr. 'İsâm b. Abdu'l-Muhsin el-Hamîdân), Dâru'z-Zehâir, 3. Baskı, Beyrut, 2004.

el-VÂHİDÎ, Ebû'l-Hasan Ali b. Ahmed,
-Esbâb-ı Nüzûl, (Trc. Necati Tetik ve Necdet Çağıl), İhtar Yayıncılık, 2. Baskı, İstanbul, 1997.

el-VÂRCELÂNÎ, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Ebî Bekr,
-Kitabu's-Sire ve Ahbâru'l-Eimme, (Thk. Abdurrahman Eyyûb), ed-Dâru't-Tunusiyye li'n-Neşr, Tunus, 1985.

YARDIM, Ali,
-Hadîs I-II, Damla Yayınevi, İstanbul, 1997.

YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi,
-Hak Dîni Kur'an Dili, Eser Yayınları, İstanbul, trs.

YILDIRIM, Mustafa,
-Mecellenin Küllî Kâideleri, İ.İ.F.V.Y., İzmir, 2001.

YILDIRIM, Suat,
-Peygamberimizin Kur'an'ı Tefsîri, Kayıhan Yayınları, İstanbul, 1983.

ez-ZEHEBÎ, Muhammed Hüseyin,

-et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn, Kahire, 1963.

ZEYD, Mustafa,

-en-Nesh fi'l-Kur'âni'l-Kerîm, Matbaatü'l-Medenî, 1. Baskı, Kahire, 1963.

ez-ZİRİKLÎ, Hayruddin,

-el-A'lâm, 3. Baskı, Beyrut, 1969.